

EL MÓN FUNERARI ROMÀ

Les necròpolis republicanes de Les Corts d'*Emporion*

i del carrer Quart de *Valentia* (ss. II-I a.C.)

ASSIGNATURA: TREBALL DE FINAL DE GRAU

GRAU D'HISTÒRIA (Curs 2016-2017)

UNIVERSITAT DE GIRONA

Alumne: Ícar Romero Gou

Tutor: Dr. Josep Maria Nolla Brufau

Presentat: 29 de maig de 2017

ÍNDIX

ÍNDIX DE FIGURES 7

1. INTRODUCCIÓ	8
1.1. Temàtica i context	8
1.2. Estructura del treball	8
1.3. Mètode	9
1.3. Vocabulari tècnic	9
1.4. Agraïments	10
2. EL FUNUS ROMÀ: DIFICULTATS PEL SEU ESTUDI	11
2.1. El ritual antic i els problemes de les fonts	11
2.2. Els testimonis verbals: els autors clàssics i la seva interpretació	12
2.2.1. La visió sincrònica del <i>funus</i>	13
2.2.1.1. Definició clàssica de <i>funus</i>	13
2.2.1.2. La seqüència	13
2.2.1.2.1. Rituals anteriors a les exèquies	13
2.2.1.2.2. Exèquies	14
2.2.1.2.3. Culte als difunts	14
2.2.1.3. Tipus de <i>funera</i>	15
2.2.2. Una perspectiva antropològica: el ritual de pas	16
2.2.2.1. La mort com una impuresa	16
2.2.2.2. Ritus de redempció	17
2.2.3. Per una història “des de sota”	18
2.2.3.1. Els col·lectius marginats	18
2.2.3.2. La gestió pública dels cadàvers	18
2.2.4. Els funerals aristocràtics: memòria, solidaritat i competitivitat	18
2.2.4.1. Trets característics	19
2.2.4.2. L'evolució dels funerals aristocràtics	19
2.2.4.3. Trencant la quarta pantalla: el públic actiu	20

2.2.5. Sobre la legislació funerària	21
2.2.6. Les necròpolis, espais dels morts	22
2.2.6.1. El límits de la ciutat: espais per vius i morts	22
2.2.6.2. Causes de la distinció	22
2.2.7. Recapitulant	23

3. CONTEXT HISTÒRIC: LA RELACIÓ ENTRE ROMA I HISPÀNIA **26**

4. LA NECRÒPOLIS DE LES CORTS D'EMPÚRIES **28**

4.1. La ciutat d'Empúries: context i història	28
4.1.1. Situació d'Empúries	28
4.1.2. Evolució urbana i cementirial (ss. VI – I a.C.)	28
4.1.2.1. Fundació i evolució d' <i>Emporion</i> (ss. VI – III a.C.)	28
4.1.2.2. Roma i el <i>praesidium</i> (218 – ca. 75 a.C.)	29
4.1.2.3. De <i>Emporion</i> a <i>Emporiae</i> (ca. 75 – 25 a.C.)	30
4.1.2.4. El paisatge funerari durant l'etapa republicana	30
4.2. La necròpolis de les Corts: context de la investigació	35
4.2.1. Situació i característiques del jaciment	35
4.2.2. Antecedents i Història de la investigació	36
4.2.2.1. Les excavacions de Gandia i Escrivà (1926 – 1929)	36
4.2.2.2. Martín Almagro i Les Corts (1952 – 1953)	38
4.2.2.3. Els estudis posteriors a Almagro (1966 – 2012)	39
4.2.2.4. L'estat de conservació actual	41
4.3. Descripció de les troballes de Les Corts	42
4.3.1. Sobre els sepulcres	42
4.3.1.1. La distribució espacial dels sepulcres	42
4.3.1.2. El ritual	43
4.3.2. Ceràmiques	44
4.3.2.1. Recipients	44
4.3.2.2. Coroplàstia	46

4.3.3. Metal·lúrgia	49
4.3.3.1. Armament	49
4.3.3.2. Altres objectes metàl·lics	49
4.3.4. Numismàtica i epigrafia	50
4.3.4.1. Numismàtica	50
4.3.4.2. Epigrafia	51
4.3.5. Vidres	51
4.3.6. Estructures funeràries	51
4.3.6.1. Possibles monuments funeraris	51
4.3.6.2. Una classificació dels monuments	53
4.3.6.3. Fites i altres elements arquitectònics	54
4.4. Les interpretacions de Les Corts	54
4.4.1. La cronologia del jaciment	54
4.4.1.1. L'evolució del jaciment i els "motors de canvi"	55
4.4.2. Filiació	56
4.4.2.1. Origen ibèric	57
4.4.2.2. Origen hel·lenístic	57
4.4.2.3. Origen mixt o italo-indígena	58
4.4.3. Diferències o desigualtats intragrups	59
4.4.4. La possible existència d'un santuari i altres aspectes obscurs	60
4.5. Síntesis	62
5. LA NECRÒPOLIS DEL CARRER QUART DE VALENCIA	64
5.1. La València republicana	64
5.1.1. Situació de <i>Valentia</i>	64
5.1.2. Evolució urbana (ss II – I a.C.)	64
5.1.2.1. Els primers anys (138 – 75 a.C.)	64
5.1.2.2. Destrucció i segona <i>deductio</i> (75 – 5 a.C / 5 d.C.)	66
5.2. La necròpolis del carrer Quart: context de la investigació	67
5.2.1. Situació i característiques del jaciment	67

5.2.2. Història de la investigació	68
5.2.2.1. Les excavacions de la necròpolis (1996 – 2000)	68
5.2.2.2. La fase de les investigacions (2000 – 2015)	68
5.3. Descripció de les troballes del carrer Quart	69
5.3.1. L'estratigrafia i les fases de la necròpolis	69
5.3.2. La fase republicana antiga (II a.C.)	70
5.3.2.1. Característiques dels sepulcres	70
5.3.2.2. Els sepulcres d'inhumació	70
5.3.2.2.1. Sepulcres de tipus A: foses simples	70
5.3.2.2.2. Sepulcres de tipus B: foses simples grans	72
5.3.2.2.3. Sepulcre de tipus C: fosa comuna o <i>puticulus</i>	72
5.3.2.2.4. Sepulcre de tipus D: inhumació doble	72
5.3.2.2.5. Sepulcre de tipus E: tomba feta amb adobs	73
5.3.2.2.6. Sepulcre de tipus F: <i>ustrinum</i> reutilitzat	73
5.3.2.2.7. Sepulcres de tipus G: els hipogeus de l'elit	73
5.3.2.3. Els sepulcres de cremació	76
5.3.2.3.1. Sepulcres de tipus J: cremació primària o <i>Busta</i>	76
5.3.2.3.2. Sepulcres de tipus K: cremació secundària o <i>Loculi</i>	76
5.3.2.4. Estructures funeràries del segle II a.C.	77
5.3.2.4.1. Rasa votiva	77
5.3.2.4.2. Pira funerària o <i>ustrinum</i>	77
5.3.2.4.3. Cenotafis	77
5.3.3. La fase tardorepublicana (I a.C.)	77
5.3.3.1. Característiques dels sepulcres	77
5.3.3.2. Els sepulcres d'inhumació	78
5.3.3.2.1. Sepulcres de tipus A	78
5.3.3.2.2. Sepulcre de tipus I: en àmfora	78
5.3.3.3. Els sepulcres de cremació	78
5.3.3.3.1. Sepulcres de tipus J	78
5.3.3.3.2. Els sepulcres de tipus K: ibers i romans	79

5.3.3.4. Estructures funeràries del segle I a.C.	80
5.3.3.4.1. Pires funeràries o <i>ustrina</i>	80
5.3.3.4.2. Calçada o <i>via sepulcralis</i> i estructures afines	80
5.4. Interpretant el carrer Quart	81
5.4.1. Els motors de canvi	81
5.4.2. Reconstruint el " <i>funus Valentiae</i> "	81
5.4.3. La filiació dels difunts	81
5.4.3.1. Els hipogeus: L'origen etrusc a partir dels isòtops de Sr	82
5.4.3.2. Els <i>loculi</i> i la presència d'ibers a <i>Valentia</i>	83
5.4.4. Les diferències o desigualtats intergrupals	83
5.5. Síntesi	84
6. CONCLUSIONS	85
6.1. Els nostres límits	85
6.2. Sobre el <i>funus</i> romà	86
6.3. Ser o no ser romans, qüestió permanent	87
6.4. Reflexions generals sobre Les Corts i el carrer Quart	87
6.5. El cas de Les Corts: una revisió necessària?	89
7. BIBLIOGRAFIA	91
8. ANNEXOS	102
8.1. Annex 1: Imatges els capítols 2 i 3	102
8.2. Annex 2: Imatges i documents de Les Corts	103
8.2.1. Fragments del diari d'Emili Gandia sobre Les Corts (1926)	103
8.2.2. Fotografies de Les Corts preses entre 1929 i 1935	119
8.2.3. Fotografies de Les Corts preses entre 1946 i 1950	121
8.2.4. Imatges preses per Emeterio Cuadrado l'any 1966	123
8.2.5. Fotografies preses per Elena Menac Ayala (30/04/2017)	126
8.2.6. Planimetries o croquis de la necròpolis de Les Corts	129

8.2.7. Estructures funeràries de Les Corts	134
8.3. Annex 3: Imatges sobre el carrer Quart	135
8.3.1. Primera fase republicana (s. II a.C.)	135
8.3.2. Segona fase republicana (s. I a.C.)	142

ÍNDIX DE FIGURES

Fig. 1: Esquema tripartit dels rituals de pas	16
Fig. 2: <i>Hispania</i> durant la República	27
Fig. 3: <i>Emporion</i> i les seves necròpolis (ss. VI i III a.C.)	32
Fig. 4: <i>Emporion</i> republicana amb la ciutat romana i els cementiris (ss. II-I a.C.)	33
Fig. 5: <i>Emporiae</i> durant l'imperi (ss. I i III d.C.)	34
Fig. 6: Situació de la necròpolis de Les Corts (L'Escala)	35
Fig. 7: Vista general de Les Corts segons Almagro	41
Fig. 8: Possible evidència de tres fases a Les Corts	42
Fig. 9: Les ceràmiques campanianes de Les Corts segons Enric Sanmartí	44
Fig. 10: La figureta del brau	46
Fig. 11: <i>Thymateria</i> en forma de cap femení trobat a Les Corts	47
Fig. 12: Un dels <i>rython</i> en forma de fàl·lica	47
Fig. 13: Sis de les boletes de terracota	47
Fig. 14: Un dels caps femenins "decapitats"	47
Fig. 15: Sepulcre 54 i base B-1	51
Fig. 16: La Valentia romana	64
Fig. 17: La destrucció de Valentia	65
Fig. 18: Estratigrafia funerària del carrer Quart	69
Fig. 19: Planta i secció de la NEF 18	74
Fig. 20: Aixovar dels sis hipogeus	75

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Temàtica i context

L'objectiu bàsic del nostre treball serà l'elaboració d'un estat de la qüestió sobre les primeres necròpolis romanes o d'influx romà documentades a l'*Hispania Citerior*, la província romana que comprenia els territoris des del Cap de Creus fins a les costes de Múrcia i que penetra-va vers l'interior per les valls dels rius Ebre i Duero. Bona part del treball estarà dedicada a la necròpolis de les Corts (Empúries, l'Escala), i la necròpolis occidental de València.

Seguint la periodització tradicional abraçarem el període republicà d'Hispania, és a dir, entre el 218 i el 27 a.C. Ambdues dates marquen el període entre el primer desembarcament romà a la península i el final simbòlic del règim amb l'adveniment del Principat d'Octavi August. Mentre no arribem a un nou consens optarem per la cronologia i les denominacions clàssiques: República arcaica (509 – 280 a.C.), mitjana (280 – 133 a.C.) i tardana (133 – 27 a.C.).¹

1.2. Estructura del treball

Hem dividit el treball en tres parts. En la primera (capítol 2) farem una descripció dels rituals d'enterrament a l'època republicana segons les fonts escrites i la seva plasmació en el registre arqueològic. Com es veurà, en aquesta introducció hem tocat diversos temes sense aprofundir massa en cap d'ells. Sigui o no la opció correcta ens ha semblat adequada, ja que considerem que el món funerari s'hauria d'abordar des d'una òptica multidisciplinària, encara que, de moment, sigui d'una forma superficial (REMESAL 2002: 369-370). El capítol acabarà amb una petita síntesis del que s'ha dit.

En la segona part del treball entrarem a discutir les necròpolis de la Hispània Citerior. Després de definir el període republicà a la península (capítol 3) començarem per la necròpolis de Les Corts (capítol 4). Caldrà fer un breu estat de la qüestió sobre la ciutat republicana d'*Emporion*, imprescindible per poder referenciar el seu cementiri. Feta la presentació veurem quina informació ens ha aportat aquesta àrea cemential i les interpretacions que ha suscitat. Aplicarem el mateix esquema, amb algunes modificacions, per la necròpolis del carrer Quart i la ciutat de *Valiante* (capítol 5). Aquests capítols també presenten un petit resum al final.

La tercera i última part consistirà en una conclusió del que hem explicat (capítol 6). Seguidament presentem una secció d'annexos on hem inclòs la majoria de fotografies i imatges rela-

¹ Per una nova periodització de la República romana, que no seguirem en aquest treball, vegeu (FLOWER 2011). Si adoptéssim la seva hipòtesis, el període republicà a *Hispania* seria més breu del que s'ha dit: entre el 218 a.C. i el 60 a.C. No és un debat innocent ja que una nova cronologia pot implicar noves lectures vers la legislació o certes pràctiques funeràries (FLOWER 2011: 48).

cionades amb el treball. El lector també hi trobarà una transcripció dels fragments del Diari d'excavacions de 1926 d'Emili Gandia, la font menys indirecta que disposem per parlar de les excavacions a Les Corts.

1.3. Mètode

Bona part dels articles que hem consultat han estat trobats consultats o localitzats gràcies a les bases de dades de la xarxa. La nostra recerca ha tingut un particular èxit a través del Google Scholar, del Dialnet, del Racó, de l'Academia, del Catàleg Col·lectiu de les Universitats Catalanes (CCUC) i del Repositori d'Objectes Digitals per a l'Ensenyament la Recerca i la Cultura (RODERIC). Altres bases menys exitoses han estat el JSTOR i el Repositori Digital de la UDG. No callarem que part dels llibres els hem consultat amb més facilitat gràcies a les Biblioteques Públiques de Catalunya, un recurs que a vegades es menysté.

Aquesta recerca s'ha completat amb les lectures recomanades per diversos acadèmics als quals hem preguntat al llarg del nostre recorregut i als que donem les gràcies a la pàgina següent. Els seus consells han sigut essencials per perfilar i redefinir els nostres esquemes..

1.4. Vocabulari tècnic

Una qüestió a la que de vegades no es para atenció és a l'ús del vocabulari especialitzat. Sense entrar en tecnicismes més profunds pel nostre treball utilitzarem la terminologia proposada per Raquel Aliaga Almela (2012). Les seves precisions ens semblen més útils per la seva precisió si les comparem amb les del TERMCAT.

Parlarem de tomba al referir-nos al contenidor de les restes del difunt i de l'aixovar (fossa, cambra, nínxol etc.). Per enterrament ens referirem al contingut de la tomba, a saber, les restes del difunt i de l'aixovar. Per sepulcre entenem que és la unió dels dos conceptes anteriors: la tomba i l'enterrament.²

Ple que fa al sexe dels difunts convé clarificar els termes «alofis» i «indeterminable», arran de la seva confusió habitual. Per alofis entenem un individu que no presenta uns caràcter ossis prou eloqüents. Un individu indeterminable pot presentar aquests caràcters però és el mal estat de conservació el que impedeix definir-ne el sexe.

També optem per parlar de «aixovar funerari» per referir-nos als objectes que acompanyaven al difunt. Pensem que és un terme que funciona molt millor que no pas el de «conjunt simbòlic» o «conjunt funerari» per ser molt més precís i per ser reconegut tant pels diccionaris

² Per treballs més especialitzats es poden utilitzar altres termes. Veiem, per posar un exemple, que García Prósper (2015) utilitza les sigles NEF (Numero de Estructura Funeraria) per referir-se a la tomba i a l'enterrament com un mateix fet arqueològic.

ris convencionals com pel TERMCAT. Amb tot, és possible que convingui fer servir el terme «ofrena», emparat per Elisa García Prósper en el cas dels objectes que acompanyen al difunt (2015), però, per sortir del pas, optarem per aixovar funerari de forma preferent.

Quan es parla de sepulcres de cremació es sol parlar dels *busta* (el lloc que acull la cremació del difunt és el mateix que acull el seu enterrament) en oposició als *loculi* (el lloc de cremació i el d'enterrament divergeixen). La mateixa oposició es pot traduir com a cremacions primàries i cremacions secundàries si s'opta per no emparar la terminologia llatina. En la mateixa línia podem parlar d'*ustrina* però també de pira funerària. Pel nostre treball hem optat per la primera terminologia tot i que potser és més polida la segona.

En el vocabulari arqueològic necròpolis sol referir-se a un «cementiri d'una comunitat determinada d'època prehistòrica, antiga o medieval» (GARCIA PETIT 2009). Per ser menys feixucs i perquè tenim indicis que ens condueixen a pensar que es tracta d'un neologisme, en aquest treball no distingim entre “cementiri” i “necròpolis”, ja que entenem que són sinònims.

1.5. Agraïments

En primer lloc agraïm al nostre tutor, Dr. Josep Mª Nolla, tota l'atenció, la paciència i els consells al llarg d'aquest temps. L'ajuda prestada per l'equip del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries (especialment i en ordre alfabètic als doctors Pere Castanyer, Marta Santos i Joaquim Tremoleda) ha estat essencial pel capítol sobre Les Corts. També agraïm a Elisa García Prósper per les indicacions a l'hora de consultar la seva tesis, un document més que essencial pel cas valencià.

Durant l'elaboració d'aquest treball hem consultat a tres doctors que tampoc podem ometre: Josep Burch, Josep Casas i Toni Ñaco. Sovint, algunes dades que ens han proporcionat no s'han vist reflectides en aquest text però no són menys importants. Com ens va dir el Dr. David Asensio en una ocasió: «els resultats negatius també són positius.» L'absència de dades en un lloc no invalida la seva importància en la recerca.

Fora de l'àmbit acadèmic no podem ignorar els consells que ens han brindat la nostra família per assolir un treball molt més comprensible per tothom. Però també els esmentem per recalcar els ànims que ens han donat al llarg dels darrers anys sense els quals res d'això hagués estat possible. En especial donem les gràcies a la nostra mare, la Núria Gou, i a l'Elena Menac a les que vull dedicar aquest treball.

2. EL *FUNUS* ROMÀ: DIFICULTATS PEL SEU ESTUDI

2.1. El ritual antic i els problemes de les fonts

Una de les majors dificultats sobre el nostre tema és la seva contextualització. Si pressuposem que les necròpolis d'Empúries i València tenen, com a mínim, una certa influència romana ens caldria explicar quins són els rituals i costums romans tocant a la mort i, si és possible, quines motivacions hi jauen. És aquí on sorgeix el problema: podem descriure amb certesa els rituals funeraris dels romans de la República? I, en el cas que sigui possible, quins anàlisis han suscitat? Igualment, si acceptem una influència hel·lènica o ibèrica ens trobaríem amb els mateixos problemes.

Ian Morris jerarquitzà, de més a menys important, les fonts que ens poden permetre estudiar els rituals de l'antiguitat clàssica. La primera i més important seria la observació i/o la participació directa en les cerimònies, però té un problema evident: no és possible aplicar-ho ens les societats passades. Per tant, queda fora dels nostres estudis.

La segona serien els testimonis verbals, que en el nostre cas es tractarien de les fonts literàries (els autors clàssics) i epigràfiques. Sens dubte donen molta informació descriptiva i explicativa però tenen dos grans problemes. A banda de la fiabilitat els pocs escriptors antics que ens han arribat només es solien centrar en certs aspectes dels rituals.

Els estudiosos, s'han servit de dos mètodes per resoldre aquest problema (MORRIS 1996: 10-12). Una via, l'estudi sincrònic, on s'arriba a una definició del ritual partint de fonts diverses a propòsit de temps i espai. Així es crea un mosaic artificial, atemporal, que impedeix un anàlisi evolutiu o social dels rituals. L'altre camí és l'estudi d'un sol cas a partir del qual s'extrapolen patrons comuns. Fins i tot es pot arribar a combinar-los però el resultat serà el mateix: la desaparició de la variabilitat temporal i regional, així com la negació a la polisèmia que pot tenir un mateix ritual.

La tercera categoria de fonts són les representacions artístiques dels rituals però no es poden interpretar correctament si no es té en compte el seu context històric (MORRIS 1996: 12-13). Per exemplificar-ho l'autor ens presenta el cas dels sarcòfags romans-imperials. Els relleus i escultures d'aquests recipients devien remetre a molts dels rituals que no comprenem. A més, l'ús de sarcòfags a l'occident de l'Imperi es relaciona amb la difusió de la inhumació al segle III d.C. Conclou que, per força, la interpretació artística d'aquests sarcòfags no pot deslligar-se del seu àmbit temporal, la davallada de la cremació enfront a la inhumació, un fet històric que encara no s'ha pogut explicar amb certesa.

Per últim Morris ens remet a les fonts arqueològiques, les evidències materials que han deixat els rituals antics. Les virtuts de la cultura material són que n'hi ha en gran nombre, que

és susceptible de seguir augmentant però també que pot permetre el contrast amb les altres fonts al mostrar la variabilitat que aquestes no ens donen. Però no tots els rituals deixen empremta i els que l'han marcada no són, per necessitat, els més importants d'aquella societat. Així les fonts arqueològiques tenen el defecte que no ens proporcionaran «la definició» o «l'explicació» d'un ritual, doncs són menys precises.

En molts casos, conclou l'autor, cal admetre que no es pot conèixer res d'un conjunt d'enterraments o de rituals concrets a través de l'arqueologia però deixa lloc per l'optimisme. L'arqueologia permet una certa aproximació a «l'estructura social» d'aquella comunitat a través de les regularitats que es puguin documentar (MORRIS 1996: 14-15).

No ens toca discernir sobre el pensament i vocabulari de Morris. Amb tot no podem amagar que les seves idees sobre el mètode d'investigació ens han semblat raonables en termes generals. Per tant, en aquesta primera part del treball proposem una petita discussió sobre la primera categoria: els testimonis escrits. Només parlarem sobre els autors clàssics i deixem de banda altres mostres d'escriptura com l'epigrafia.

Al no tenir temps d'elaborar una discussió més completa que inclogui les altres fonts (artístiques, arqueològiques i epigràfiques) hem optat pels clàssics perquè, tradicionalment, han influït en moltes interpretacions de les altres fonts. Com veurem, els casos de València i Empúries no són una excepció. Hem d'admetre que no hem pogut llegir de primera mà moltes de les fonts esmentades. Per tant ens centrarem en descriure quins debats actuals han generat.

2.2. Els testimonis verbals: els autors clàssics i la seva interpretació

Les fonts clàssiques a banda de ser escasses i fragmentades són parcials. La majoria de cerimònies documentades es circumscriuen a la pròpia ciutat de Roma mentre que tenim poca informació de les pràctiques celebrades a la resta d'Itàlia i a les províncies d'ultramar (ARCE 1999: 32; LINDSAY 2000: 154). A la desigualtat geogràfica cal sumar-li que bona part de la informació es refereix als funerals de l'aristocràcia mentre que les notícies sobre altres grups socials són més confuses (ARCE 1999: 324-325; LINDSAY 2000: 153).

Igualment el conjunt de pràctiques que ens narren no sempre són coetànies als autors i la confusió està servida ja que «mezclan las referencias anticuarias, etimológicas y explicativas» (ARCE 1999: 325). Autors d'època imperial com Plutarc o Servi, s'haurien vist obligats a argumentar alguns rituals amb la finalitat que el seu públic pogués interpretar correctament textos com l'Eneida de Virgili. Amb tot també és probable que altres pràctiques de la República subsistissin, almenys fins al segle II d.C., com semblen mostrar les sàtires de Llucià de Samòsata (ARCE 1999: 325-326).

2.2.1. La visió sincrònica del *funus*

Tenim constància, almenys des de finals del segle XIX, de la preocupació expressa per definir com eren els ritus romans. Per il·lustrar això vegem el francès Édouard Cuq. La seva entrada del mot «funus» en el *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* de Charles Daremberg és un exemple de la compilació de totes les fonts literàries referents als rituals fúnebres.

Emparant-se del mètode sincrònic, tant criticat per Morris, Cuq va intentar buscar la descripció del *funus* romà. El resultat de la seva tasca ha estat un discurs que podem trobar inserit en llibres com el *Death and burial in the Roman World* de Jocelyn Toynbee, publicat l'any 1971 però que es continua citant en molts treballs acadèmics. En conseqüència ens sembla adequat parar-hi molta atenció.

2.2.1.1. Definició clàssica de *funus*

Cuq entengué que el *funus* no només es refereix al funeral sinó que inclou el conjunt de rituals efectuats des de el moment de la mort fins a l'enterrament del cadàver. Toynbee ho allarga fins «the performance of the last post-burial ceremonies» (CUQ 1896: 1386; TOYNBEE 1996: 43).

Com es pot observar es tracta d'un terme molt genèric però que no impedí a Cuq d'efectuar una doble classificació. D'una banda trobaríem diferents tipus de *funera* segons les diferències cerimonials i que s'anomenen *translativum* o *vulgare*, *indictivum* i *militare*. D'altra banda en funció de qui pagava el cerimonial: *privatum* i *publicum*.

Tots ells, però, compartirien una seqüència escènica que l'autor va dividir en dues parts dins de les quals hi ubicà els diversos ritus compilats: els que eren anteriors a les exèquies i les exèquies, subdividida al seu torn en la processó fúnebre, l'*humatio* i els rituals purificadors (CUQ 1896: 1386-1398). Per la nostra explicació ens remetrem a la versió de Cuq però ometrem deliberadament molts dels rituals que esmenta. Toynbee va establir una divisió molt similar (TOYNBEE 1996: 43-54) de la qual recuperem certs detalls.

2.2.1.2. La seqüència

2.2.1.2.1. Rituals anteriors a les exèquies

Després de la partida els familiars es reunien entorn al difunt per exterioritzar el dol. La mort significava un estat d'impuresa per la família, de tal manera que era un deure d'aquesta revertir la situació amb una sèrie de pràctiques anteriors a les exèquies. Ens interessa destacar que el difunt era rentat, perfumat i ungit per tal de retardar la corrupció del cos. Així

mateix, era vestit amb les robes apropiades, com la toga en el cas dels homes que tenien la ciutadania romana.

Fetes les disposicions s'exposava el cos als familiars i amics, normalment sobre un llit a l'atri de la casa. Durant l'exposició es feien certes advertències als veïns, en particular als magistrats, perquè evitessin la casa, com ara lligant una branca de pi o de xiprer a la porta d'entrada.

2.2.1.2.2. Exèquies

La segona fase es correspon a la celebració dels funerals o exèquies (*obsequiae* o *exsequiae*). Constaria de tres grans actes: la processó fúnebre, l'enterrament i els actes de purificació.

El transport del mort, o *efferre*, (CUQ 1896: 1389-1393) era el recorregut que es feia des de la casa fins al lloc d'enterrament. El cadàver es dipositava dins d'un cofre que al seu torn era col·locada al damunt d'una civera carregada a les espatlles d'un grup d'homes. Aquests podien ser familiars, amics, o també professionals i esclaus. El seguici que acompanyava a aquest s'anomenava *pompa*, de la que parlarem en breu.

Un cop arribats al lloc d'enterrament es procedia l'enterrament (CUQ 1896: 1393-1397). Els romans contemplaven dos rituals possibles per desfer-se del cos: la inhumació (*humatio*) i la cremació (*crematio*). Fossin tractats d'una o altra manera tant el mort com l'aixovar funerari es dipositaven en una fosa, la qual era sepultada amb terra. El sepulcre es podia cobrir amb un túmul o ser marcat amb alguna fita o un monument. Abans de la *humatio* es celebrava el *silicernium*, un banquet fúnebre on també es sacrificava una truja en presència del difunt (*porca praesentanea*) malgrat que Cuq entén, segurament per error, que era una costum posterior a la deposició de cos.

Feta la sepultura els familiars restaven nou dies en els quals encara restaven impurs. Els rituals de purificació que es desenvolupaven en aquest període tenien l'objectiu de retirar tota «brutícia» dels familiars, dels amics i de la casa. Comportaven l'ús d'aigua i foc sobre les persones afectades i en el cas dels *lares* convenia sacrificar un marrà (Cuq 1896: 1397-1398).

2.2.1.2.3. Culte als difunts

Quan la família havia completat els rituals de purificació es podia reincorporar amb plenitud a la vida pública. D'aquesta manera la seva relació amb el mort passava a estar regulada per celebracions anuals que consistien en altres banquets funeraris.

Les dates per reunir-se amb els morts variaven segons cada casa però el calendari romà tenia fixat dues festivitats oficials. Les *Parentalia* (del 13 al 21 de febrer) eren les celebracions on es commemoraven els difunts amb més convits i que finalitzaven amb una celebració pública (*Feralia*). Anaven seguides de les *Lemuria* (dies 9, 11 i 13 de maig) on el *pater familias* executava un ritual nocturn per expulsar els fantasmes de la seva llar (TOYNBEE 1996: 63-64).

2.2.1.3. Tipus de funera

En no haver consultat les fonts clàssiques aquesta secció pot resultar especialment confusa pel nostre lector. Per Cuq els funerals es poden ordenar en dues categories. D'una banda trobaríem diferents tipus de *funera* segons les diferències cerimonials i que s'anomenen *translaticium* o *vulgare*, *indictivum* i *militare*. D'altra banda en funció de qui pagava el ceremonial: *privatum* i *publicum*. Passem a enumerar-los:

- *F. translaticium* o *vulgare*: el terme fa referència funerals dels ciutadans corrents i era costejat per particulars, ergo *privatum*. Cuq i Toynbee associaren la seqüència del *funus* a aquesta categoria. Amb tot, des de la perspectiva actual se'ns fa estrany pensar en que els humils comptessin amb certs ritus atribuïts al *f. vulgare*. No es estrany que hi pugui haver una confusió amb el següent tipus i que les descripcions atribuïdes a un siguin les de l'altre.

- *F. indictivum*: aquests eren els funerals dels rics, que s'anunciaven amb un pregó. També eren *privatum*. Per Cuq eren similars en la seqüència però molt més elaborats, especialment referent a l'organització i recursos que s'invertien en la pompa i que comptaven amb un recorregut propi. Abans d'anar al lloc d'enterrament la pompa es dirigia al fòrum des d'on se li dedicava un discurs públic (*laudatio*).

- *F. militare*: es tracta de les cerimònies dels soldats i oficials morts en acte de servei. Tenim escasses dades però sabem que els homes podien ser enterrats de forma comunitària al lloc de la batalla mentre que els generals rebien uns honors especials. Els companys d'armes n'assumien els costos i, per tant, també era privat.

- *F. publicum*: el Senat podia atorgar un funeral costejat per l'erari públic. Lògicament tal honor només es reservava a algun home que fos considerat un gran benefactor de la pàtria. Semblaria una costum tardo-republicana introduïda a les exèquies de L. Corneli Sul·la l'any 78 a.C (ARCE 1988). En termes generals era idèntic al *funus indictivum* però amb molta més presència i participació de les autoritats estatals. Es tenen constància de cerimònies similars celebrades a les províncies on alguns homes podien rebre funerals pagats amb l'erari de les ciutats locals.

- *F. imperatorum* i el *f. censorum*: sorgiren amb el Principat com evolucions derivades de l'anterior però lligades a la família imperial (TOYNBEE 1996: 56-61).

No és poc important ressaltar que els historiadors actuals no solen emparar aquestes categories amb assiduitat, com hem observat en les nostres lectures. Per contra el vocabulari es refereix als funerals de l'aristocràcia o dels rics en oposició als d'altres col·lectius subalterns (pobres, marginats, esclaus etc.).

2.2.2. Una perspectiva antropològica: el ritual de pas

La mort no només era entesa en clau estrictament social, sinó que aquesta es barrejava amb certes creences religioses. Des d'una òptica antropològica s'ha entès el funus romà com un ritual de pas. Les idees que expressarem de ben segur que eren vàlides pels funerals aristocràtics però no queda clar fins a quin punt afectaven al conjunt de la societat.

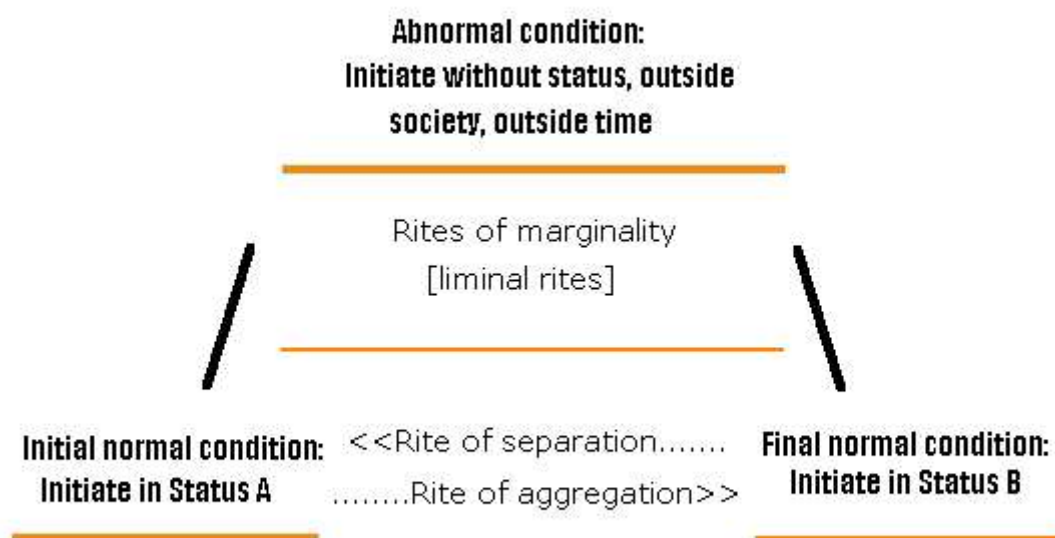

Fig. 1: Esquema tripartit dels rituals de pas. Similar al que podem veure al llibre de Morris, el qual segueix a Edmund Leach (1996: 9). Font: <http://intarch.ac.uk/journal/issue11/1/8.2.html>

2.2.2.1. La mort com una impuresa

Cuq afirmà que amb la mort d'un familiar, tant la casa com la seva família (*lugentes*) esdevenia impura: *funesta* (Cuq 1896: 1386; Scheid 1984: 118). Els familiars, doncs, hauran de purificar-se mitjançant els rituals del *funus*. John Scheid va caracteritzar-los com un conjunt de ritus de caire escènic, dramàtic. A través de l'exageració i el drama els *familiars* feien palesa que la seva realitat estava trastocada. En efecte, els rituals consistien en una inversió o desplaçament de l'ordre social i la normalitat quotidianes i on sempre es procurava fer alguna

distinció entre el mort i els *lugentes*/comunitat o entre els *lugentes* i la comunitat. La puresa de la comunitat s'oposava a la impuresa del mort i dels parents.

Aquests darrers havien de diferenciar-se progressivament del finat per tal d'obtenir el retorn i poder ser acceptats de nou per la societat (SCHEID 1984). Per estudiosos com Scheid el funeral romà ha de ser vist com un ritu de pas, seguint l'esquema de van Gennep. La seva perspectiva antropològica s'oposaria a una altra interpretació, teològica, vinculada a la creença d'una immortalitat de l'ànima (ARCE 1999: 326).

2.2.2.2. Ritus de redempció

No entrarem en una definició exhaustiva de tots els rituals tractats per Scheid en el seu article del 1984. El que considerem raonable és citar l'opinió de l'autor respecte als rituals detectats a les necròpolis hispanes. Parlem de la *porca praesentanea*, del *silicernium* i de l'enterrament del cos. Els tres rituals compartien l'escenari: el lloc de la tomba.

Per Scheid aquesta tríada es duïen a terme en una segona etapa dels funerals. Durant la primera etapa, el dol, la família es representava a través dels ritus com un grup ambigu, entre la vida i la mort, contaminats pel fatídic succés i auto-exclusos de la societat (SCHEID 1984: 118). Ara, però, feia explícita la seva diferenciació del mort, una mena de rebuig simbòlic a partir del qual podran purificar-se realment. De fet, Scheid qualificà aquesta etapa com «le rachat de la famille funeste» (1984: 127).

El sacrifici d'una truja en presència del cos, la *porca praesentanea*, es feia en honor a la dea Ceres. La finalitat era la de fixar el mort a la nova llar on haurà de restar per sempre. Així doncs el mort ja no «viurà» sota el mateix sostre.

El *silicernium* era el banquet fúnebre anterior a l'enterrament. Durant el convit els *lugentes* menjaven en una taula mentre que el difunt era alimentat directament a la pira o a la fosa. Els àpats també eren diferents. Mentre que els vius comptaven amb un «menú» el mort rebia libacions de sang. L'exclusió del mort es duria a terme a partir dels aliments i dels espais de consum.

Finalment el propi enterrament es pot llegir en la mateixa clau. Es tractés d'una *humatio* o d'una *crematio*, l'acte de desfer-se del cos significava al separació final entre el difunt i els parents.

2.2.3. Per una història “des de sota”

Reprement els pensaments de Morris (1996) segons el qual l'estudi dels rituals i dels enterraments ens dóna molta informació sobre la societat que va executar-los. En aquest sentit hi ha hagut un interès per estudiar alguns grups de molt menys estatus social.

2.2.3.1. Els col·lectius marginats

Malauradament les notícies referents als col·lectius marginats de la vida pública són escasses. Però semblen prou eloqüents. Es tenen indicis que els gladiadors, les prostitutes, alguns suïcides o fins i tot els mateixos enterradors no podien rebre cap tipus de funeral o que no podien rebre sepultura, tot i que la darrera afirmació ha estat discutida.

2.2.3.2. La gestió pública dels cadàvers

Per la ciutat de Roma Bodel va estimar en 1500 la xifra de morts anuals no reclamats (2000: 128-130). Es probable que el govern de la ciutat de Roma assumís la gestió dels cadàvers dels indigents i dels que eren abandonats a la via pública, ´com també de les execucions. No hauria estat estrany, arran de l'actitud altres metròpolis com Atenes o Alexandria actuaven així. A més, arrel d'un cas documentat a Puteoli, s'ha inferit que les autoritats civils contractaven els enterraments perquè realitzessin tals serveis (BODEL 2000: 130).

Durant el segle I a.C. els cossos eren dipositats en fosses comunes, anomenades *puticuli*, a extramurs de l'Urbs, si bé és probable que existissin al segle II a.C (PATTERSON 2000: 96). Les fonts escrites esmenten únicament els *puticuli* de l'Esquilí i del Viminal (PATTERSON 2000: 92). Aquesta tipologia d'enterrament hauria desaparegut durant l'Alt Imperi, per bé que els marginats degueren rebre un tractament similar (HOPE 2000: 111).

És interessant remarcar que la gestió d'aquests desvalguts no era vista en clau religiosa, no més com un simple problema de salubritat pública. Els pobres s'enterraven mancats de cap reconeixement i sense un cerimonial, com si fos una continuació de les seves misèries vitals (HOPE 2000: 111-112). Ambdues actituds, foren antitètiques als funerals dels més rics (PINA POLO 2009a).

2.2.4. Els funerals aristocràtics: memòria, solidaritat i competitivitat

Bona part dels funerals republicans dels que tenim constància són els funerals de l'aristocràcia de la ciutat de Roma. No és d'estranyar, per tant, que aquestes celebracions s'hagin estudiat en clau política, en tant que les lluites entre col·lectius pel poder a l'Urbs.

2.2.4.1. Trets característics

El moment que es podia destacar més era durant la *pompa*. El mort era acompanyat pels familiars i amics però també per ploramorts, actors, músics i dansaires, oferint una gran varietat d'entreteniments als espectadors. Els materials amb els que era transportat i guardat podien arribar a ser molt costosos així com les seves robes i les dels participants.

Una costum molt arrelada a la ciutat de Roma consistia en dirigir la *pompa* fins al fòrum romà on el fèretre o el propi difunt s'exposava a alguna de les *rostra*. Des d'allí algun baró destacat de la família o algun polític afí li dirigia un discurs on la lloança solia estar farcida de contingut polític.

Les famílies més poderoses es distingien per contractar actors que portessin les imatges, unes màscares de cera que representaven els ancestres de la família que havien ostentat algun càrrec polític rellevant. És indubtable que les màscares tenien un paper polític i simbòlic de primer ordre, com demostra que en el marc de les lluites polítiques del final de la república es prohibissin a certes famílies d'ensenyar les imatges d'ancestres controvertits.

La distribució de menjar entre els espectadors era una altra pràctica habitual. Es podia fer sota la forma de la *visceratio*, un repartiment de carn, o amb l'*epulum*, un convit públic.

Tal acció es remuntaria, com a mínim, a mitjans del segle IV a.C i ja des de llavors anava associada a algun objectiu electoral per part del que oferia els aliments. El repartiment generós que va fer M. Flavi durant el funeral de la seva mare va ser decisiu perquè la plebs l'escollís tribú l'any 328 a.C. En canvi l'*epulum* mesquí que féu Q. Tubero durant el funeral d'Escipió Emilià (129 a.C.) li costaria la seva elecció com a pretor. S'ha arribat a dir que al segle I a.C. la gent de la ciutat de Roma estaven acostumats a rebre menjar quan alguna persona benestant moria (BODEL 1999: 260).

En el transcurs de les exèquies s'oferien una sèrie d'entreteniments com els *ludi scaenicus*, les actuacions teatrals, com també els *ludi funebres* que degueren consistir en esports com els combats de boxa o les curses de carros. D'aquí vindria l'origen dels famosos combats de gladiadors, els anomenats *munera*, un "regal" dels hereus cap al públic. Sorgits al 264 a.C. com un duel solemne acabarien derivant en un espectacle per dret propi.

2.2.4.2. L'evolució dels funerals aristocràtics

No queda clara la seva evolució però sabem del cert que en el segle I a.C., i potser des del IV a.C., els funerals de l'elit es veien com un espectacle públic de primer ordre, al mateix nivell que entreteniments com el circ o els combats de gladiadors. Els elements més

característics es desenvolupaven durant l'*efferre*: la processó fúnebre (*pompa*) i l'elogi al difunt (*laudatio*).

Per John Bodel, tant la *pompa* com la *laudatio* foren «the indispensable elements, without which a leading man could not be said to have been properly buried.» (1999: 260). El mateix autor defensa que durant el període tardo-republicà aquestes celebracions van assolir el seu punt àlgid pel fet que els aristòcrates competien entre ells per oferir el millor funeral i els ciutadans exigien rebre un autèntic pa i circ.

El declivi d'aquestes pràctica mortuòries es podria relacionar amb el canvi de règim polític. Durant el Principat la família imperial hauria monopolitzat l'espectacularitat dels funerals mentre que l'aristocràcia s'hauria vist sense l'oportunitat d'organitzar cap celebració que pogués fer ombra als emperadors (BODEL 1999: 271).

La competitivitat aristocràtica en matèria fúnebre s'hauria traslladat a les ciutats provincials italianes, vist que August es féu amb el monopoli a la ciutat de Roma (MORRIS 1996: 43-46). Queda clar que el *funus* era una eina política de primer ordre i ho seguiria sent, amb noves formes i significats, durant l'Imperi.

2.2.4.3. Trencant la quarta pantalla: el públic actiu

En paraules de Bodel: «Roman funerals were public events. Not only was the business of disposing of the dead conducted openly, in public, but the public –members of the community outside the immediate family– participated actively as engaged spectators and performers in the funerary ceremonies themselves.» (1999: 259)

Des de la tardo-república, com a mínim, es percebia que la presència del públic era l'element essencial, doncs les cerimònies el requerien i eren justificades per aquest. Centrant-nos en el pla funerari, podem dir que no es tractava d'una simple exhibició sinó que també donava peu a la participació popular. Vet aquí que els funerals eren un excel·lent mitjà per la comunitat d'expressar la seva opinió envers el difunt, la família o l'organitzador del funeral. Així, els funerals de l'elit, es convertiren en autèntics baròmetres de l'opinió pública que podia mostrar la seva aprovació, desaprovació o crítica (BODEL 1999: 261, 263).

Notable fou la reacció dels plebeus després del discurs que Marc Antoni durant els funerals de Juli Cèsar al 45 a.C.. La seva emotiva lloança cap al dictador i el seu explícit atac envers als seus assassins foren tant fervent que la gent, enfurismada, va assaltar les cases dels magnicides. Però el cas més subversiu va ocórrer el 52 a.C. durant el funeral de Clodi quan la població, incentivada pels tribuns de la plebs, va cremar el seu cos dins de la Cúria Hostília. Tant aquest edifici com la veïna Basílica Pòrcia foren destruïts pel foc.

2.2.5. Sobre la legislació funerària

Remuntant-nos a la Llei de les Dotze Taules (451 i 449 a.C.) trobem la primera evidència legal sobre costums fúnebres. Segons la Tabula X,1 estava prohibit enterrar dins de la ciutat (*urbs*), que s'ha interpretat com el *pomerium*. Tal manament ha estat entès com una evidència del costum dels arcaics d'enterrar *intra moenia* però Annibaletto entén que en realitat es deixà per escrit una tradició que ja era practicada i que era sentida com una praxis fonamental (citada per RUIZ BUENO 2013: 189).

En aquesta etapa trobem excepcions a la regla, tolerades per la legislació, i que es mantindrien en l'etapa següent. Alguns ciutadans molt il·lustres adquiriren el dret i l'honor de ser sepultats intramurs tot i que Patterson parla de «famílies» (2002: 92). Els casos més antics pertanyen als còsols P. Postumi Tubert i P. Valeri Publícula, morts abans de la publicació de les Dotze Taules.

També quedaven fora de la regla els nadons morts abans del quarantè dia de vida, per consegüent no eren considerats humans pel dret pontifical, tot i que la confusió amb els nadons que no havien desenvolupat les dents de llet no degué ser rara (citada per RUIZ BUENO 2013: 189 nota 6). Per a aquests es reservava el *sub grundo*, és a dir, a l'accés de l'atri o del peristil de la casa com a lloc de sepulcre. Diversos casos han sigut detectats en els nivells de fundació o d'abandonament de molts edificis de Roma. Per alguns arqueòlegs serien reminiscències de sacrificis humans efectuades pels ancestres (RUIZ BUENO 2013: 189-190).

S'ha anotat que, almenys durant el segle III a.C., certes famílies aristocràtiques optaren per sepultar els difunts a les seves llars *intra moenia*. El fet que el Senat es veiés obligat a ratificar la Tabula X,1 per mitjà d'un decret i que limités el dret de sepultura dins l'Urbs a uns pocs amb semblaria un moviment per posar fi a la mala praxis de l'elit. En tot cas caldrà esperar al II d.C. per veure les primeres sancions als magistrats que ho toleressin (RUIZ BUENO 2013: 190).

Bodel, entre altres, ha subratllat que el codi es centrà en limitar les mostres d'ostentació i de dramatisme limitant, per exemple, el nombre de músics o les mostres de dolor exagerades (1999: 259, nota 1). La Tabula X,8 vetava que els morts fossin sepultats amb objectes d'or. Si bé que podríem interpretar-la en el mateix sentit també podria ser una mesura en contra dels saquejos de tombes. Però també es tractaven altres qüestions. La Tabula X,10 prohibí la usucapció dels sepulcres, un detall no poc important sobre la propietat de les tombes (DUCOS 1995: 139-140, nota 33).

2.2.6. Les necròpolis, espais dels morts

2.2.6.1. El límits de la ciutat: espais per vius i morts

Com a norma general els romans enterraven els seus difunts a l'exterior de la ciutat, en algun lloc del *suburbium* reservat per aquesta finalitat. No hem tret l'entrellat quin era el límit exacte, si les muralles o el *pomerium*, doncs ambdues línies no sempre eren idèntiques. Fos quina fos la predominant convé tenir present la idea de Patterson de que la ciutat de Roma estava formada per molts límits de naturaleses diferents. Dins d'uns es toleraven certes activitats que eren prohibides en altres (PATTERSON 2000).

Les necròpolis urbanes no n'eren cap excepció, trobant-se en un entorn farcit d'activitats antitètiques a la vida cívica i aristocràtica del *pomerium*. Parlem d'activitats comercials, tallers industrials, pobresa, prostitució etc. De fet la literatura llatina ha contribuït en la creació d'un tòpic que s'ha mantingut immutuable fins els nostres dies. Ens parlen d'un cementiri marginal i perillós, on abunden els lladres, les prostitutes o els sense-sostre i també la casa nocturna dels morts vivents, els mals esperits i els homes llops.

Deixant de banda l'exageració dels testimonis clàssics és interessant la lectura social estreta del cas de la ciutat de Roma. Tot i els esforços de l'elit per «dominar» els cementiris amb la construcció de grans monuments i mausoleus sumptuosos mai es va poder ocultar l'altra cara de la moneda: els pobres. En efecte, aquest col·lectiu era tant nombrós que la seva sola presència subvertia les mostres d'ostentació i els espectacles. Els cementiris serien espais on, en paraules de Wiseman, es juxtaposaven el luxe i la pobresa, la bellesa i la brutícia, l'amor i la mort (citada per PATTERSON 2000: 102-103).

En tot cas recalquem que les necròpolis es desplegaven a fora muralles i a prop de les principals vies d'accés. En aquest sentit és interessant destacar que les evidències escrites es corresponen amb les troballes arqueològiques.

2.2.6.2. Causes de la distinció

Desconeixem el moment que es va fer palès la separació entre la comunitat dels vius i la dels morts a Roma. Tot i això s'han plantejat diverses solucions sobre els motius. D'una banda trobaríem les prescripcions religioses sobre la impuresa dels morts (vegeu el punt 2.2.2.1.) o qüestions pragmàtiques com el perill dels incendis o la higiene pública, tal i com van proposar Ciceró i Isidor de Sevilla. Tant la legislació colonial d'Urso, promulgada cap al 43 a.C., com una llei del 38 a.C. que afectava a Roma caminen en la mateixa direcció (RUIZ BUENO 2013: 188; PATTERSON 2000: 92-93).

D'altra banda es pot adduir a qüestions legals. Per tal de protegir els interessos dels vius i dels morts calgué reservar un espai cementiri no podia ser defensat pel dret romà (RUIZ BUENO 2013: 188). Cal tenir en compte que un sepulcre era considerat *locus religiosus*, i, per tant, comptava amb un estatut jurídic que ens remet al dret diví (DUCOS 1995; ALLARA 1995). Valgui com ara la Tabula X,8 i la Tabula X,10 (vegeu 2.2.5.1).

Finalment, hem de citar la hipòtesi econòmica de R.M^a. Fernández Fernández, el qual defensa que en una parcel·la on s'havia produït un ritual associat a la mort no podia ser cultivada i en conseqüència perdia bona part del seu valor. Amb matisos, el mateix cas podria haver succeït a dins de les ciutats, cosa que hauria incentivat la separació (citada per RUIZ BUENO 2013: 188).

2.2.7. Recapitulant

L'objecte d'estudi d'aquest apartat ha estat el *funus*, nom amb el qual els romans apel·laven al conjunt de rituals i costums que envoltaven des del decés d'una persona fins al seu enterrament, unes accions que poden llegir-se com un ritual de pas.

Per entendre quins eren els rituals en època romana republicana ens podem adreçar a tres fonts diferents: les fonts arqueològiques, les artístiques i les textuals. En aquest treball hem escollit les darreres, malgrat que ens hagués agradat fer un anàlisi de conjunt.

El que hem vist és que les fonts escrites són molt limitades. Ens han arribat escassos fragments que parli del *funus* en època republicana i, sovint, es confonen amb notícies d'èpoques posteriors. A més, hi ha una desigualtat d'informació evident, en tant que moltes notícies fan referència als funerals dels barons de l'alta aristocràcia, els que ostentaren les magistratures més elevades, mentre que la resta de col·lectius han quedat pràcticament silenciosos. La manca d'informació també afecta a la cronologia i la geografia, a causa que la majoria de textos fan referència a successos ocorreguts a la ciutat de Roma, sobretot als darrers segles republicans.

En tot cas hem vist com en un principi el *funus* s'ha tractat de forma descriptiva. Édouard Cucq va intentar al segle XIX de reconstruir-lo de forma ideal en una seqüència atemporal que no repetirem aquí però que es resumeix en la preparació del cadàver, el seu enterrament i els rituals de purificació posteriors. Aquest treball, encara que meritori i d'obligada lectura, ens sembla insuficient, perquè no té en compte factors com el de la periodització.

Vinculat amb aquesta etapa descriptiva hem vist que s'han intentat establir diversos tipus de funerals segons l'estatus social: el dels ciutadans més rics (*indictivum*), el tradicionals o de les classes populars (*translativum* o *vulgare*), el dels militars (*militare*) o el dels «homes d'estat» (*publicum*). Malgrat que pot ser parcialment correcte, de nou ens sembla més una

visió idealitzada de la societat que caldria contrastar amb dades més materials, a banda que sembla que pràcticament només tenim informació del *funus indictivum* i del *publicum*.

Amb tot, autors com John Scheid han buscat una explicació a més a més de la simple descripció. Per ell, el funeral era un ritual de purificació per la família, que s'havia vist contaminada per la mort i que s'exclou a si mateixa de la resta de la comunitat. Seguin una sèrie de preceptes, la família es netejava per poder retornar a la vida normal.

La lectura simbòlica no ha estat la única que s'ha proposat. També en trobem de més materials. Si parlem dels funerals de l'elit (*idnctivum*) diem que es caracteritzaven per comptar amb una processó funerària molt ostentosa (*pompa*), seguida d'un discurs on es lloava al difunt (*laudatio*). Aquests funerals haurien inclòs, almenys des del IV a.C. banquetes o reparticions de menjar i també jocs esportius i espectacles musicals o teatrals d'entre els quals podem destacar els combats de gladiadors. Durant els darrers segles de la República es fa evident que totes aquestes accions estaven destinades a augmentar el prestigi de l'organitzador dels funerals, fos un familiar o un amic del difunt, de cares a assolir algun càrrec polític. Els funerals aristocràtics anirien evolucionant de celebracions més solemnes a autèntics espectacles populars.

És evident que els funerals del comú dels ciutadans no devien comptar amb tanta parafernàlia però n'escasseja qualsevol informació. Curiosament tenim més dades sobre els col·lectius més marginats (enterradors, prostitutes, gladiadors, suïcides, rodamons...) els quals no podien ser enterrats ni rebre cap mena d'honor. L'existència de fosses comunes (*puticuli*) es podria relacionar amb aquests grups o amb els altres habitants pobres.

Hem parlat de la legislació entorn a la mort. Segons les Dotze Taules, els morts no es podien cremar ni enterrar a dins de la ciutat ni tampoc es permetia una excessiva ostentació. Amb tot, sabem que certes famílies aristocràtiques van subvertir aquestes lleis. Altres normes podrien protegir els interessos dels morts, com la llei que prohibia la usucapció del sepulcre o alguna norma vinculada a evitar violacions de tombes.

Finalment podem parlar de com es va entendre la necròpolis, l'espai destinat als sepulcres. Els testimonis revelen que els romans no organitzaven les ciutats a la babalà sinó que hi havia certes àrees destinades als enterraments, que es trobaven als afores, on convivien amb altres activitats sorolloses i pudents com els tallers o la prostitució. Sempre, per tant, apartades d'un centre cívic que havia de ser el més polític possible, on les activitats relacionades amb la mort o les feines feixugues i impures no tinguessin lloc. Amb tot, la necròpolis no podria escapar d'aquestes mateixes activitats marginals malgrat la construcció de grans monuments funeraris. N'és una prova que es convertís en un tòpic literari per la literatura de l'època: un lloc obscur i tenebrós, habitat per monstres, prostitutes i malfactors.

Dit això, és difícil parlar dels funerals només a través de les fonts escrites però això no ha impedit a molts investigadors de fer-ho. Creiem que, en part, pot ser un error si les investigacions no van més enllà. Convé un estudi de conjunt rigorós, que integri les fonts textuais amb les artístiques i les arqueològiques. Només d'aquesta manera podrem intentar esbrinar que podem saber (i què no) dels *funus* republicà.

3. CONTEXT HISTÒRIC: LA RELACIÓ ENTRE ROMA I HISPÀNIA

Com que en el nostre treball tractem dues necròpolis de la Hispania Citerior convé oferir un petit resum de la història política d'aquesta província. No pretenem cap gran síntesis i procurarem centrar-nos més en la història política.

La relació dels romans amb els pobles d'Hispania es va iniciar amb l'esclat de la segona guerra púnica (218 a.C.), el conflicte entre Roma i Cartago. Aquell mateix any les legions de Gneu Corneli Escipió van desembarcar a *Emporion* per tallar l'ajuda que rebien els púnics des de la península. La guerra a la península es va allargar fins al 206 a.C. quan els romans van sortir-ne victoriosos, controlant tota l'àrea al llarg de la costa mediterrània peninsular i els trams finals dels rius Ebre i Guadalquivir.

Aquella victòria aparent no va significar la conquesta efectiva. Quan l'any 197 a.C. es van crear les províncies d'Hispania Citerior i Ulterior molts pobles indígenes es van sublevar. La sedició no va ser reprimida fins dos anys més tard quan el Senat va enviar al cònsol Cató, que també va desembarcar a Empúries. La seva ràpida victòria va significar la pacificació dels territoris ibèrics i, segurament, el final de molts *oppida* i l'inici d'una nova jerarquia de ciutats (BURILLO 2006).

Controlats els pobles costaners els romans van intentar controlar l'interior de la península, en concret els territoris dels celtíbers i dels lusitans. Tot i que les contundents victòries del 138 a.C. i del 133 a.C. van fer pensar en una conquesta efectiva, el cert és que aquests pobles es continuarien revoltant. Per això es pot dir que la Celtibèria i la Lusitània van ser territoris de conflicte fins ben entrat el segle I a.C. (PINA POLO 2009b: 226).

El convuls període entre la guerra dels aliats i la dictadura de Sul·la va tenir repercussions a la península. L'any 80 a.C. Sertori, general sabí i antic pretor de la Citerior, es va revoltar contra el nou règim republicà i en poc temps aconseguí el control efectiu de bona part de Hispania, trasbalsant molts territoris que havien gaudit d'una relativa pau, com és el cas de *Valentia*. Amb tot, el contraatac de Metel i de Pompeu va fer trontollar les aspiracions de Sertori, que fou assassinat i el seu exèrcit vençut l'any 72 a.C. (PINA POLO 2009b: 227-228).

El final d'aquesta guerra fratricida no va suposar el cessament de la violència. Tot i que les fonts clàssiques no són gaire clares, sembla que entre el 72 i el 49 a.C. es van succeir diversos episodis violents, potser de menys intensitat que en èpoques anteriors. A tot plegat cal sumar-li la guerra civil entre Cèsar i Pompeu (49-45 a.C.) on Hispania va ser un dels camps de batalla del conflicte (PINA POLO 2009b: 232-233).

Acabat el conflicte Cèsar va voler iniciar un intens programa de colonitzacions per fidelitzar les dues *Hispaniae*. El seu assassinat va impedir que el projecte es dugués a terme però els

seus successors van continuar una política similar, basada en municipalitzacions (PINA POLO 2009b: 234). De fet, caldrà esperar fins ben entrat el principat d'August per parlar d'una conquesta i pacificació real de la península.

No podem parlar amb tanta claredat del famós i discutit procés de romanització, ja que no n'hem llegit cap escrit que el discuteixi en profunditat. El que es fa evident a partir de la història política és que el control polític romà de bona part de la península no va ser tant senzill com s'ha volgut creure, com demostren els constants revoltes dels celtibers i lusitans al llarg dels segles II i I a.C. Aquesta relativa fragilitat política ens pot fer pensar que la romanització (si acceptem el concepte) es duigué a terme de forma lenta i no pas immediata.

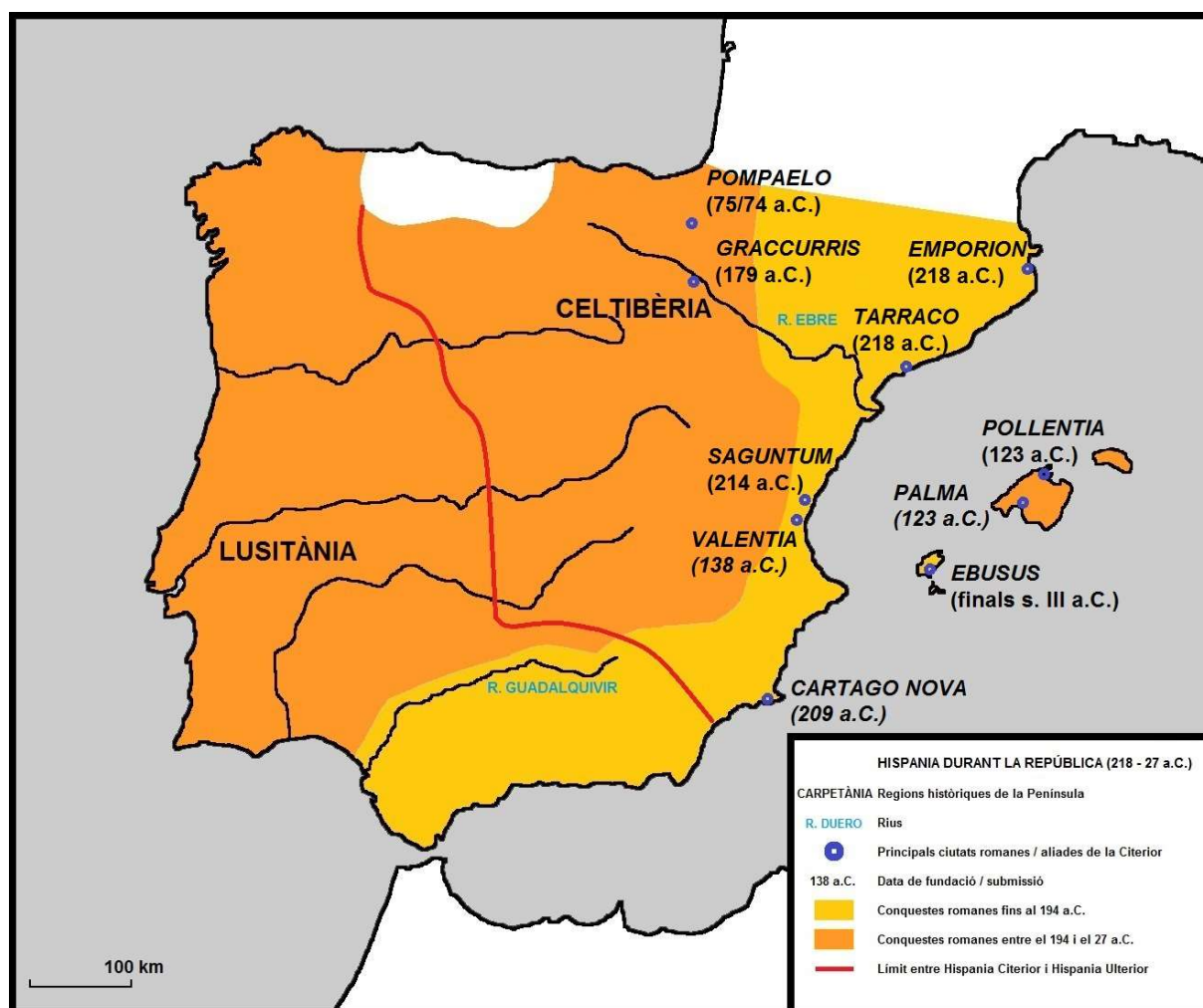

Fig. 2: Hispania durant la República (elaboració pròpia). Vegis com la conquesta romana de la península es va perllongar durant moltes dècades, degut a les contínues sedicions indígenes. Els límits entre els dues províncies així com algunes dates han de ser preses amb cautela.

4. LA NECRÒPOLIS DE LES CORTS D'EMPÚRIES

4.1. La ciutat d'Empúries: context i història

4.1.1. Situació d'Empúries

Les ruïnes d'Empúries és un conjunt arqueològic localitzat a l'extrem sud del Golf de Roses, a l'extrem nord del municipi alt-empordanès de l'Escala, província de Girona. L'epicentre d'aquest conjunt està integrat per tres nuclis d'hàbitat que van arribar a funcionar de forma simultània entre els segles II a.C. i III d.C.: l'actual Sant Martí d'Empúries o Paleòpolis, la Neàpolis i la ciutat regular o romana.

Aquests espais es trobaven entre les antigues desembocadures del Fluvià i del Ter i es van assentar sobre de les darreres prominències calcàries de la banda nord del massís del Montgrí.

4.1.2. Evolució urbana i cementirial (ss. VI – I a.C.)

Entorn d'aquest tres nuclis pivoten altres jaciments amb una relació evident. Pel nostre interès oferim un resum de l'evolució urbana d'Empúries i de les seves necròpolis durant l'etapa grega i republicana, segons el coneixement actual de les investigacions.

4.1.2.1. Fundació i evolució d'*Emporion* (ss. VI – III a.C)

Cal situar la fundació d'*Emporion*³ cap al 575 a.C. Els colons, foces vinguts de Massàlia, van assentar-se al promontori de Sant Martí, que s'identifica amb la *Palaiópolis* d'Estrabó. Des d'aquesta posició els emporitans controlaven tant la desembocadura del Fluvià, al nord, com una fondalada marítima, al sud, que servia de port natural. Per aquest motius, Empúries va esdevenir un enclavament marítim essencial en les rutes comercials del nord-est.

A mitjans de la centúria, es funda un segon assentament al sud de la fondalada que Puig i Cadafalch va anomenar "Neàpolis" (AQUILUÉ 2011: 27). La ciutat degué funcionar com una sola comunitat però amb dos nuclis urbans que en conjunt superaria les 8 ha (AQUILUÉ 2011: 27-30).

La presència indígena hi fou des del primer moment i produint un procés de *synoikismos*, arrel de les troballes de Sant Martí d'Empúries o de Parrallí, així com les referències clàssiques i la numismàtica (AQUILUÉ 2011: 27). Per contra, la seva naturalesa, la seva situació i la seva evolució són una incògnita, degut als problemes per interpretar-ne les fonts (PENA 1988).

³ Per una discussió sobre l'etimologia grega i llatina d'Empúries vegeu PÉREZ OROZCO 2009: 437.

L'*Emporion* grega ha proporcionat una àrea de cementiris al llarg de els seves vies d'accés terrestres, a migjorn i a ponent de la Neàpolis. Les troballes s'estenen des de la vessant nord-est fins a la vessant sud-est del turó d'Empúries, potser arribant més enllà del Ter Vell.⁴

La inhumació va esdevenir predominant en aquests nous cementiris. La pràctica de la cremació, associada als indígenes, no va desaparèixer, com revelarien algunes tombes. Per aquest fet i per la presència d'altres materials ens hi podem referir com les necròpolis gregues o greco-indígenes.

4.1.2.2. Roma i el *praesidium* (218 – ca. 75 a.C.)

Per la seva situació estratègica no ens ha d'estranyar que les primeres notícies de la relació d'*Emporion* amb Roma siguin militars. Ens referim als desembarcaments d'Escipió (218 a.C.) i de Cató (195 a.C.), dels que ja hem parlat en el capítol anterior. La victòria contra Cartago va comportar que *Emporion* quedés sota dominació romana en tant que ciutat autònoma.

Ni l'arqueologia ni les fonts escrites documenten cap assentament romà en aquesta fase d'ocupació primerenca. Potser per aquest caràcter de punt de pas no s'ha trobat cap resta que ens pugui parlar, encara, d'una presència continuada dels romans, però tampoc es pot descartar (AQUILUÉ *et al.* 1984: 135).

És en algun moment no anterior al 175 a.C. tenim les primeres evidències d'un nou poblament estable a l'oest de la Neàpolis, al cim del turó d'Empúries. Ens en resten unes grans cisternes, així com un possible *horreum*, unes sitges i les restes d'un potent mur que guardava el conjunt. Els arqueòlegs ho han interpretat com l'espai central (*praetorium*) d'un campament militar romà o *praesidium*, de caràcter permanent (AQUILUÉ *et al.* 1984: 47). Pertanyen al mateix moment alguns estrats d'anivellació del turó i restes d'una muralla amb torres per la banda sud. Al mateix moment sabem que la Neàpolis va experimentar una notable expansió i remodelació fruit, segurament, d'aquesta presència militar (AQUILUÉ 2011: 30-31).

⁴ S'identifiquen sis necròpolis i totes mostren una clara connexió topogràfica i visual respecte a la Neàpolis. En una primera etapa bona part dels enterraments es feien més lluny del nucli urbà, sobretot cap a l'àrea oest. La situació canvia a partir de la segona meitat del s. V a.C., quan s'intensifiquen els sepulcres en espais més propers, com és la necròpolis Martí o la de l'aparcament.

4.1.2.3. De *Emporion* a *Emporiae* (ca. 75 – 25 a.C.)

A inicis del segle I a.C. el *praesidium* fou arrasat i al seu damunt es va crear una ciutat *ex novo*, coetània a la ciutat grega però de la qual manquen notícies verbals. No podem establir cap data precisa però la hipòtesis actual ens dirigeix vers el 75 a.C. (TREMOLÉDA 2008: 86).

La ciutat republicana presentava alguns trets comuns de moltes ciutats romanes. Comptava amb una muralla que delimitava una àrea dins de la qual es desplegava una retícula ortogonal de *cardines* i *decumani*, seguint els traçats de l'antic mur del *praesidium*. L'espai central, al sud-oest de les grans cisternes, va esdevenir el fòrum, comptant amb un temple, un criptopòrtic, una *area* i unes *tabernae*. La continuïtat del camp de sitges al sud de les grans cisternes avalaria la importància d'Empúries com a nou centre administratiu i fiscal del territori. Igualment es detecta la presència de diverses cases d'estil itàlic (SANTOS 2011: 71-78).

Les fonts antigues atribuïren a Juli Cèsar la instal·lació de colons romans a Empúries després de la batalla de Munda (44 a.C.). Actualment es creu que fou obra d'algun dels seus successors, potser Domici Calví entre els anys 40 i 36 a.C. (TREMOLÉDA 2008: 90; AMELA VALVERDE 2015). Fos com fos, Empúries formà part del projecte de reordenació del territori hispà dut a terme pels cesarians passades les calendes de març.

L'acció política no es va limitar a aportar nous colons sinó a una refundació la ciutat. La numismàtica que segueix la metrologia imposada per August al 27 a.C. revela que es creà un municipi (*municipium Emporiae*), segurament de dret llatí, que acabaria englobava tant els habitants de la ciutat romana com els de la ciutat grega (Tremoleda 2008: 89-90).

Aquesta transformació jurídica i política s'hauria plasmat en una transformació urbana i arquitectònica al darrer quart del segle I a.C. El camp de sitges va ser colgat i es va monumentalitzar el fòrum, dotant-lo d'una cúria, una basílica i més *tabernae* que limitaven l'*area*. D'altra banda les velles muralles que separaven ambdues comunitats es van enderrocar i es va construir un nou tram, la muralla diagonal, que va cloure les dues comunitats sota un mateix *pomerium*. L'antiga *Emporion* passaria a ser un barri portuari del municipi mentre que la ciutat romana va concentrar els edificis de poder. Empúries entrà en l'època imperial amb la reconversió vers una ciutat de caràcter plenament romana.

4.1.2.4. El paisatge funerari durant l'etapa republicana

En paraules de Pere Castanyer: «L'arribada dels romans i la posterior creació d'una nova ciutat, a inicis del segle I a.C, a la part alta del turó d'Empúries, va comportar, també, la conseqüent reorganització del paisatge funerari emporità.» (CASTANYER 2009: 39).

L'etapa republicana va significar la continuïtat dels cementiris al sud de la Neàpolis, o sigui, les necròpolis gregues de Bonjoan, Mateu i Granada. La inhumació seguí sent predominant però entre la fi del segle II a.C. i la primera meitat del segle I a.C. s'introdueix la cremació en alguns enterraments. Les restes òssies es guardaven en urnes de tradició ibèrica i solien anar acompanyades d'un o dos ungüentaris de ceràmica (CASTANYER 2009: 40).

Però és la necròpolis de les Corts la que va protagonitzar el canvi més substancial, arran de la seva singularitat topogràfica, ritual i material la distingeixen dels costums anteriors. Per tot això, se l'ha associat amb la presència o amb la influència romana i amb la nova realitat urbana d'Empúries. Per aquest mateix motiu, la tractarem en les pàgines que segueixen.

No podem acabar sense comentar que la tendència general fou el desplaçament progressiu dels espais cementirials grecs cap a noves zones al sud i a l'oest de la ciutat romana durant la segona meitat del segle I a.C. Fins i tot es va dur a terme un canvi en el tractament dels difunts ja que durant el període imperial (segles I-III d.C.) el ritual hegemònic va ser el de la cremació mentre que la inhumació només representà un 16%.

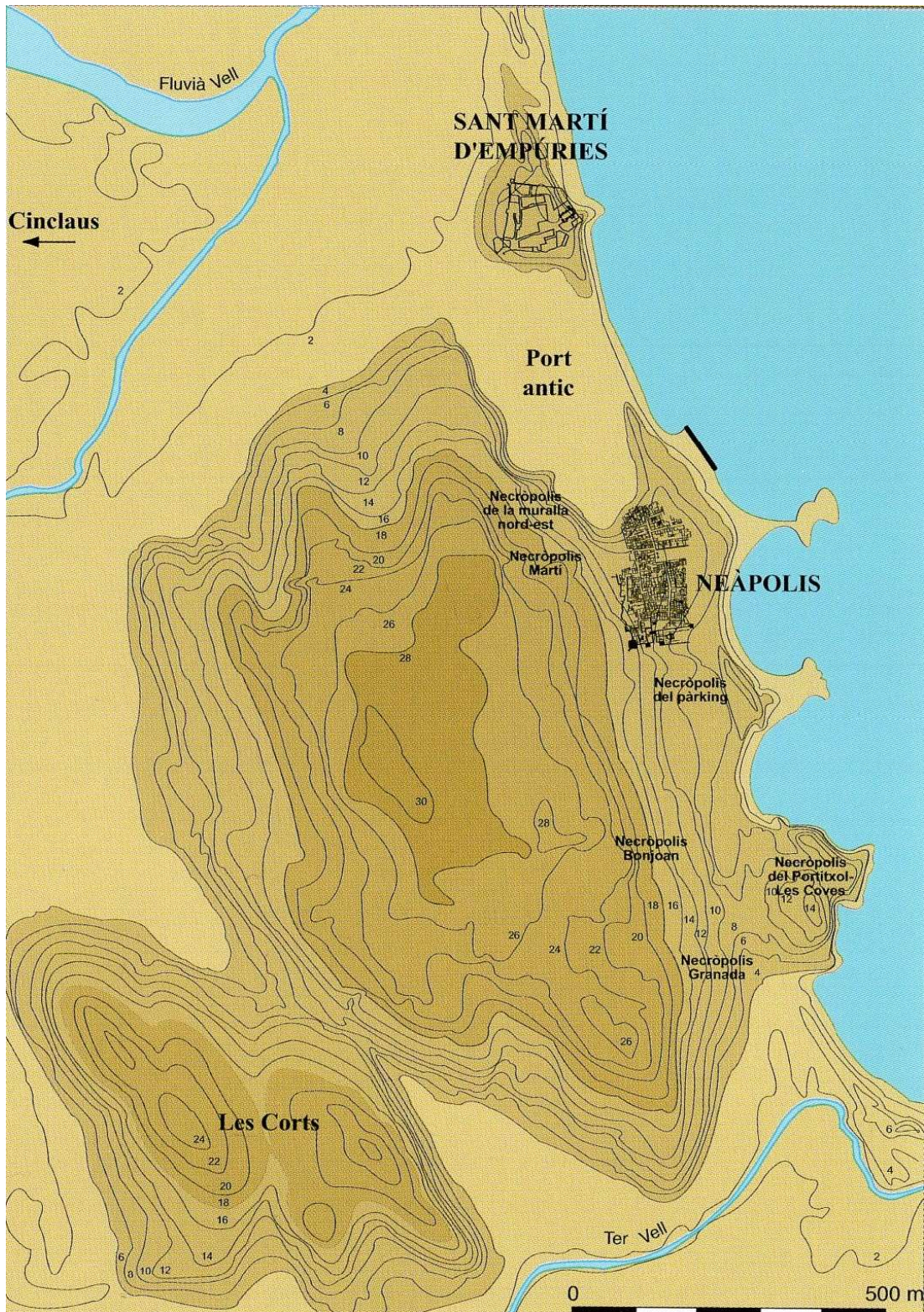

Fig. 3: Emporion i les seves necròpolis (ss. VI i III a.C.). S'observa una àrea de cementiris que circumdava la Neàpolis i que s'estenia pel sud fins el Ter Vell.

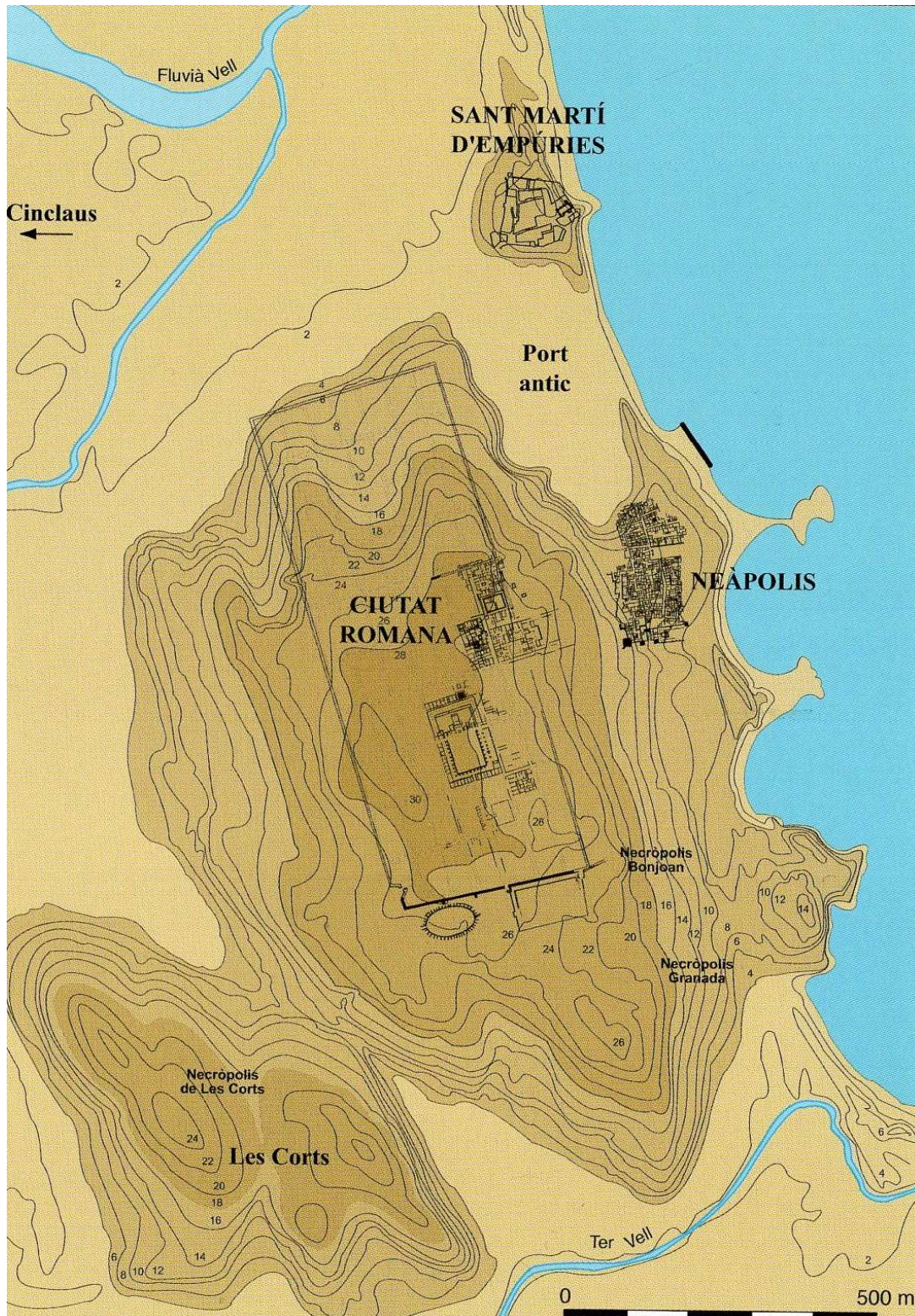

Fig. 4: Emporion republicana amb la ciutat romana i els cementiris (ss. II-I a.C.). S'evidencia una certa continuïtat de l'àrea de cementiris grega però amb el sorgiment d'una nova necròpolis, Les Corts, que està clarament apartada de les altres i que només pot ser visible des de la ciutat romana.

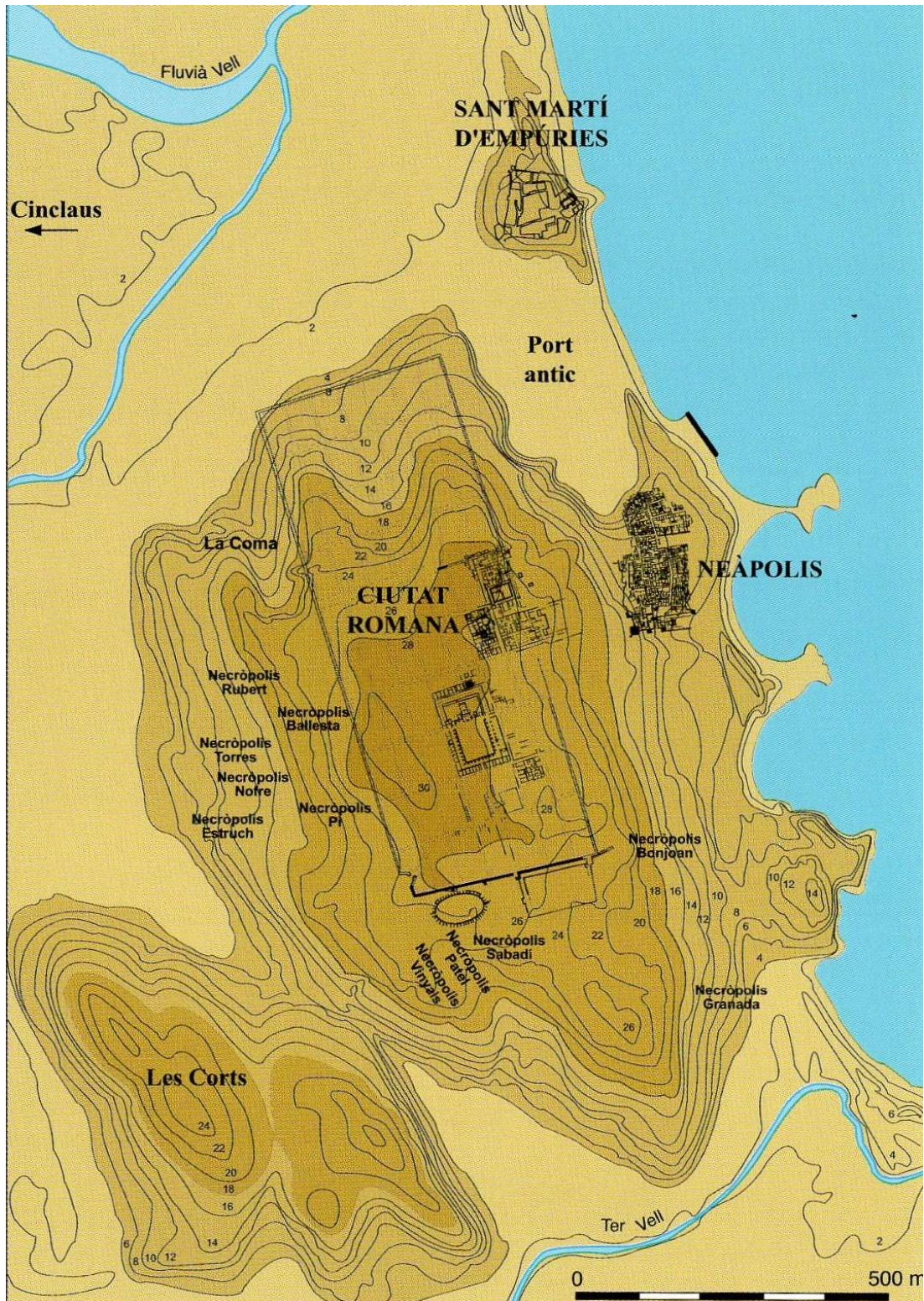

Fig. 5: Emporiae imperial (ss. I i III d.C.). Tot i que l'àrea de cementiris de tradició grega es manté, veiem dos canvis. La desaparició de la necròpolis de Les Corts i el sorgiment d'una nova àrea de cementiris, molt extensa, que envolta la ciutat romana per l'oest i el sud.

4.2. La necròpolis de les Corts: context de la investigació

4.2.1. Situació i característiques del jaciment

La necròpolis de les Corts es localitza a la vessant nord del turó o muntanya homònima, dins del municipi de l'Escala. El seu accés es troba entre els quilòmetres 18 i 19 de la carretera que va d'aquesta localitat fins a Viladamat (GI-623). Seguint aquesta via un cop arribats a la rotonda d'entrada a l'Escala convé prendre la sortida que ens porta a l'Oficina de Turisme i des d'allí prendre l'únic camí de terra que en surt, anomenat camí a Les Corts, el qual creua el turó de nord a sud. La necròpolis es troba a la vessant nord, a la dreta del camí si venim de la direcció indicada. Les coordenades UTM aproximades són: 509273,4663855 (extretes de l'ICGC). Desconeixem la seva àrea total però una ullada ràpida als mapes actuals ens proporciona un mínim d'uns 1.600 m², tot i que pel que intuïm dels mapes i de la nostra pròpia recerca la superfície ha de ser molt més extensa.

La necròpolis estableix connexió visual amb la necròpolis tardoromana de El Castellet, a uns 250-300 m cap al nord-oest. Girant el cap vers el nord-oest hom veu l'angle sud-oest de la ciutat romana d'Empúries que s'alça a uns 500 m, al cim del turó veí. El turó amaga altres jaciments com la necròpolis i poblat de Parrallí (bronze final), l'església medieval de Sant Vicenç o el Mas Torreportes, d'època moderna.

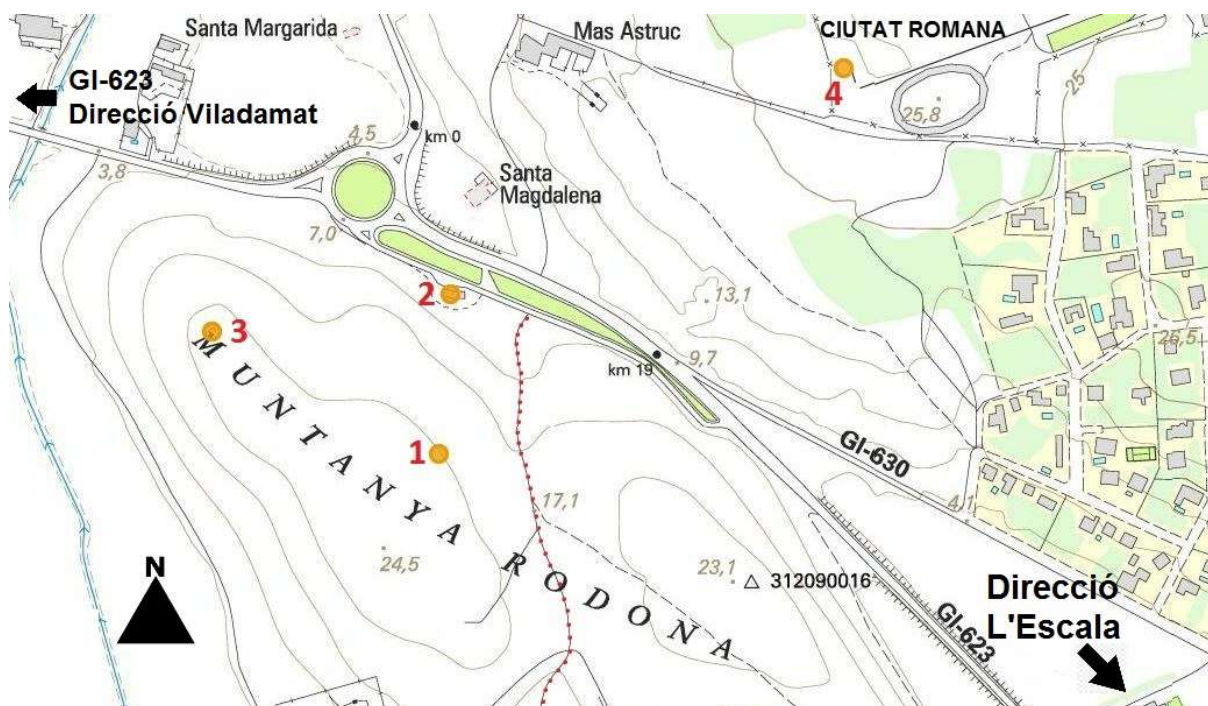

Fig. 6: Situació de la necròpolis de Les Corts (L'Escala): 1. Necròpolis de Les Corts; 2. Oficina de Turisme de L'Escala; 3. Necròpolis de El Castellet; 4. Porta sud-oest de la muralla romana d'Empúries. En punts vermells el camí de Les Corts, el qual creua el turó homònim (aquí anomenat Muntanya Rodona). El mapa ha estat extret i modificat de l'ICGC.

4.2.2. Antecedents i Història de la investigació

El turó de Les Corts devia patir l'espoli des de ben antic. Les primeres notícies són del 1785 i es refereixen a les col·leccions d'uns particulars que s'havien nodrit d'aquell lloc. Malgrat que moltes troballes ens remetent a contextos imperials això no exclou que la necròpolis republicana no es veiés afectada (GRAELLS 2012: 14). Les excavacions i compres d'objectes pel que respecta a Caterina Albert o l'adquisició d'algunes peces per part del Museu Arqueològic de Girona l'any 1905 confirmen la continuïtat d'aquesta praxis fins a inicis del segle XX (ALMAGRO 1952: 66; 1953: 251 nota 1).

4.2.2.1 Les excavacions de Gandia i Escrivà (1926 – 1929)

Les primeres intervencions arqueològiques oficials a la necròpolis de Les Corts es van dur a terme l'any 1926. Llavors el camp que ocupa el cementiri era propietat de Salvador Gispert qui hauria encarregat a uns carreters que en retiressin terres per bonificar altres possessions. Entre els carreters es trobava Domingo Gamito "el Cornet", que aprofitava la feina per quedar-se els objectes de valor que desenterrava.

Quan el conserge de les ruïnes, Joan Baptista Escrivà, es va assabentar de l'espoli es va adreçar a Emili Gandia, conservador del Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic i responsable de les excavacions d'Empúries. De seguida ho va notificar a Ramon Folch i Torres, supervisor de la Junta de Museus de Barcelona i amb el seu vistiplau va arribar a un acord amb Salvador Gispert. Gandia també va aconseguir dissuadir a Gamito d'espolar més la necròpolis al recórrer a l'alcalde de l'Escala.

La intervenció arqueològica de Gandia durant l'any 1926 es limità a supervisar les activitats dels treballadors que removien les terres, guardant i anotant les troballes. Totes aquestes tasques de camp van recaure sobre Joan Baptista Escrivà, el guarda de les ruïnes (GANDIA 1926: 6-8). Gandia, tot i ser-ne el responsable, sembla que no hi va estar present. El que si que sabem és que les tasques es van fer de forma discontinua, a causa d'un mal entès amb el propietari, i que es van descobrir un mínim de 49 (GANDIA 1926: 177). Algunes troballes i les peripècies per dur a terme l'excavació van ser anotades en el Diari d'excavacions que Gandia d'aquell any i que ha esdevingut la principal font d'informació, gairebé la única, sobre aquelles excavacions.

La supressió de la Mancomunitat comportaria un hiatus en les excavacions d'Empúries entre 1927 i 1932. Malgrat això Escrivà continuà a càrrec de les ruïnes i tenim constància que va seguir treballant a la necròpolis, almenys, durant els anys 1927 i 1929, concretament fins al

9 d'octubre (ALMAGRO 1953: 255; GRAELLS 2012: 16; Annex 2.1.1).⁵ Deduïm que fou durant aquest període que s'excavaren la majoria de sepulcres, assolint una xifra que es degué moure entre els 450 i els 600.

Tot el que hem dit referent al període 1927-1929 són hipòtesis atès que no hem pogut consultar cap document que en parli de les intervencions portades a terme en aquest jaciment en l'esmentat període. Segons Martín Almagro, Joan Baptista Escrivà va escriure una mena de diari d'excavacions a imitació del de Gandia que ell va poder consultar parcialment, gràcies a la pèrdua d'una part d'aquest. Fos un diari exhaustiu o no és cert que el vigilant hauria d'haver fet algun tipus d'anotacions, ja que Gandia ens informa que li va encarregar la tasca de situar i enumerar els sepulcres i, de forma implícita, que els materials trobats s'havien de relacionar amb les tombes (GANDIA: 1926: 8). És probable que aquest afer romanguí sense resoldre atès que no actualment no sabem on es pot trobar el misteriós diari d'Escrivà.

Sembla que les excavacions a Les Corts van acabar a partir d'aquí. No ens ha d'estranyar, ja que en aquella etapa les tasques a la Neàpolis eren prioritàries, mentre que les necròpolis rebien un interès residual (CASTANYER 2011: 86). A més, si la dictadura de Primo de Rivera ho havia dificultat, l'esclat de la guerra civil va paraitzar tota iniciativa científica. A tall d'hipòtesi no podem descartar que alguns materials del cementiri es perdessin o malmetessin durant les operacions de salvament del 1939 (GARCIA ALONSO 2012: 45-51).

La publicació d'aquests treballs hauria d'esperar a l'aparició de l'Anuari de l'Institut d'Estudi Catalans de 1936, on es donava compte de les actuacions fetes entre 1927 i 1929. Josep Puig i Cadafalch va oferir una notícia excessivament sòbria pel lector actual però rellevant, arran de que fou on aparegué la primera planimetria o croquis de la necròpolis.

L'estudi actual sobre Les Corts topa amb algunes dificultats molt greus. Segons de Raimon Graells, el mètode de remoció de la terra hauria consistit en excavar rases, obrint un front sobre el qual s'avançava. En opinió d'aquest autor això hauria dificultat la identificació de conjunts tancats, provocant una mescla dels materials provinents de diferents estrats (GRAELLS 2012: 17). De fet, si ens fixem en l'única fotografia que ens ha arribat de l'excavació de 1926 es pot deduir que el tall que es feia entre el superficial i el fons era molt profund, (GANDIA 1926: 252). En teoria tots els sepulcres s'haurien numerat si bé que no ens ha arribat cap llista d'aquests per part dels excavadors a banda d'alguns esments espuris de Gandia (1926: 8; 177).

⁵ L'absència de Gandia (1927-1931) no va impedir que Escrivà hi mantingués el contacte quan hi havia algun problema a Empúries (OLIVERAS I LLOVERA 2015: 11). No seria estrany trobar alguna referència a Les Corts entre la documentació que tenim actualment.

Tot i la ingent quantitat de sepulcres descoberts⁶ bona part dels seus aixovars funeraris es van perdre o van quedar descontextualitzats dins dels inventaris del Museu Arqueològic i d'altres institucions (ALMAGRO 1953: 251-255). Entre algunes causes podem remarcar el sistema d'etiquetes en el marcatge de les peces. A més, Puig i Cadafalch (1936: 58-59) tractà la necròpolis de Les Corts i la del Castellet (d'època tardo-antiga) com una de sola, afegint confusió sobre la situació exacta d'alguna troballa.

El marcatge o la individualització de les necròpolis no són els únics problemes metodològics. És innegable la tasca pionera de Gandia i d'Escrivà⁷ però molta informació s'ha perdut perquè no es va documentar com ens hauria agradat actualment. No només manca l'estratigrafia sinó que els croquis i les fotografies que ens han arribat de la necròpolis són difícils d'interpretar i tenen un valor molt relatiu per la recerca actual. Tampoc es van preservar les restes antropològiques, les faunístiques o les antracològiques, perdent unes fonts d'informació molt valuoses (CASTANYER 2011: 86). Desconeixem si les escasses restes carpològiques (nous) que esmentà Almagro encara es conserven als magatzems del MAC-Empúries.

4.2.2.2. Martín Almagro i Les Corts (1952 – 1953)

Com alguns han dit, el prolongat abandó de les investigacions hauria propiciat una nova etapa d'espoli que encara va malmetre més els sepulcres que podien quedar (ALMAGRO 1953: 253, Annex 2.1.2.-2.1.4.). Davant d'aquesta situació Martín Almagro⁸ va intentar reconstruir els aixovars funeraris amb les seves respectives tombes a partir d'una part dels diaris d'Escrivà i Gandia com també dels testimonis orals d'alguns excavadors clandestins així com del mateix Escrivà. Aquesta tasca és la que ocupa bona part del capítol dedicat a Les Corts dins la monografia sobre les necròpolis gregues i indígenes d'Empúries, publicat el 1953 (ALMAGRO 1953). En aquestes pàgines també s'ocupà de fer d'una descripció de les diverses estructures funeràries i d'una tria dels artefactes susceptibles de datar els enterraments. Igualment va replantejar la cronologia del cementiri i la filiació dels morts.

El treball d'Almagro va ser innovador en molts aspectes. En primer terme perquè va aplicar la recent tipologia de Nino Lamboglia sobre la ceràmica campaniana (SANMARTÍ 1978: 171). En segon terme atès que va individualitzar les necròpolis que s'havien tractat com una de sola, com passà Les Corts i El Castellet. En tercer terme pel fet que va enumerar les tombes

⁶ En comptem 450 en el mapa que ens ofereix Almagro a la pàgina 254 de la seva monografia.

⁷ Recomanem un recent estudi sobre la figura de Gandia del qual citem el capítol sobre la seva vida (Oliveras i Lloveras 2015) i la seva tasca a Empúries (Castanyer *et al.* 2015). Pel que fa a Joan Baptista Escrivà, l'autèntic excavador de Les Corts, no comptem amb cap estudi que en reivindiqui la seva tasca.

⁸ Per una síntesi de l'activitat professional de Martín Almagro Basch vegeu (GARCIA ALONSO 2012).

i n'elaborà un inventari dels aixovars funeraris que contenien, així com el ritual emparat en cada cas i la profunditat de la tomba. Per aquesta tasca, l'obra d'Almagro es manté com l'estudi indispensable sobre Les Corts (CASTANYER 2011: 86).

Com a complement a *Las necrópolis de Ampurias* podem citar la monografia sobre l'epigrafia emporitana, on tenim algun cas que podria procedir de Les Corts, si bé que es troba desaparegut (ALMAGRO 1952: 66-69).

Amb tot, *Las necrópolis de Ampurias* presenta masses limitacions insalvables. Almagro no va accedir a tota la documentació d'Escrivà, ja que, com ens informa, el conserge de les ruïnes hauria perdut part d'aquest dietari (ALMAGRO 1953: 255). Arrel del que sabem de la breu i tensa relació entre Almagro i Gandia no seria inversemblant pensar que aquest darrer li hagués ocultat informació sobre la necrópolis (GARCIA ALONSO 2012: 165-166).⁹

Com a resultat de tot això l'autor sols va poder identificar 158 dels cinc-cents sepulcres documentats (dels quals 34 no va poder situar al mapa) i no ens especifica amb claredat com va poder relacionar quines peces corresponien a cada tomba. És sabut que va tenir dubtes seriosos en molts casos (Graells 2012: 17-18)¹⁰, fet que posa en dubte l'exactitud i la precisió del seu inventari. Igualment tenim constància que va realitzar algun sondeig infructuós però no va donar-ne cap informació sobre la seva situació (ALMAGRO 1953: 256). En definitiva, estudiar Les Corts no implica, només, una discussió entorn als aixovars i als monuments sinó a quina credibilitat podem donar a l'únic inventari que es conserva. Aquest és el gran problema que han arrossegat els investigadors posteriors.

4.2.2.3. Els estudis posteriors a Almagro (1966 – 2012)

Passat l'interès d'Almagro, Les Corts va recaure en un abandó i en nous espolis (CUADRADO 1974: 251). Sols s'excavà un altre sepulcre l'any 1974 aquest cop per part de Domingo Gámito, nét de "el Cornet" i restaurador de les ruïnes. Tot i no comptar amb cap dibuix ni secció de la tomba va salvar tot l'aixovar funerari i els materials que farien la tomba. La troballa es

⁹ Segons aquesta cita de García Alonso, Emili Gandia no es refiava de les intencions de Martín Almagro, doncs preveia que si li deixava consultar els documents no els tornaria a veure. Malgrat la pressió dels responsables del Museu Arqueològic després de la seva mort (13 de desembre de 1939) la família de Gandia només va entregar els diaris oficials de les excavacions. Caldria esperar al 2009 perquè s'entregués la resta de la documentació formada per correspondències, notes i diaris més personals, entre altres documents.

¹⁰ Vegeu els comentaris que Almagro (1953) va fer a la nota 2 de la pàgina 251 o a les descripcions de les tombes n.º 9 (p. 281 i 284), n.º 22 (p. 291), n.º 29 (p. 299), n.º 65 (p. 324), n.º 115 (p. 357), n.º 116 (p. 358), n.º 129 (p. 365). També vegeu les deu pàgines que dedica als objectes descontextualitzats (p. 381-390).

publicaria vuit anys més tard per Enric Sanmartí (1982) i va rebre el número 159, seguint l'ordenació d'Almagro.

La resta dels treballs entorn a Les Corts s'han centrat en estudis sobre materials concrets dels aixovars funeraris o, en menor mesura, restes arquitectòniques. La manca d'altres dades ha impossibilitat altres estudis (CASTANYER 2011: 86).

La majoria d'escrits prenen conjunts que sobrepassen els materials de Les Corts o d'Empúries. A diferència del cas valencià, aquesta necròpolis ha tingut poca autonomia en el sentit acadèmic.¹¹ La temàtica versa sobre la tipologia, amb vocació de millorar la datació i la procedència dels materials. Són més aviat pocs els treballs de síntesi o els que tracten qüestions simbòliques.

Bona part d'aquests estudis s'han centrat en la ceràmica. Destaquem el capítol que Enric Sanmartí dedicà a les campanianes de les necròpolis emporitanes (SANMARTÍ 1978), així com el citat article del 1982. Per la ceràmica de la costa catalana trobada a Empúries comptem amb els treballs de Carmen Aranegui (1987) i, més actual, el de Barberà, Nolla i Mata (1993). López Mullor va elaborar amb una sèrie de treballs entorn als gobelets de parets fines emporitans, d'entre els quals podem destacar-ne un article (1979-1980).¹² La coroplàstia tampoc té cap estudi de conjunt però podem esmentar l'article de Quesada i Tortajada sobre els cavalls (1999), el de Castanyer sobre un *rython* (2001)¹³ o els diversos escrits sobre les terracotes femenines (PENA 1986-1989; CLÚA 1988).

Els objectes metàl·lics han rebut més atenció en les darreres dècades. Per l'armament són indispensables els treballs de Gustau Garcia Jiménez (2006; 2011; 2016) sobre produccions peninsulars d'influència La Tène. A propòsit dels cascs Montefortino ens remetem a la classificació proposada per Joaquín García-Mauriño (1993) i a la revisió de Marta Mazzoli (2016).

La numismàtica ha estat tractada per Leandre Villaronga en una obra que no hem consultat però que es troba referida des d'un article de Raimon Graells (2014), el qual també té un altre article sobre la sirena de bronze (2012), on proposa l'existència d'un santuari a Les Corts. Finalment esmentem l'article de Sílvia Alfayé (2009) entorn als usos simbòlics dels claus a les necròpolis del mediterrani romà, si bé que els exemples republicans són escassos.

Les estructures funeràries no han tingut tanta sort. Només comptem amb un article d'Emeterio Cuadrado (1974) on va intentar dibuixar i situar les "bases" publicades per Almagro. Per

¹¹ És prou significatiu que només tres articles i dos capítols de llibre esmentin "Les Corts" en el seu títol (ALMAGRO 1953; SANMARTÍ 1982; VOLLMER i LÓPEZ BORGÑOZ 1995, 1997; VIVO 2015)

¹² És probable que en parli a la seva tesis doctoral, *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña* (1987), però per falta de temps no l'hem pogut consultar com caldria.

¹³ Jean-Paul Morel també el tractà en un monogràfic citat en aquest treball de Castanyer.

futurs estudis la classificació proposada per López Borgoñoz i Vollmer pot ser útil (1997: 131-132).

Les síntesis tampoc han abundat. A banda d'algunes referències puntuals, com la de Cuadrado (1981), ressaltem els articles d'Alfonso López Borgoñoz (1998) i els que féu amb Anna Vollmer Torrubiano (1993; 1995), que van representar l'intent de replantejar què s'havia dit entorn a Les Corts. Per una síntesi breu però completa cal consultar els escrits de Pere Castanyer (2009; 2011). Incloem l'esment que en fa Jordi Vivo a la seva tesi doctoral (2015), on comenta alguns materials que no s'han tingut en compte en la resta de treballs.

4.2.2.4. L'estat de conservació actual

Per desgràcia Emeterio Cuadrado va oferir una visió de Les Corts que s'ajusta perfectament amb el seu aspecte actual: «[L'any 1966] la necrópolis estaba ya muy maltratada e invadida por plantas silvestres, y el aspecto actual [1971] de desolación que han introducido los reexcavadores clandestinos, que han desmantelado algunos túmulos, a lo que hay que añadir la acción despiadada de los agentes atmosféricos y la vegetación» (CUADRADO 1974: 251).

De fet, en les nostres visites de 2016 i 2017 podem afirmar que l'estat de conservació del cementiri encara és més deplorable. Les rases dels excavadors clandestins i de les intervencions arqueològiques no s'han tapat, formant un munt de clots molt profunds. Les estructures funeràries que encara es conserven (nosaltres en comptem 16) pengen, gairebé flotant, entre aquestes depressions. Moltes estan molt més malmeses que les fotografies i dibuixos que va prendre Cuadrado als anys 1966 i 1971. Gràcies a aquest registre volem donar compte que almenys una estructura, la B-2 d'Almagro (1953: 257), ha estat desmuntada de forma intencionada entre aquells anys i l'actualitat (vegeu 8.2.4.2. i 8.2.5.4.).

No només trobem algunes ceràmiques antigues si mirem a la superfície. Molts clots han servit d'abocadors per diverses deixalles. L'accés al jaciment no es troba restringit de cap manera però tampoc presenta cap mena de senyalització. Seria exagerat i fals dir que és un jaciment totalment desemparat¹⁴ però la impressió que ens deixa és la d'una certa passivitat davant la degradació que ha patit l'espai.

¹⁴ Com ens ha indicat Josep M^o Nolla, les autoritats han detingut en més d'una ocasió clandestins que operaven pel turó.

4.3. Descripció de les troballes de Les Corts

4.3.1. Sobre els sepulcres

4.3.1.1. La distribució espacial dels sepulcres

Si observem la planimetria aportada per Almagro (1953: 254; Annex 2.5.3) estarem contemplant un gran desordre. Tot i tenir una escala aquesta no ens informa de quina és la unitat de mesura (suposem que és en metres) i tampoc compta amb una llegenda que ens seria de gran utilitat.

El mapa està constituït per una munió de quadrats de diverses mides i alguns rectangles i cercles, que sumen 450 figures. Almagro ens en va situar 124 de les 158 tombes que va estudiar. Per tant, hem de suposar que totes les figures són sepulcres i que els quadrats i cercles de dimensions més grans degueren ser algun tipus de monument funerari o, com a mínim, una fosa de grans dimensions. Les suposicions són masses però també són necessàries per elaborar un discurs comprensible, que no pas correcte per necessitat.

Dit això ens fixem que les hi ha un gran buit al centre i a la banda est només ocupat per alguns quadrats traçats amb línies discontinües. Per tant, suposem que aquests quadrats són monuments ja desapareguts en època de Gandia (VOLLMER 1997: 131; Annex 2.5.1).

Per tant, hem de suposar que aquesta àrea també va formar part de la necròpolis. Veiem que aquest buit és encerclat per les bandes nord, oest i sud per un conjunt de sepulcres de petites dimensions. La major concentració es produeix a la banda nord i progressivament es va afeblint a mesura que anem descendint. Passa el mateix amb les figures més grans, tant les quadrangulars com les circulars, que semblen tendir a concentrar-se a la banda de tramuntana mentre que a la banda sud la seva presència és anecdòtica.

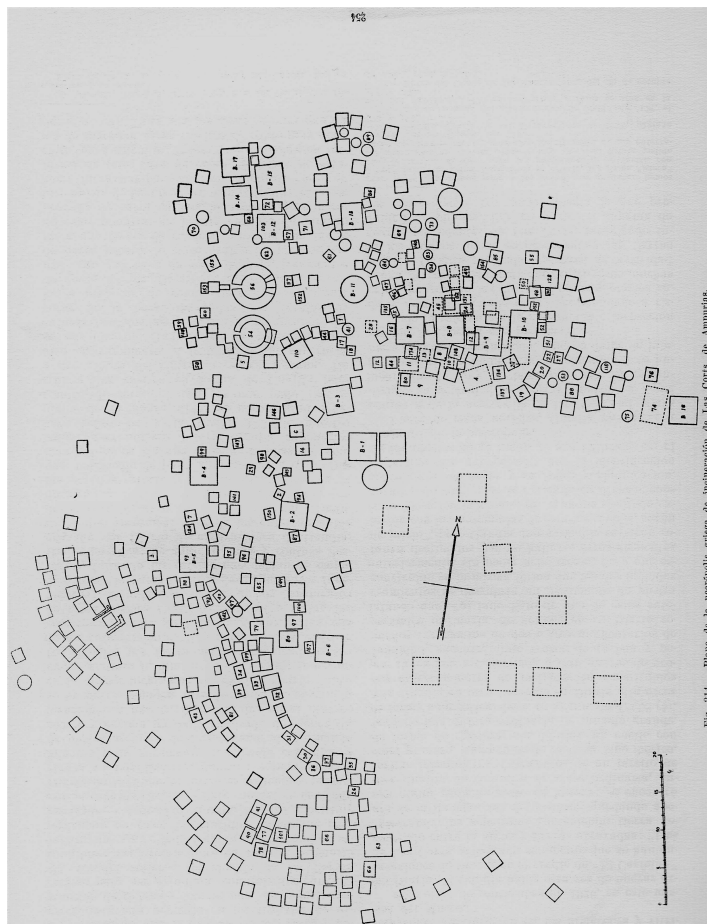

Fig. 7: Vista general de Les Corts segons Almagro (1953: 254). Vegeu les diverses dimensions de les figures i la seva concentració cap al nord.

A priori no es veu un ordre aparent si bé que és cert que hi han zones on els sepulcres semblen alinear-se o concentrar-se més que en altres. Això ha fet parlar d'una disposició «semi-caòtica» (VOLLMER 1997: 130).

També observem una superposició de sepulcres al sector nord, on l'espai d'ús s'intensifica. Si considerem el mapa mínimament fiable podem pensar que degueren existir un mínim de tres fases en la necròpolis ja que en un cas concret veiem fins a tres superposicions de tombes. Si fem cas a alguns esments de Gandia referents a les bases, sembla que l'estrat que cobria alguns d'aquests estava tallat per algunes tombes (vegeu punt 4.3.6.1. i Fig. 8). És cert que són fragments difícils d'interpretar però si la nostra interpretació és encertada podrien donar suport a la idea. En tot cas no deixa de ser una hipòtesis precipitada i no s'ha de tenir en especial compte.

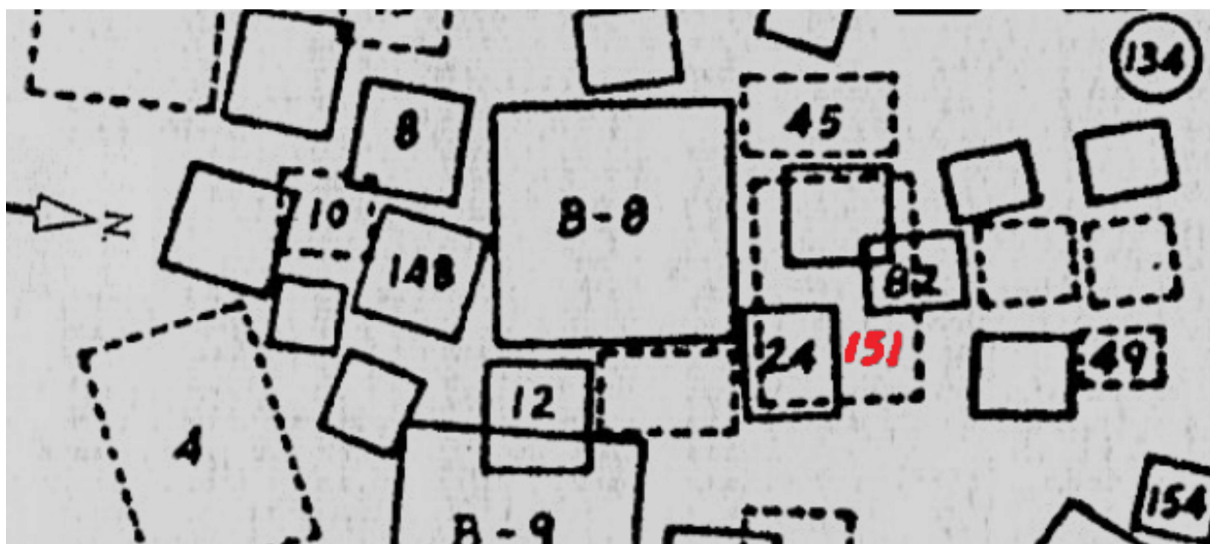

Fig. 8: Possible evidència de tres fases a Les Corts. El sepulcre 151, traçat en línies discontinúes, sembla que talla/cobreix a (o és tallat/cobert per) els sepulcres 24 i 82. Al seu torn, el sepulcre 82 talla/cobreix a (o és tallat/cobert per) un sepulcre ignot. És evident que el nº 151 o el desconegut ha de cobrir o tallar a l'altre (Elaborat a partir de: ALMAGRO 1953: 254).

4.3.1.2. El ritual

Si les dades amb les que comptem són correctes sembla que la cremació va ser el ritual quasi unànime a Les Corts. Eren d'enterraments secundaris o en *loculi*, doncs els ossos es dipositaren en urnes. Dissonant son les veus de Gandia i de Puig i Cadafalch que sembla indicar l'existència d'alguns *busta* (ALMAGRO 1953: 255; CASTANYER 2011 contra GANDIA 1926: 12; PUIG I CADAVALCH 1936: 58-59). Només ens resta un cas concret d'una possible inhumana-

ció, el sepulcre nº 45 i, potser, els sepulcres 7 i 31 però manquen dades osteològiques concloents (ALMAGRO 1953: 256-257).¹⁵

Com ja s'ha fet notar, una de les singularitats de Les Corts és l'hegemonia de la incineració, en oposició a la resta de cementiris emporitans coetanis on predomina la inhumació. Això ha fet pensar en una influència romano-itàlica però també ibèrica (CUADRADO 1974: 262).

4.3.2. Ceràmiques

4.3.2.1. Recipients

Bona part de les tombes comptaven amb algun tipus de recipient ceràmic. És notable l'existència de campaniana A, a més d'algun exemplar de B, en vint-i-vuit sepulcres.¹⁶ Bona part dels fragments van ser datats del segle II a.C. per Sanmartí (1978; 1982) però no s'han revisat des de llavors. Bona part d'aquests tipus eren importacions de la península itàlica.

La ceràmica grisa de la costa catalana també hi és ben present. Els vasos bicònics representen la meitat de les produccions, seguits de les d'escudelles i, en menor importància, d'alguns plats, olpes, gerres, gerretes de coll, poms de perfums i altres fragments inclassificables.¹⁷ Alguns exemplars que s'han pogut relacionar amb altres artefactes ens solen aportar unes cronologies d'entre el 150 i el 100 a.C. i del segle III a.C. per algun cas (BARBERÀ *et al.* 1993: 15-16). Remarquem que Vivo ha anotat que existeix una recurrència entre els vasos bicònics i els ungüentaris (2015: 256).

Una producció que també ha rebut un cert interès han estat els gobelets de parets fines que s'han associat a alguna producció local. El problema és que els exemplars de Les Corts estan desapareguts o no els acompanya cap fòssil director. La conseqüència és un greu problema de datació que no sembla resolt (LÓPEZ MULLOR 1979-80).

Entre altres recipients ceràmics nombrem dues llànties, un alabastre o diversos olpes, urnes i ungüentaris (ALMAGRO 1953: 262, 267-269). Sembla que molts d'aquests objectes no han rebut cap estudi.

¹⁵ Ens agradaria anotar que els sepulcres 7, 31 i 45 presenten els únics exemplars de cascs Montefortino, fet que podria haver inclinat a l'autor per interpretar als dos primers com a inhumacions.

¹⁶ De la primera abunden les formes Lamboglia 27 i 36, mentre que per la segona trobem les Lamboglia 5 i 8 (Vivo 2015: 256).

¹⁷ Esmentem les formes A-I, A-III, B, D-1, E-II, H-I, I-I i I-II (BARBERÀ *et al.* 1993: 21-45).

Incineració (n.º)	Tipus	Forma Lamboglia	Cronologia (a.C.)
4	A	36	Segle II
	A	27 c	Segle II
8	A	68 b o c	Segle II
11	A	27 c	Segle II
20	Imitació	31	150-50
21	A	68 b o c	Segle II
23	A	36	200-150
27	B	8 b	200-150
	Imitació	25	200-150
37	B	5	150-100
56	Protocampaniana	40 b	300-250
70	Imitació	31	Segle II
	A	36	Segle II
71	A	36	Segle II
101	Emporitana D	27 c	150-100
103	A	36	Segle II
106	A	27 c	Segle II
	B	2	200-150
107	A	33 b	Segle II
108	A	28	200-150
	A	68 b o c	200-150
	A	26	200-150
109	A	36	Segle II
113	Protocampaniana?	23	?
117	?	23	?
	A	68 b o c	Finals del III-II?
118	A	36	Segle II
126	A	Sense forma	125-100
128	B	5	150-100
	B	6	150-100
132	A	Sense forma	125-100
133	A	31	125-100
145	A	36	Segle II
148	B	10	150-100
	B	5	150-100
	A	36	150-100
158	A	68 b	200-150
159	A	28	200-150
	A	36	Segle II
	A	36	Segle II
	A	36	Segle II
	A	36	Segle II
	B	Sense forma	?

Fig. 9: Les ceràmiques campanianes de Les Corts segons Enric Sanmartí (1978: 198-199; 1982: 75-79). Oferim les cronologies proposades pel mateix autor.

4.3.2.2. Coroplàstia

A banda dels recipients ceràmics, molts aixovars funeraris comptaven amb figures de terracota. Algunes de les peces més emblemàtiques són els motius faunístics. Trobem un brau, un llop i uns coloms, entre altres. Almagro va interpretar-les com possibles joguets, tot i que ja advertí dels problemes d'interpretació d'aquest cementiri (1953: 269-70) Altres han afirmat que serien *tintinabula*, és a dir, campanetes, amb paral·lels a Morgantina (VOLLMER i LÓPEZ BORGNOZ 1997: 133-134; GRAELLS 2012: 20).

També destaca una sèrie de caps femenins (ALMAGRO 1953: 269) que es pot relacionar amb l'exemplar trobat a la sitja 101 del Mas Castellar de Pontós (PONS 1997: 84). Els exemplars d'ambdós jaciments es datarien dels segles III i II a.C. i s'associen a produccions d'influx hel·lenístic. L'interès rau en que només han conservat el cap, tal i com passa en altres zones del mediterrani, com són les necròpolis de Tanagra i Myrina. Podria tractar-se d'un trencament intencionat, potser una ofrena a una divinitat ctònica o de l'agricultura, com Demèter i Coré (ADROHER, PONS i RUIZ DE ARBULO 1993: 52-53; PONS 1997: 84-86).

Destaquen tres cernos (*kernos*) o peveters (*thymatheria*) trobats als sepulcres 102, 104 i 158. Prenen la forma d'un cap femení cobert amb un *kalathos*, i que, tradicionalment, s'han identificat com representacions de la dea Demèter. (ALMAGRO 1953: 269-270, 245-346, 379). Tot i les dificultats que comporta la datació d'aquestes peces s'ha proposat una cronologia del segle II a.C., potser de la primera meitat (PENA 1986-1989: 202).

Tals terracotes proliferen en contextos funeraris i de santuari d'arreu del mediterrani occidental, tant en l'esfera grega com en la púnica. Alguns casos més propers poden ser Ullastret, Ensérune o Eivissa. Tot plegat posa en dubte que es tracti de Demèter, obrint les portes a altres divinitats femenines, fossin púniques, gregues o iberes, vinculades amb els cultes a la fertilitat i de probable funció psicopompa o, també, relacionada amb la creença en la immortalitat (CLÚA 1988: 31-36, n. 15; MIRÓ 1990: 307).¹⁸

Una raresa que ha cridat molt l'atenció són un parell de *rython* en forma de fal·lus amb relleus eròtics que van aparèixer al sepulcre nº 32 (ALMAGRO 1953: 270, 300-302; CASTANYER 2001). Podrien vincular-se amb els cultes romans entorn a la vida, a la fecunditat i a la fertilitat, on el penis té un paper preponderant (CASTANYER 2001). Desconeixem l'origen d'aquestes peces tant singulars però el seu vernís vermellós i espès feren pensar a J.P. Morel que es tractaria d'alguna producció de pre-sigil·lata dels segles II o I a.C. (citats per CASTANYER 2001).

¹⁸ Alguns autors en cerquen l'origen a la Sicília púnica. El problema és que moltes deïtats no tenien una iconografia canònica, permetent-ne l'adaptació als diversos cultes locals (MARÍN CEBALLOS 2014). S'han proposat altres divinitats (Koré, Àrtemis, Hera, Tanit o Astarté) i per això se'ls ha anomenat peveters en forma de Demèter-Tanit (PUJOL 1984-85: 23; MARÍN CEBALLOS 2014: 14).

Entre altres elements podem citar la presència d'alguns *pondus* i, sobretot una quantitat ingent de boletes de terracota amb acabat daurat. Almagro n'associà 2549 a diversos enterraments, si bé que en proporcions molt desiguals, mentre que unes quatre mil estan fora de context (SANMARTÍ 1982: 80, GRAELLS 2012: 23). Estan semi-perforades i, per tant, no són denes de collars, el que fa pensar que potser eren el capçal d'alguna peça, com un clau (GRAELLS 2012: 23).

Fig. 10: La figureta del brau, que va aparèixer fora de context (CASTANYER 2009: 41).

Fig. 11: Thymateria en forma de cap femení trobat a Les Corts (Castanyer 2009: 41).

Fig. 12: Un dels rython en forma de fàl·lica (CASTANYER 2009: 40).

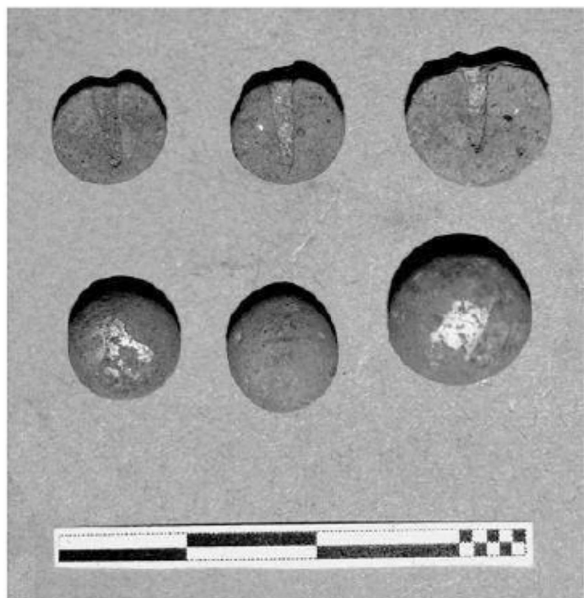

Fig. 13: Sis de les boletes de terracota, molt abundants en la necròpolis (Graells 2012: 22).

Fig. 14: Un dels caps femenins "decapitats" (Graells 2012: 19).

4.3.3. Metal·lúrgia

4.3.3.1. Armament

L'armament de Les Corts és un dels aspectes que ha cridat més l'atenció però només comptem amb les panòpies de quatre sepulcres (7, 45, 57 i 110), segurament incompletes, i alguns materials que no han estat associats a cap tomba. La majoria dels materials daten del segle II a.C. i algun cas pot allargar-se fins el segle I a.C. o a finals del III a.C.

Arrel de la nostra ignorància no podem afirmar quina era "la panòpia" de Les Corts, si és que en va tenir, però podem resumir quins element la podien compondre, si fem cas de les sepultures 7 i 110. Aquestes comptaven amb una llança i una espasa embeïnada i anaven acompanyades d'un escut i un casc. En aquesta línia podrien haver comptat amb altres elements perduts o degradats, com passa amb les proteccions de cuir o de lli. Admetem que la nostra "reconstrucció" de la panòpia no pot ser presa amb seriositat, a causa de la manca d'una evidència sòlida i alguns dels paral·lels més sucosos, com les necròpolis i poblats del sud-est, no pertanyen al mateix període ni tipologies (QUESADA 1992; 2005: 114; 2011).

Fos quina fos la seva composició sembla clar que la "panòpia" de Les Corts estava formada per una conjunció d'estils. Mentre que les espases i baines són d'influència La Tène els cascs semblen tenir un origen etrusc o italià.¹⁹ Establir tipologies pels escuts és molt complicat, acostant-nos en algun cas als tipus La Tène G1. El cas de les llances és més confús.

Per últim podem esmentar la troballa de dos projectils de catapulta (*pila catapultaria*) en dos sepulcres (Almagro). La seva presència ha fet pensar que alguns dels sepultats van pertànyer a un cos d'artillers (VIVO 2015: 257).

4.3.3.2. Altres objectes metàl·lics

Entre altres objectes s'ha subratllat la presència de dues butlles o *bullae* (ALMAGRO 1953: 260, 381-382). Els únics paral·lels propers serien les necròpolis emporitanes Torres i Balleseta, ambdues d'època imperial (VOLLMER i LÓPEZ BORGNOZ 1997: 133). S'ha dit que aquests amulets eren portats pels romans i els italics, en concret pels adolescents i pels soldats (VOLLMER i LÓPEZ BORGNOZ 1997: 133; VIVO 2015: 257). Igualment s'han associat a contextos militars les poques espàtules de cirurgia documentades. En qualsevol cas s'ha dit que

¹⁹ Gustau García Jiménez classifica la majoria d'espases i beines com a NE-II, un tipus que es pot datar entre el 225 i el 150 a.C. Les excepcions són una beina tipus Quesada VII-A i una espasa NE-VII, datada entre el 150 i el 100 a.C. (GARCÍA JIMÉNEZ 2006: 193, 197). Pel que fa els cascs Garcia-Mauriño els classifica com a tipus Ia i Ib i els data del II a.C. (1993: 125, 129). Mazzoli prefereix no assignar-los cap tipologia concreta, degut al mal estat de conservació (2016: 129).

les butlles podrien haver estat utilitzades pels ibers i que les espàtules podrien formar part del culte a Asclepi (VOLLMER i LÓPEZ BORGOÑOZ 1997: 133).

Almagro va identificar amb produccions La Tène II una sèrie de fíbules de bronze, i algun cas d'argent, que han aparegut en diversos sepulcres (VIVO 2015: 256). Malauradament no han rebut més estudis, com passa amb les arracades de bronze que han aparegut en divuit sepulcres. Aquestes solen tenir forma de botifarró i, com observa Jordi Vivo, solen aparèixer desparellades (2015: 256-257).

Un cas singular és la testa de bronze que Almagro va associar amb un africà però que actualment es considera el d'una sirena. En aquest darrer sentit Raimon Graells n'ha proposat una reconstrucció a partir d'altres restes no publicades (GRAELLS 2012: 1-12). Es tracta d'un objecte del final de l'època arcaica que podria associar-se a produccions de Lacònia, Magna Grècia o Etrúria (GRAELLS 2012: 12-13).

Un cas rellevant és el de les xapes de formes circulars o de fulles vegetals que es troben en diverses tombes. És interessant destacar que en el sepulcre nº 57 se'n troba una alta concentració amb un nombre gairebé idèntic de claus (Almagro 1953: 319; Graells 2012: 22)

Altres bronzes, que apareixen en més d'un cas són les sivelles, les diademes, els braçalets, les torques i els anells, però sembla que no han rebut gaire interès (VIVO 2015: 256). Pel que fa als casos singulars esmentem una pàtera, un lampadari i una gerra, però tampoc han rebut cap estudi.

4.3.4. Numismàtica i epigrafia

4.3.4.1. Numismàtica

Troben fins a nou monedes repartides en sis sepulcres. Trobem dos òbols i un tritartemorion emporità, un as d'Iltirta i diverses monedes procedents d'Etrúria, Sicília, Roma i Magna Grècia. *Grosso modo*, les cronologies d'aquests exemplars es situen entre els segles III i II a.C. (GRAELLS 2014: 30-31).²⁰

L'acte de dipositar monedes a les tombes ja es practicava a les necròpolis emporitanes des de la segona meitat del IV a.C., però a diferència de l'etapa republicana només s'emparaven divisors de plata d'*Emporion*. Durant el segle II a.C. la deposició de monedes en tombes es detecta en algunes necròpolis ilergetes i la de Carratiermes, a la Celtibèria.²¹ La tendència

²⁰ Segons Graells (2014: 30-31) les datacions i els tipus són: s. IV a.C.: 1 SNG Cop 102-106 (Sicília occidental); 241-218 a.C.: dos òbols d'Emporion; 217-154 a.C.: un tritartemorion d'Emporion; s. II a.C.: un as d'Iltirta i tres monedes procedents de Populonia, Magna Grècia i Camarina.

²¹ Es detecta un hiatus des de finals del II a.C. fins a època d'August, quan revifa la pràctica (Graells 2014: 39-40).

en les dues darreres àrees fou a l'ús de monedes locals i no pas d'encunyació grega, cosa que dificulta la interpretació del culte a Caront.

4.3.4.2. Epigrafia

Dues tombes han proporcionat dos peus d'àmfora amb inscripcions gregues. Una ens indica un nom femení mentre que l'altre, segons Almagro, indicaria que l'àmfora es va fer durant l'arcontat d'un tal .

Més dubtosa és la procedència d'un fragment d'una columna cilíndrica, avui desapareguda, que formà part de la col·lecció privada de Caterina Albert i classificada com una làpida per Almagro (1952: 66-69). Com es pot observar de les poques fotografies i dibuixos preservades es va tallar un requadre per dipositar-hi una làmina de plom amb una inscripció ibèrica, de la que conservem un dibuix (ALMAGRO 1953: 67-68; Annexes 2.8.1-2.8.2.).

No comptem amb cap altre epígraf procedent de Les Corts però tenim referències d'algunes làpides llatines republicanes que s'han localitzat a Empúries. Malauradament, desconeixem la procedència exacta i no podem dir-ne res més (DÍAZ ARIÑO 2008).

4.3.5. Vidres

Almagro va documentar algunes denes de pasta de vidre en diversos sepulcres que formarien part de collarets (ALMAGRO 1953: 262; VIVO 2015: 256). Semblaria que algunes tenen paral·lels en les necròpolis gregues emporitanes però no hem trobat cap estudi més actual que en parli.

4.3.6. Estructures funeràries

4.3.6.1. Possibles monuments funeraris

Gandia i Escrivà van anomenar "bases" i "basamentos" al tipus d'estructures més habitual de Les Corts, nom que ha persistit amb major o menor èxit.²² Consistien en plataformes de pedra de planta quadrangular esglaonades, d'entre un a tres graons segons el cas. Els casos observats podien estar obrats en carreuat o en maçoneria. Sembla que no es lligaren amb cap mena de morter, sinó que eren de pedra seca (CUADRADO 1981: 252). Una característica observada per Gandia és que algunes de les bases conservaven restes d'enlluït, cosa que indicaria que eren estructures visibles i no pas els fonaments d'alguna estructura (GANDIA 1926: 253).

²² També han rebut el nom de "tumbas tumulares" (CUADRADO 1974: 251) o de "bases tetragonales" (VOLLMER i LÓPEZ BORGOÑOZ 1997: 131).

Un detall interessant que no es sol comentar és que, segons Gandia, certes bases es trobaven cobertes per un nivell de terres amb enterraments (GANDIA 1926: 11, 253). Els dos fragments on es comenta són un pèl ambigu però si fossin certs ens podrien indicar que aquestes estructures pertanyien a la fase final de la necròpolis.

Gandia no va poder determinar amb certesa quina era la funció d'aquestes estructures quadrangulars però ja va proposar que fossin monuments funeraris i que l'espai central servís per col·locar-hi alguna una estela (GANDIA 1926: 11, 253). No es pot prendre com una conclusió pel fet que el mateix autor va afirmar que calia fer algun sondeig a l'interior d'aquestes estructures i, en almenys un cas, aquest va resultar infructuós. En canvi, és cert que segons d'Almagro veiem que X bases cobrien algun enterrament. En tot cas, la hipòtesis de Gandia és poc discutida, com es pot veure en els diversos textos que hem consultat (ALMAGRO 1953; CUADRADO 1974 etc.).

Almagro, potser seguint a Gandia, va dotar a les bases d'una numeració pròpia, que no coincideix amb la dels sepulcres que poguéssim contenir (1953: 254-257). El mateix autor va dibuixar-ne la planta i la perspectiva de les bases B-1, B-2, B-4 i B-5. Durant els anys setanta Emeterio Cuadrado va refer-ne les plantes, afegint-hi la secció i el dibuix de set bases més, cinc de les quals podrien ser les bases B-6, B-7, B-9 i B-10 (CUADRADO 1974: 254-255).

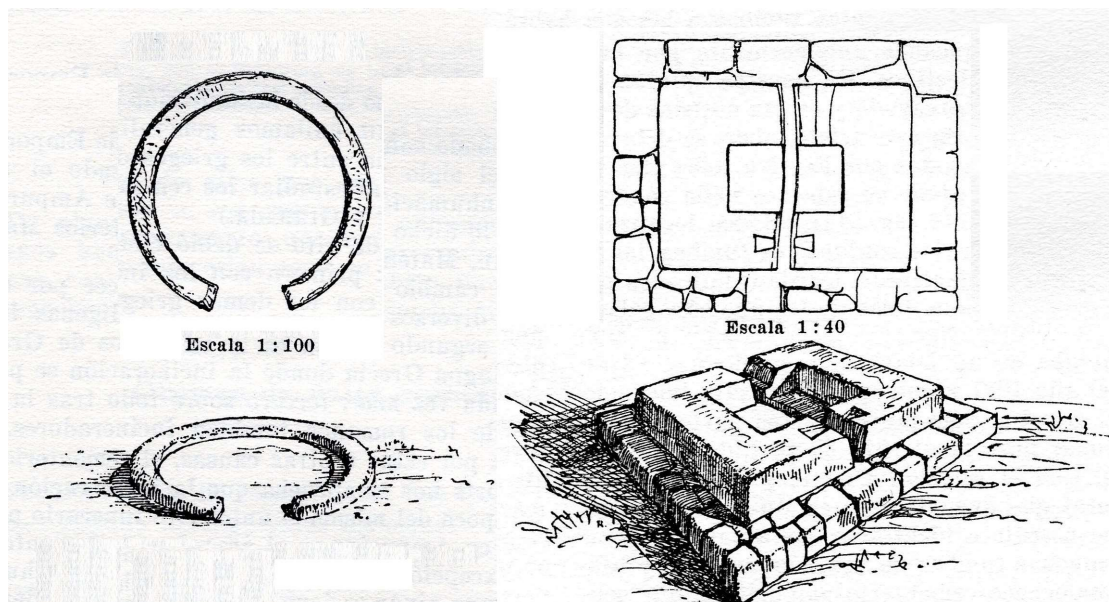

Fig. 15: Sepulcre 54 i base B-1. A l'esquerra de la imatge veiem la planta i un dibuix de l'estructura circular de la tomba col·lectiva n° 54. Vegis que l'amplada del sòcol és molt prima. A la dreta veiem una base canònica, la B-1. Observeu que presenta un basament i un primer esglaió. L'espai central sempre està buit encara que en aquest cas el fons estigui fet de més carreus (Elaborat a partir de ALMAGRO 1953: 256-256).

Les tombes 54 i 46 són una excepció interessant. La seva planta consistia en un sòcol de pedra circular de poca potència que haurien fet uns 15 cm d'amplada (ALMAGRO 1953: 255). És possible que el sòcol sostingués una tàpia i que estigués estucat de vermell o blanc. Si era de tant poca altura no podia sostenir cap teulada i, per tant, l'interior estava a cel obert. Sembla que a dins hi havien les restes de diverses cremacions. Per aquest motiu podrien ser tombes col·lectives però alguns autors actuals ho han posat en dubte. En qualsevol cas és interessant el fet que les dues estructures estaven molt a prop l'una de l'altre.

Almagro va identificar i excavar uns pilots de pedres de quatre metres de diàmetre, possiblement túmuls (VIVO 2015: 256). Al no trobar-hi res va considerar que es podrien tractar dels rastres deixats pels espoliadors (ALMAGRO 1953: 256). No seria il·lògic, doncs quan Gandia va visitar per primer cop la necròpolis va anotar que Domingo Gamito hauria construït una caseta amb els pedres extretes de les excavacions i ja va anotar que moltes bases havien estat destruïdes en algun moment anterior (GANDIA 1926: 8, 11).

4.3.6.2. Una classificació dels monuments

Vollmer i López Borgoñoz (1997: 131) van elaborar una classificació alfanumèrica dels monuments que encara eren visibles a mitjans dels noranta. Tots ells van ser anomenats "bases", al no voler afirmar que eren monuments funeraris. Es van ordenar segons la morfologia i les subdivisions remetent a criteris geològics. El resultat fou una classificació àmplia, en el sentit que moltes divisions poden derivar-se per la mala conservació i documentació, no pas a cap diferència real:

A. Bases amagades: consistiren en bases que ja estaven destruïdes abans de les intervencions de Gandia i Escrivà. Semblarien les que surten al croquis amb línies discontinües.

B. Bases tumulàries: es corresponen als pilots de pedres que havia observat Martín Almagro. Com ja hem dit a l'apartat anterior és un tipus molt dubtós.

C. Bases amb mur perimetral circular: serien les tombes col·lectives consistents en un sòcol circular de pedres irregulars lligades amb fang sobre el qual descansaria una paret de tàpia. Tot plegat era cobert amb un estucat vermell o blanc.

D. Bases tetragonals: és el model més conegut i prolífic, el que tradicionalment ha estat anomenat "base". Es subdivideixen en tres tipus, en funció dels materials dels carreus però cap d'ells es troba lligat amb cap tipus d'argamassa. El D1 serien les bases de pedra sorrenca sense fonament, el D2 les de pedres calcàries sense devastar mentre que el tipus D3 seria la unió dels tipus anteriors. Els autors ja van considerar que el D1 podrien pertànyer realment al D3.

4.3.6.3. Fites i altres elements arquitectònics

Puig i Cadafalch (1936) documenta la troballa d'un *cippus* que estaria vinculat amb un monument que, per les descripcions, podria tractar-se d'alguna de les bases i, per tant, convé associar-la amb la necròpolis de Les Corts i no amb la del Castellet. L'única referència segura són un parell de fotografies (PUIG I CADAVALCH 1936: 59). També destaquem el fragment de fust desaparegut, que ja hem esmentat a l'apartat sobre l'epigrafia (Vegeu 4.3.4.2.).

En el croquis que tenim de la necròpolis (ALMAGRO 1953: 254) es poden observar dues figures en forma de "L" al sud-oest de la base 5 orientades de sud-oest a nord-est (Annex 2.6.2). Dona la impressió que també es tractarien d'estructures però no s'ha escrit res al respecte. Si fos així es interessant destacar que es troben molt a prop l'una de l'altra i que dóna la impressió que cadascuna tanca un sepulcre sense número.

Finalment podem remetre'ns a una referència de Gandia segons el qual «hay areniscas labradas y otras calcáreas, un fragmento de fuste de columna, sillares rotos pertenecientes a alguna edificación» (citada per ALMAGRO 1953: 251). Tot i que no tenim més referències els excavadors es podrien haver trobat amb altres elements arquitectònics que no han sobreviscut.

4.4. Les interpretacions de Les Corts

Al llarg de nou dècades, les investigacions entorn a Les Corts han intentat respondre a dues qüestions fonamentals: quina fou la cronologia de la necròpolis i quina va ser la filiació dels seus difunts. A més, s'han suscitat altres qüestions, com quines van ser les causes històriques que van condicionar la seva evolució o quines diferències socials hi havia entre els difunts. Els problemes per l'anàlisi de les dades són evidents i les respostes, sovint, no han pogut anar més enllà d'unes poques línies.

4.4.1. La cronologia del jaciment

La qüestió sobre la cronologia de Les Corts és tot un debat en si mateix relacionat amb els avenços en les tipologies i datacions dels materials des dels anys vint dins al present

Gandia i Puig i Cadafalch van tractar el tema de la cronologia amb poques paraules i de passada, afirmant que es tractava d'una necròpolis dels segles III i II a.C. (GANDIA 1926: 175, 253; PUIG I CADAVALCH 1936: 59). Podem afirmar que la datació es feu en base als materials trobats, bàsicament la ceràmica.

Almagro va acceptar l'existència de materials del segle III a.C. però ja deixà clar que eren escassos en relació amb el conjunt de troballes. Per això va preferir situar l'inici de la necròpolis a inicis del segle II a.C. la qual s'estendria fins al mitjans del segle I a.C. degut a l'absència de *terra sigillata*. En funció de la història política de la ciutat, va proposar com a data d'inici el desembarcament d'Escipió (218 a.C.), si bé que optà pel desembarcament de Cató (195 a.C.) com la més probable (ALMAGRO 1953: 259). Per la data final va proposar el 49 a.C. any que hauria tingut lloc la *deductio* cesariana i la refundació de la ciutat. Actualment aquesta darrera data ja no es sosté.

Vollmer i López Borgoñoz allargarien sensiblement la cronologia respecte als treballs anteriors. Ambdós autors van plantejar una cronologia entre el darrer quart del segle III a.C. i la segona meitat del segle I a.C., en algun moment del principat d'August.

Igualment van proposar una periodització del jaciment en tres fases. La primera, entre el 225 i el 150/125 a.C., fou la fase de formació, encara amb poques cremacions. Aquesta aniria seguida per l'etapa d'apogeu, on caldria situar bona part dels sepulcres i que ubiquen entre el 150/125 i el 50 a.C. Una darrera etapa, que arribaria fins a algun moment de l'últim quart del segle I a.C., seria la fase de decadència i abandó de la necròpolis. Allargar el final de la necròpolis no és poc important, doncs va permetre als autors d'establir una coexistència d'uns trenta anys entre Les Corts i la incipient àrea de cementiris que s'estava formant entorn a la ciutat romana (VOLLMER i LÓPEZ 1997: 129).

Pere Castanyer planteja que la majoria de les tombes podrien ser del segle II a.C. però, alguns materials permeten estendre els límits cap a finals del segle III a.C. i, com a mínim, la primera meitat del segle I a.C. (2011: 88). Com a conclusió global podem veure que tots els autors coincideixen en ubicar la necròpolis en el segle II a.C. Des de Puig i Cadafalch s'ha tendit a rejuvenir-la cap al segle I a.C. però les dificultats en l'estudi impedeixen unes cronologies més afilades.

4.4.1.1. L'evolució del jaciment i els "motors de canvi"

Alguns autors, que no pas tots, han plantejat els fets o processos històrics que haurien motivat la creació i l'abandó de l'espai cementiri de Les Corts. Aquesta qüestió va més enllà de la simple datació i contextualització del jaciment; és conseqüència de l'anterior.

Martín Almagro fou el primer en buscar una justificació històrica. Per aquest la creació de la necròpolis va ser causada per la intervenció militar de Cató del 195 a.C., que al pacificar el territori emporità hauria permès als seus habitants d'enterrar els morts a una zona que fins llavors era insegura. El final de la necròpolis s'hauria produït amb la *deductio* de Juli Cèsar del 49 a.C. on el sorgiment d'una nova ciutat, romana, hauria significat el final del cementiri.

Independentment de la veracitat que es vulgui donar a les seves hipòtesis convé ressaltar una distinció molt interessant. Com podem veure en el següent apartat, segons Almagro Les Corts fou una necròpolis netament grega però, en canvi, el motor de canvi cal atribuir-lo a les accions de Roma.

La descoberta del *praesidium* durant les excavacions de 1982 va canviar substancialment la percepció que es tenia de la història d'Empúries i, de retruc, la de Les Corts. Enric Sanmartí va afirmar que el seu origen es vincula amb l'establiment del dit campament en una data no anterior al 175 a.C. i amb la posterior ciutat regular constituïda un segle més tard, una idea que ha estat més o menys seguida per altres autors (SAMARTÍ 1982: 81; VOLLMER i LÓPEZ BORGÑOZ 1995: 375; 1997: 132-134; LÓPEZ BORGÑOZ 1998: 287; CASTANYER 2011: 90-92). Aquesta hipòtesis es recolza, justament, en l'afinitat cronològica i en la proximitat topogràfica, a més a més de la ruptura respecte dels rituals, dels aixovars i dels monuments.

Si per aquesta línia s'accepta una relació directa entre l'establiment del *praesidium* i l'origen de Les Corts el discurs sobre el final d'aquest cementiri tampoc difereix gaire. S'accepta que al llarg del segle I a.C. la necròpolis es va abandonar de forma progressiva tot i que la manca de dades per aquest segle pot estar condicionant aquesta afirmació (VOLLMER i LÓPEZ BORGÑOZ 1995: 375 1997: 134; 1998: 287; Castanyer 2011: 92). En tot cas semblaria que el final de la necròpolis no fou sobtat, com deia Almagro.

El que els autors no aclareixen si l'abandó es deu a l'aparició dels nous espais de cementiris de la ciutat romana, la unificació política augustal o, fins i tot, a una combinació dels dos fets. En el primer cas podria haver tingut a veure l'amortització de l'anell defensiu de la ciutat, generant espais més propers on poder enterrar els morts (VOLLMER i LÓPEZ BORGÑOZ 1995: 375; 1997: 134). La creació del *municipium* hauria significat que les diverses comunitats ja no s'havien d'enterrar separatament (VOLLMER i LÓPEZ BORGÑOZ 1995: 375; 1997: 134). Tots els autors coincideixen en vincular el final de la necròpolis amb els canvis que es van succeir en relació amb la ciutat romana i no pas amb l'*Emporion* grega.

4.4.2 Filiació

L'altre gran debat que ha generat Les Corts és la filiació dels seus incinerats. Per desenvolupar amb correcció aquest apartat caldria revisar els conceptes generals com el de «ètnia», «cultura», «ibers», «itàlics», «romanització» o «hel·lenització», entre altres. Cada terme valdria un treball estudi *per se*, cosa que no assumirem aquí.

Hem classificat les teories sobre la filiació dels difunts en tres grups en funció de l'origen geogràfic preferent per cada autor. En primer terme l'àrea ibèrica o peninsular (excloent les comunitats gregues i fenícies); en segon lloc les comunitats gregues; en tercer terme un ori-

gen mixt, que contempla la presència d'habitants de la península itàlica. Lògicament es tracta d'una classificació feta per clarificar però la seva rigidesa ens obliga a comentar els matisos de cada autor.

4.4.2.1. Origen ibèric

Reprenem un fragment de Puig i Cadafalch sobre Les Corts: «Als voltants del sepulcre s'ha trobat ceràmica campaniana, ibèrica i romana. Tot fa pensaren una necròpolis dels segles III al II a. de J. C., probablement indígena» (PUIG I CADAVALCH 1936: 59). L'autor no va donar més detalls del perquè d'aquesta tria i hem de suposar que ho féu en funció dels aixovars funeraris.

Tot i l'ambigüitat d'Emeterio Cuadrado (1981: 59) sobre si era un cementiri «greco-ibérico» o «ibérico hel·lenizado» entenem que la considerarà preferentment ibèrica de baixa època (CUADRADO 1979). No creiem innocent la comparativa que va establir entre les “bases” de Les Corts i els monuments escalonats de la necròpolis ibèrica de El Cigarralejo (CUADRADO 1974: 262). El component grec es deu a la influència d'Almagro però tampoc va donar masses justificacions.

Pena també la considerarà «bàsicament indígena» (1988: 22) a partir de les opinions de Cuadrado, Almagro Gorbea i Rafel. La tria d'aquests autors es deu a que no són experts en el jaciment d'Empúries però si en la cultura ibèrica i, entenem, oferirien una visió imparcial.

També posà en dubte dues hipòtesis de Sanmartí en tant que, per aquest autor, la presència de gobelets de parets fines i dels cascs Montefortino serien indicadors de romanitat. Per l'autora es tractarien de produccions locals o vinculades a santuaris indígenes, en el cas dels cascs (PENA 1988: 22-23). Amb tot, Pena va acceptar parcialment les idees de Sanmartí, admetent que certs enterraments es podrien atribuir a itàlics o romans i que calien estudis més exhaustius al respecte.

4.4.2.2. Origen hel·lenístic

Martín Almagro considerava que els incinerats foren grecs d'Empúries degut a «los ajuares funerarios e inscripciones griegas halladas en los mismos [...] el grado total de helenización de los ajuares e incluso a la monumentalidad de algunas tumbas» (ALMAGRO 1953: 271).

La inscripció de Caterina Albert va obligar-lo a contemplar la presència d'alguns ibers «helenizados» (ALMAGRO 1952; 1953: 271; vegeu 4.3.4.2.). Arrel de la inhumació n.º 45 va tenir en compte la possible presència d'algun gal, però es tractaria d'una *rara avis* (ALMAGRO 1953: 256-57).

Respecte a la preeminència de la cremació atribuir-la als contactes amb Roma, sense resoldre de forma satisfactòria perquè els suposats grecs de Les Corts cremaven mentre que els de Bonjoan, Mateu i Granada primaven la inhumació (ALMAGRO 1953: 256).

La hipòtesis d'Almagro²³ es va formular com a crítica al discurs de Puig i Cadafalch, tot i que no va arribar a negar de forma absoluta, però ha estat la menys exitosa, doncs no ha estat seguida per cap dels autors posteriors que hem consultat, fins i tot clarament silenciada en algun cas (VOLLMER i LÓPEZ BORGOÑOZ 1995: 375; CASTANYER 2011: 90).

4.4.2.3. Origen mixt o italo-indígena

Gandia ja va esmentar en més d'una ocasió que Les Corts era una necròpolis «ibero-romana» però no ens en va donar més detalls (GANDIA 1926: 165, 176, 251, 253). Desconeixem si es referia a dues fases crono-culturals diferents o a una necròpolis realment mixta tot i que pel seu context ens inclinem a pensar en la primera opció. En qualsevol cas, el fet que acceptés una fase romana l'allunya de l'opció indígena de Puig i Cadafalch.

Sembla que el primer autor a proposar realment la opció mixta fou Enric Sanmartí, dins l'article sobre el sepulcre nº 159 (SANMARTÍ 1982: 81). Ens parla d'un conjunt «italo-indígena» que caldria vincular amb la guarnició militar del *praesidium* (que atribuï a Cató), els habitants del qual haurien participat en la fundació de la ciutat romana a inicis del segle I a.C.

Les justificacions de Sanmartí son diverses. D'una banda adduï a la situació topogràfica de la necròpolis, allunyada de la ciutat grega i que, en canvi, era ben visible des del *praesidium*.

D'altra banda es va referir als materials ceràmiques i a l'armament. L'autor va donar pes a la presència de ceràmica de vernís negre en prop de trenta sepulcres, així com la presència d'altres importacions itàliques com serien els vasos de parets fines o les plates de ceràmica comuna. Igualment va argumentar que era l'única necròpolis amb presència de terracotes femenines, que vinculà a una influència itàlica. L'armament va tenir molta importància en aquesta argumentació.

Vollmer i López Borgoño van defensar la idea de Sanmartí però amb molts de gentilicis, parlant de romans, llatins i gals. Conclouen que no eren habitants locals sinó membres d'un cos expedicionari mixt, concretament d'una *deductio* formada per romans iberitzats o ibers romanitzats, potser del Llevant o del sud-est. D'aquesta manera la diversitat en la cultura material s'explicaria satisfactòriament a partir de la diversitat d'origens, el sincretisme i el mestissatge, usuals en les legions romanes (VOLLMER i LÓPEZ BORGOÑOZ 1995: 374-375; 1997: 130, 132, 134; LÓPEZ BORGOÑOZ 1998: 287).

²³ No hem d'oblidar que la ideologia franquista estava molt present en l'obra d'Almagro Basch (BARBERÀ 1993: 500-502; BARBERÀ *et al.* 1993 5)

Per argumentar la procedència itàlica es van referir a les *bullae*, les *tintinabulla* i les espàtules de cirurgia, que solien ser emparades per l'exèrcit romà. Amb tot, van matissar que les butlles eren utilitzades pels ibers i que les espàtules poden vincular-se amb el culte d'Asclepi (VOLLMER i LÓPEZ BORGÑOZ 1997: 133-134).

L'armament és un altre raonament essencial. Segons els autors, les tipologies documentades pertanyien a les que utilitzaven els soldats romans, els seus aliats i els auxiliars. Justament, els *socii* i els *auxilarii* es podrien haver enterrat amb les armes, cosa que negaria les crítiques de Pena a la hipòtesi de Sanmartí (VOLLMER i LÓPEZ BORGÑOZ 1995: 374; vegeu punt 4.4.2.1.).

El problema de l'armament és que el seu ús per nombroses cultures fa difícil una adscripció geogràfica als seus portadors. Passa el mateix amb les "bases", ja que la seva simplicitat permet associar-les a diverses cultures arqueològiques, si bé que es denota que els autors s'inclinarien més a pensar en monuments romans (VOLLMER i LÓPEZ BORGÑOZ 1997: 131-132).

Finalment cal esmentar les idees de Pere Castanyer que reprèn el terme de Volmer i López al parlar de «un contingente militar, quizás auxiliar, con una presencia notable de indígenas o de origen mixto» (CASTANYER 2011: 92). Encara que no ofereix més detalls si que proporciona una reflexió que sintetitza la causa de la discussió. Sobre els individus de Les Corts diu: «su posible carácter ibérico o, por el contrario, itálico o romano depende del grado de énfasis sobre determinados aspectos del mobiliario, la tipología de los monumentos, el ritual funerario, su cronología o emplazamiento.» (Castanyer 2011: 90).

Sembla que la hipòtesis que ha tingut més èxit és aquesta per la historiografia actual. Les Corts degué ser una necròpolis amb presència d'itàlics i d'indígenes, com ho exemplifica que algun altre autor actual, com Jordi Vivo, hagin optat per esmentar aquesta hipòtesis abans que cap altra (VIVO 2015: 257). De qualsevol manera, el debat segueix obert i, com va concloure Emeterio Cuadrado: «Juzgue el lector.» (CUADRADO 1981: 262).

4.4.3. Diferències o desigualtats intragrups

Alguns autors han subratllat que el col·lectiu que es va enterrar a Les Corts no era homogeni. Deixant de banda la filiació o el destacament militar, de les que ja hem parlat, s'han fet altres observacions que cal recollir. Comencem amb una concisa observació d'Almagro (1953: 256): «Es seguro que tanto las tumbas monumentales como las simples formaron grupos colectivos de enterramientos como se deduce al adscribir los ajuares».

Vollmer i López Borgoñoz van anar més enllà, afirmant que la necròpolis tenia alguna ordenació espacial malgrat l'aspecte caòtic que pugui oferir el croquis. Parant atenció, podem ob-

servar com els sepulcres tendeixen a concentrar-se més en certes zones. Per això, els autors van parlar de l'existència d'agrupacions segons el parentesc o algun altre criteri que no determinat (Vollmer i López Borgoñoz 1997: 130-131).

Deixant de banda l'arqueologia espacial el que ha suscitat interpretacions més clares és la presència de les pròpies "bases". Per Castanyer aquestes estructures revelen una «clara diferenciació social» en el si de la necròpolis i és evident que la hipòtesis es veuria reforçada si es pogués afirmar que havien suportat esteles (PUIG I CADAFALCH 1936: 58-59; CASTANYER 2011: 89).²⁴ Vollmer i López van proposar que l'ús de pedra sorrenca en algunes de les "bases" podria determinar un rang social major, en detriment dels monuments que només estaven obrats amb calcàries locals. Malauradament el mal l'estat de conservació i la manca d'estudis més profunds no impedeixen qualsevol certesa (1997: 131).²⁵

Encara més difícil és aclarir el significat dels sepulcres circulars 54 i 56, pressuposant que fossin tombes col·lectives. Desconeixem qui tenia dret a ser enterrat al seu interior, potser familiars, com s'ha suggerit (CASTANYER 2009: 41). En tot cas, és interessant subratllar la gran proximitat entre ambdues estructures i que, observant el croquis, es poden veure altres figures circulars de dimensions bastant grans que també es trobaven al sector nord de la necròpolis. Cal preguntar-nos si es podrien tractar de sepulcres similars.

Enric Sanmartí també va proposar que el fet que uns pocs sepulcres monopolitzessin les boletes de terracota podria indicar-nos que hi havia «un grup social molt determinat» (1982: 80).²⁶ Jordi Vivo contempla que les arracades es puguin associar a enterraments femenins mentre que les diverses sivelles de bronze indicarien individus masculins (VIVO 2015: 257) però notem algun cas en que els dos objectes haurien aparegut junts (ALMAGRO 1953: 337).

4.4.4. La possible existència d'un santuari i altres aspectes obscurs

És interessant ressaltar com tots els autors entenen que Les Corts va ser un cementiri situat en un espai *ex novo*, sense considerar cap ocupació anterior o coetània. Realment fou així? Segons Raimon Graells el turó podria haver estat l'emplaçament d'un santuari periurbà, potser l'Artemision efèsi esmentat per Estrabó, i tindria una cronologia entre el segle V i III a.C. (GRAELLS, 2012: 24).²⁷

²⁴ Recordem que es documenten, segures, només 16 bases d'un total de 450-600 sepulcres.

²⁵ Els mateixos autors ressalten que totes les bases podrien haver estat obrades amb les dues pedres (tipus D3) però l'acció antròpica les hauria malmès fins a tal punt que molts monuments semblen diferents pel visitant actual (VOLLMER I LÓPEZ BORGONÓZ 1997: 131).

²⁶ Segons la cita, els sepulcres nn. 9, 46 i 53 en tenien, respectivament, 900, 250 i 153.

La tesi de Graells es basa en tres hipòtesis. La primera afirma que durant les excavacions els aixovars van quedar barrejats amb un conjunt d'artefactes dispersats d'una etapa anterior o simultània, la del santuari, de tal manera que l'associació que s'ha volgut fer entre el total d'objectes i les tombes és fictícia (GRAELLS, 2012: 16-19,).

La segona hipòtesi afirma que hi han un conjunt d'objectes que presenten dues particularitats: són més antics que la mateixa necròpolis i segurament no són objectes que es puguin associar a contextos funeraris, més aviat a un context de culte. Entre els objectes destaca el cap de bronze de sirena, que caldria associar amb el culte a una divinitat ctònica (GRAELLS, 2012: 24). Es pot dir el mateix de les terracotes i peveters que en aquest cas provindrien de dipòsits votius, cosa que explicaria la rubefacció d'alguns d'ells (GRAELLS, 2012: 19-20, 24). Altres elements que no formarien part de la necròpolis podrien ser els òbols emporitans, les xapes, els claus i les boles de terracota (GRAELLS, 2012: 20-23). La interpretació d'aquests objectes és més difícil del que podria semblar, ja que a vegades formen conjunts que semblen funcionar de forma independent als aixovars funeraris (GRAELLS, 2012: 22-23).

Observant el plànol d'Almagro hem anotat que bastants dels sepulcres es troben al sector nord de la necròpolis. Però són dades incompletes degut al fet que molts dels sepulcres que cita Graells mai han estat situats en el mapa (tombes nº 102, 104, 114, 123, 129 i 143) i que molts dels materials estan fora de context, de tal manera que pot ser una impressió errònia.

La tercera hipòtesis planteja l'existència d'un temple que veu en aquesta referència d'Emili Gandia entorn a les troballes que proporcionava Les Corts: «hay areniscas labradas y otras calcáreas, un fragmento de fuste de columna, sillares rotos pertenecientes a alguna edificación, infinidad de trozos de ánforas, muchos fragmentos de cerámica...» (citats per ALMAGRO 1953: 251). Acceptant que les restes esmentades fossin d'un temple no queda clar si fou destruït amb l'arribada dels romans o, més versemblant, respectat. El temple s'hauria emplaçat al cim del turó, cosa que explicaria que la necròpolis s'hagués estès per la costa d'aquest (GRAELLS, 2012: 23).

No entrarem a discutir els pros i contres d'aquesta teoria però convé precisar que algun dels objectes comentats per l'autor, com són els peveters/cernos, es poden trobar tant en contextos de santuari com de necròpolis, la qual cosa invalida, d'entrada, que només puguin pertànyer al primer àmbit.

A banda del possible santuari Graells ens convida a una breu reflexió. Sabem que alguns antiquaris del XVIII i XIX haurien fornit les seves col·leccions a partir de les troballes en aquest turó, moltes de les quals, segons les fonts, eren d'època imperial (GRAELLS, 2012:

²⁷ És difícil determinar-ne la divinitat però Graells proposa Deméter, Coré Persèfone o, fins i tot, les sirenes. Queda clara la dificultat d'identificar-lo amb Àrtemis (GRAELLS, 2012: 23-24).

14). Algunes de les peces degueren ser realment espectaculars arran de la referència a moltes monedes o algun bust. Sense discutir a Graells, que nega que aquestes troballes siguin del mateix turó, si que podem preguntar-nos quin fou el caràcter de la ocupació i de l'ús d'aquest turó entre l'abandó de la necròpolis de Les Corts i el sorgiment de El Castellet.

4.5. Síntesis

Un cop presentades les troballes i els diferents debats volem proposar una breu re-elaboració del que s'ha dit, intentant incloure el màxim d'idees afins, no pas perquè siguin necessàriament certes, però sí per fer-nos una idea de quin pot ser el discurs actual.

Els orígens de la necròpolis de Les Corts són incerts però ens porten a algun moment de finals del segle III o de la primera meitat del II a.C. Semblaria que es va situar en un lloc *ex novo*, deshabitat i sense connexió visual amb *Emporion*, potser escollit per ser un terreny poc fèrtil (GANDIA 1926: 4). La hipotètica existència d'un santuari podria alterar aquesta percepció.

Es podria associar a un contingent militar que emplaçat al *praesidium* situat al cim del turó d'Empúries, el qual sí que té una relació visual evident. L'origen d'aquest col·lectiu és incert però sembla factible que es tractaria d'una barreja d'itàlics i d'ibèrics. Els itàlics podrien haver estat romans i/o els seus aliats (*socii*) però manquen dades que ens donin una situació més concreta. Tampoc coneixem la procedència exacta dels ibers, que podrien ser tropes auxiliars (*auxilarii*), tot i que els monuments funeraris s'han comparat amb els del sud-est peninsular. En tot cas aquesta comunitat no sembla tenir relació amb l'*Emporion* greco-indígena, doncs els seus cementiris divergeixen amb Les Corts tant pel que fa a la ubicació com amb els rituals i materials.

L'apogeu de la necròpolis es pot buscar durant el segle II a.C. i sembla que continuà en ús, almenys, durant la primera meitat del segle I a.C. Aquest detall és interessant ja que pot voler dir que els habitants de la nova ciutat deuien tenir alguna relació amb els que s'enterraren durant el segle II a.C., això és, la guarnició del *praesidium*.

Tot i la manca d'informació sabem que existiren certes distincions, potser de parentesc o de rang social, entre els individus d'aquella necròpolis, com posen de manifest els monuments funeraris, la distribució dels sepulcres o la presència d'armament en alguns d'ells. Malauradament no es pot dir gaire res més per la manca d'evidències sòlides.

Semblaria que l'abandó progressiu de Les Corts anà lligat al sorgiment d'una nova àrea de cementiris entorn a la muralla romana, cap a finals del segle I a.C. La pèrdua del caràcter militar d'Empúries i la unificació jurídica de les diverses comunitats en un sol *municipium*, de dret llatí o romà, podrien explicar més bé aquest canvi de la topografia funerària. Amb tot,

queda per aclarir quina podria ser aquesta data final de Les Corts, que alguns han arribat a allargar fins a finals del segle I a.C.

Stricto sensu no tenim suficients evidències com per dir que Les Corts fos una necròpolis romana, com a molt es pot defensar que és itàlica, italo-indígena. El que si que podem dir és que el seu origen i circumstàncies la relacionen de forma molt estreta amb la situació política de la Roma republicana: la conquesta i control d'Hispania. Considerem que, per les característiques exposades mereix ser inclosa en els debats sobre la romanització de la península ibèrica, encara que la informació que ens pugui aportar sigui tant inconcreta.

5. LA NECRÒPOLIS DEL CARRER QUART DE VALENCIA

5.1. La València republicana

5.1.1. Situació de *Valentia*

La situació estratègica de *Valentia* és fonamental per comprendre'n la gènesi. En aquest moment, la segona meitat del II a.C., els territoris de l'actual País Valencià formaven part de la rereguarda hispana dels romans, allunyada dels territoris conflictius de la Celtibèria i la Lusitània i en una zona agrària de primer ordre. Així mateix, es trobava a mig camí de la ruta marítima i terrestre entre *Tarraco* i *Cartago Nova*.

5.1.2. Evolució urbana (ss II – I a.C.)

5.1.2.1. Els primers anys (138 – 75 a.C.)

Una breu notícia de les *Periochae* de Livi esmenta breument la fundació de la ciutat (citat per GARCÍA-PRÓSPER 2015: 617):

«Iunius Brutus cos. In Hispania is quid sub Viriatho militaverant agros et oppidum dedit, quod vocatum est Valentia»

La interpretació canònica afirma que la fundació va ser l'any 138 a.C., durant el consolat de Juni Brut, i afegeix que els colons foren veterans de la guerra de Viriat, els quals van rebre terres. Igualment s'atribueix la fundació al propi Brut. Amb tot, l'ambigüitat del text ha ocasionat nombrosos debats. S'ha dit que, en realitat, la *deductio* fou obra d'algun membre de la gens Fabia (RIBERA 2014 a: 67) o, fins i tot, que els veterans eren de l'exèrcit de Viriat. Sense entrar en detalls podem dir que no hi ha cap font escrita que detalli de forma clara qui va ser el responsable de la fundació, com tampoc l'origen dels colons ni l'estatus jurídic de la ciutat.

Els nivells arqueològics d'aquesta fase revelen una sèrie d'elements típics dels primers moments de la ciutat com són les fosses rituals o les restes de tendes a les que de seguida s'afegiren els primers abocadors i les restes de cabanes o barracons militars. Aquest caràcter precari indicaria que els colons es centraren en la construcció de la muralla, pas previ i imprescindible a l'autèntica urbanització intramurs (RIBERA 2014a: 79). Les excavacions de l'Almoina han donat el millor exemple d'aquesta fase urbana, poc després de la fundació. Així, sabem que *Valentia* comptava amb un espai foral on s'obrien unes *tabernae*, així com un *horreum*, unes termes i un santuari que potser estava consagrat a Asclepi (Jiménez et al. 2013-2014: 18-23; RIBERA 2014a). També tenia una seca pròpia²⁸ i un possible santuari indígena del qual manca un estudi rigorós (RIBERA 2014a: 77-79).

²⁸ Estudiada per Pere Pau Ripollès Alegre (1988), encara que no l'hem consultat.

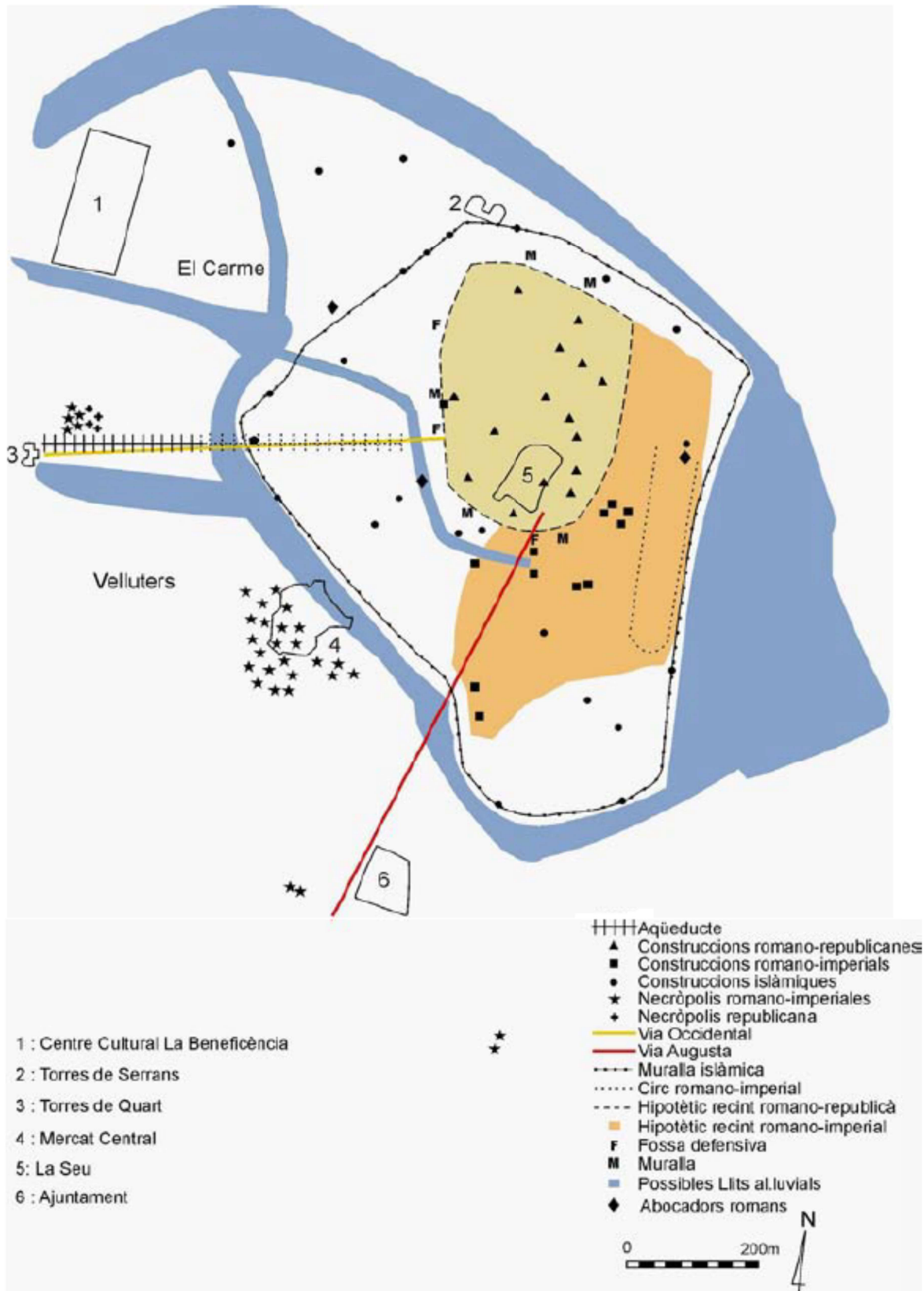

Fig. 16: La Valentia romana. En groc, veiem l'àrea que va ocupar la ciutat republicana (RIBERA 2014a: 63).

5.1.2.2. Destrucció i segona *deductio* (75 – 5 a.C / 5 d.C.)

Sal·lusti i Plutarc esmenten la destrucció de *Valentia* a l'any 75 a.C., durant la guerra de Sertori. Les fonts ho atribueixen a Gneu Pompeu després de derrotar a Perpena i Herenni a la batalla del riu Túria. Les excavacions efectuades al casc antic han revelat diversos nivells de destrucció que es poden datar entre el 77 i el 70 a.C. La troballa més espectacular i macabra és al solar de l'Almoina on per sobre del fòrum republicà es van trobar un gran nivell d'incendi que contenia les restes de catorze individus, segurament soldats sertorians, que foren torturats i mutilats fins la mort (ALAPONT 2008). La contundència d'aquestes dades permetria, segons Albert Ribera, «establecer la relación directa entre historia y arqueología» amb relació a la destrucció de *Valentia* (RIBERA 2014b: 65).

Fig. 17: La destrucció de *Valentia*. Una de les imatges més clares de la destrucció de la ciutat és la d'aquest individu jove, probablement un soldat, que va ser mutilat fins a morir en el fòrum de la ciutat. El seu cos reposava vers el gran nivell de cendres (Ribera 2014b: 70).

Entre el 75 a.C. i el 5 a.C. o 5 d.C. l'absència d'indicis arqueològics és gairebé total i s'ha interpretat com un abandó general de la ciutat. S'haurà d'esperar a algun moment avançat del principat d'August per tornar a observar vestigis d'un poblament important. Es parla, doncs, d'una segona fundació de la ciutat. Es desconeix la data exacta però la hipòtesis més acceptada ens portaria a una *deductio* d'època augustal i no pas a una acció pompeiana (60 a.C.)

com han defensat altres autors (PENA 1989, RIBERA 2014b contra AMELA 2011). Això podria haver creat un doble cos o ordre de ciutadans esmentats a l'epigrafia dels segles II i III d.C.: d'una banda els *veterani*, descendents dels segons fundadors i de l'altra els *veteres*, descendents de la fundació del 138 a.C.²⁹

En conclusió, *Valentia* fou una fundació romana o impulsada per Roma *ex nihil* de la segona meitat del segle II a.C., probablement de l'any 138 a.C. No es coneix ni l'origen dels seus ciutadans ni l'estatus jurídic de la ciutat però sí el seu final. L'any 75 a.C. Pompeu va destruir la població la qual s'hauria mostrat fidel a Sertori. Així doncs, *Valentia* restà abandonada o reduïda a la mínima expressió durant la resta del període republicà i fins a ben entrat el regnat d'August.

5.2. La necròpolis del carrer Quart: context de la investigació

5.2.1. Situació i característiques del jaciment

La necròpolis del carrer Quart (també anomenada "occidental") es troba a uns 700 m a l'oest de l'antic fòrum de *Valentia* i guarda poca distància amb les torres de Quart, a l'est d'aquestes. Per tant, la necròpolis quedava fora del recinte romà però dins del clos medieval. Bona part de les troballes es focalitzen al costat nord del carrer Quart, que, juntament amb el carrer Cavallers, s'interpreta com el fòssil de la perllongació *extra muros* del *decumanus maximus* (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 9).

Es creu que la necròpolis ocupava, aproximadament, l'espai entre els carrers Quart, Pinzón, Pintor Zariñena i la plaça de Santa Úrsula, comptant amb una extensió d'uns 5.000 m². Aquesta zona es trobava al centre d'una lleu elevació triangular d'uns 15 metres sobre el nivell del mar i les seves costes es trobaven als carrers Quart, de la Corona i el passeig de la Petxina (García-Prósper 2015: 77).

La necròpolis no s'ha pogut excavar en la seva totalitat ja que al tractar-se d'una zona molt urbanitzada les troballes han aparegut disperses en diversos solars i carrers en el marc de diverses intervencions urbanístiques. Per motius de cronologia exclourem bona part dels espais que conformarien aquesta àrea de cementiris. Ens referim al solar nº 4 del carrer Mare de Déu de la Misericòrdia i a les troballes menors de la plaça Santa Úrsula, a l'oest, i dels carrers Carrasquer i Murillo, al sud. Pels nostres interessos només ens centrarem en la necròpolis que es troba en els solars nº 48-50 del carrer Quart i els solars nº 2 i 4 del carrer Cañete. Ha estat anomenada, també, la del carrer Quart però pot prendre el nom de Quart-Cañete.

²⁹ Sobre els dos *ordines* i les diverses interpretacions vegeu: PENA 1989: 309 i ss.; GARCÍA-PRÓSPER 2015: 617-620

5.2.2. Història de la investigació

5.2.2.1. Les excavacions de la necròpolis (1996 – 2000)

L'any 1992 Miquel Rosselló i Enrique Ruiz van localitzar els primers sepulcres romans al carrer Misericòrdia. La intervenció va significar la descoberta d'aquesta àrea de cementiris, fins llavors ignota.

Quatre anys més tard, en el marc d'una excavació d'urgència, es va intervenir per primer cop a n° 4 del carrer Cañete, aquest cop de la mà de Pierre Guérin. Les següents campanyes van ser codirigides pel mateix Guérin i Beatriz Arnau. Durant la primera campanya es van identificar nivells moderns i medievals i els primers sepulcres. Al final d'aquesta etapa s'havien excavat 49 enterraments.

De febrer a juny de 1998 va dur-se a terme la quarta campanya, aquest cop vers a un solar contigu del carrer Quart (n° 48-50). En la excavació hi van participar alguns estudiants de la Universitat de València. Es van excavar 121 enterraments i altres estructures funeràries. Finalment, durant la cinquena i última campanya, entre l'agost de 1999 i el gener de 2000, es van excavar els marges de les campanyes anteriors, documentant 63 enterraments i altres estructures. D'aquesta manera es va concloure l'excavació dels solars Quart-Cañete, que actualment ja es troben urbanitzats.

Les excavacions de Pierre Guérin van seguir els protocols establerts pel SIAM, emparant el mètode cronoestratigràfic d'Edward Harris i registrant en fitxes els estrats, construccions o estructures i esquelets. Tot i que el sistema de registre es va anar refinant amb les campanyes es va aconseguir una documentació acurada de les unitats estratigràfiques. A més, com afirma Elisa Garcia Prósper, Pierre Guérin es va preocupar per reunir un equip amb experiència prèvia en arqueologia urbana i funerària, quelcom que fins llavors no s'havia dut a terme a València, cosa que ha possibilitat una investigació molt més sòlida que la que podem esperar d'altres excavacions d'emergència (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 3-4, 33-35).

A resultes d'aquestes campanyes d'excavacions es van redactar els pertinents informes i memòries seguint els criteris de la legislació valenciana sobre el patrimoni cultural. Amb tot, aquests documents encara són inèdites i convé dirigir-se al SIAM per consultar-los.

5.2.2.2. La fase de les investigacions (2000 – 2015)

En un primer moment els estudis es van centrar en la poca cultura material que va proporcionar la necròpolis i en la interpretació estratigràfica mentre que en les darreres fases de les investigacions s'ha posat l'èmfasi en els estudis antropològics.

Com a cloenda han aparegut les primeres tesis doctorals que tracten de forma monogràfica sobre la necròpolis del carrer Quart. La tesis de García-Prósper (2015) versa sobre les troballes arqueològiques en conjunció amb els estudis antropològics. Si bé que el seu treball és, en molts aspectes, una síntesi dels estudis i publicacions anteriors no deixa de ser novedós, al introduir nous estudis o clarificar alguns aspectes que en altres articles s'havien comentat de forma més superficial. Dins d'aquest document destaquem els annexos, on trobem tres articles de Pilar Iborra Eres, Sonia de Haro i Antonio Sáez Landete que aprofundeixen, respectivament, en les restes faunístiques, les antracològiques i la numismàtica de la necròpolis. Per tot això podem dir que és l'estudi essencial per aproximar-nos al jaciment des d'una perspectiva holística.

La també recent tesis de Manuel Polo Cerdà (2015) presenta els resultats dels estudis antropològics de la necròpolis, dividint els individus entre la sèrie republicana i la imperial. Polo ha proposat diverses hipòtesis sobre els diferents orígens i patologies dels dos grups.

5.3. Descripció de les troballes del carrer Quart

5.3.1. L'estratigrafia i les fases de la necròpolis

Com ja hem anticipat, l'ús del mètode crono-estratigràfic va posar al descobert una sèrie d'horitzons que es van succeint sense masses dificultats interpretatives (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 77), entre els quals es van trobar dues fases republicanes dels segles II i I a.C. Es corresponen a les primeres etapes de la necròpolis i, per pragmatisme, les ordenarem en funció del marc cronològic que ja ens han proposat els investigadors. Amb tot, pensem que no es pot donar per tancada cap datació d'un sepulcre.

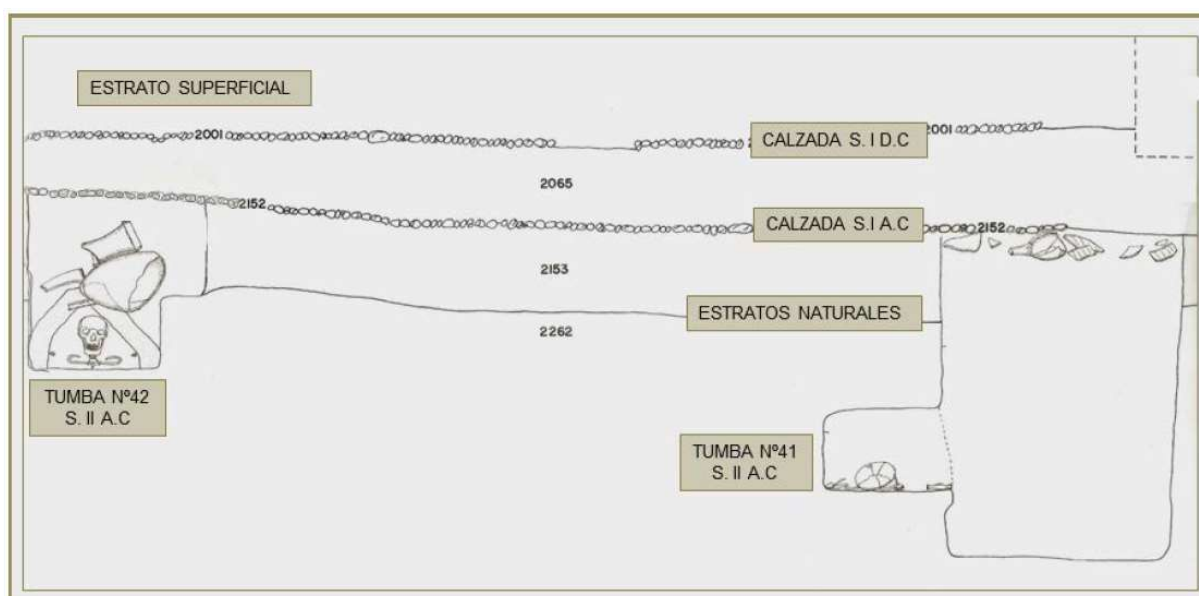

Fig. 18: Estratigrafia funerària del carrer Quart (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 553).

Dit això procedim a parlar de les troballes d'època republicana, fins al moment les més antigues de la ciutat de València. Així doncs s'han definit tres fases cronològiques de les quals deixem fora la darrera per motius obvis: republicana antiga (darrer quart del II a.C.), tardo-republicana (I a.C.) i imperial (I – III d.C.).

5.3.2. La fase republicana antiga (II a.C.)

5.3.2.1. Característiques dels sepulcres

Aquest primer moment ens ha aportat 71 sepulcres d'inhumació i 12 sepulcres de cremació els quals contenen, com a mínim, 88 individus. Els arqueòlegs van classificar-los segons fossin inhumacions o cremacions i van establir una tipologia alfabètica segons el tipus de sepulcre.

Sobre les inhumacions destaquen els tipus A, B i G, on el primer és el més habitual però el que ha fet córrer més tinta és el darrer. Altres casos únics per aquesta fase són els tipus C, D, E i F. Quan tractem de les cremacions veurem que només trobem dos exemplars, els tipus J i K. En totes les categories incloem algunes notes sobre els aixovars funeraris i algunes qüestions entorn a les patologies dels difunts o a la posició i deposició del cos. En cap cas pretenem fer una descripció sistemàtica, que ja pot ser trobada a la tesis de García-Prósper (2015) o a les memòries i els informes d'excavació.

5.3.2.2. Els sepulcres d'inhumació

5.3.2.2.1. Sepulcres de tipus A: foses simples

Els sepulcres de tipus A, anomenats de fosa simple, és el més comú dels sepulcres d'inhumació en totes les fases de la necròpolis. Pel segle II a.C. comptem amb 58 exemplars que es caracteritzen per l'economia de la fosa, adaptant-se al cos del difunt, i per estar excavades en els estrats naturals. A banda del fet que eren tombes individuals els investigadors no han observat cap patró clar. De totes maneres descriurem les tendències dominants (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 485).

Un terç de les tombes s'orientaven d'oest a est, seguits de les tombes que s'orientaven d'est a oest, amb un 15% dels casos. Tot i aquesta predilecció no s'ha trobat cap mena de criteri que ens expliqui l'elecció en cada exemplar, com pot ser el sexe, l'edat, la topografia, o el simbolisme (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 485-486).

Pel que fa als rangs d'edat destaquem l'enorme presència d'adults joves (39), seguida de 7 adults madurs, 6 juvenils, 5 infantils II i un cas dels infantils I (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 486). Pels grups d'adults i juvenils la quantitat d'homes i dones és bastant equilibrada. Els infantils

romanen indeterminables. Malgrat la precisió de les dades no s'observa cap ordre segons l'edat o el sexe i més aviat s'addueix a criteris d'espai (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 486-487).

La deposició sol ser en decúbit supí, amb 38 casos (65%). La presència de 4 enterraments en decúbit pro pot vincular-se amb els exemples d'època imperial que estan afectats per les patologies (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 488-489).

La posició dels braços i cames no s'ha pogut conèixer en la majoria dels casos però sovint ja la posició de braços i cames estirades, un fet lògic si tenim en compte l'estretor de la fosa (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 489-490).

S'observen signes d'amortallament en trenta-tres individus³⁰ però l'Índex de Conservació (IC) és inferior al 50% en 29 dels casos (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 490-491). La basta majoria d'individus es van descompondre en un medi anaeròbic (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 491-492). Només dotze tombes presentaven algun tipus d'aixovar funerari i en tots els exemples eren quantitativament pobres (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 492).³¹

La deposició d'aquests objectes, fins i tot els claus, no és casual i els arqueòlegs ho han interpretat com un gest ritual. En tots els casos es van col·locar en el fons de la tomba i podien estar al costat del cap, del tronc, de les extremitats superiors o de les inferiors (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 493).

El fet que els dotze individus s'hagin descompost en medi reblit ha ocasionat que els aixovars funeraris no es moguessin gaire del seu lloc original. Això ha permès interpretacions molts sucoses com seria la presència del ritual de l'òbol de Caront pels dos individus que presenten una moneda o el cas dels quatre claus de ferro, que també tindrien un ús ritual (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 493, 495-496).

Els infants sepultats en una fosa simple es van descompondre en medi reblit i cinc d'ells estaven amortallats. Només un d'ells, menor de cinc anys, havia rebut unes ofrenes (un gobelet de parets dines i una gerra gris monocroma de la costa catalana). L'excepció revelaria un major nivell social de la família del nen, malgrat contenir poc aixovar, i una preocupació d'aquests per complir els preceptes envers els difunts. Dels altres individus infantils sabem que dos van morir, probablement, a causa de malalties com la tuberculosi i l'escorbut cosa

³⁰ Les clavícules adoptaven la posició de ve baixa i els genolls i/o els turmells estaven junts.

³¹ En general es tractava d'alguna ofrena ceràmica, fos ibèrica (gobelet Aranegui 7 i pàtera), d'importació itàlica (Campaniana B: Lamb. 1 i 5 i gobelets de parets fines Mayet II) o alguna àmfora greco-itàlica de transició o itàlica (Dressel 1A). Alguns claus (ritual) i un anell, una punta de sílex, i dues monedes: un quadrans d'Arse i un as en mal estat datats, respectivament, del 130-120 a.C. i del s. II a.C.

que es podria vincular amb la rapidesa i austeritat d'aquests enterraments. (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 497)

5.3.2.2.2. Sepulcres de tipus B: foses simples grans

És una categoria rara vist que només s'observa en aquesta fase de la necròpolis (s. II a.C.) i només s'han detectat tres casos. Consistien en foses simples individuals però amb la particularitat de tenir majors dimensions que les del tipus A i pel fet que tots els individus presentaven deposicions poc habituals: dos asseguts i un en posició fetal. Totes ells eren adults joves, entre 20 i 40 anys, de sexe masculí i no presentaven cap tipus de ofrena ni van ser enterrats dins d'un fèetre. (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 497).

Aquestes postures denoten que els individus haurien estat sepultats entorn a les vint-i-quatre hores de la defunció, quan el *rigor mortis* era més evident. Per aquest motiu es dedueix que van ser enterrats amb celeritat i sense gaire miraments fet que es podria vincular amb les patologies de dos dels individus (tuberculosis, hiperostosis poròtica i possible Mal de Pott), però també amb un nivell socio-econòmic baix (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 498-499).

5.3.2.2.3. Sepulcre de tipus C: fosa comuna o *puticulus*

Es tracta d'un cas únic en tota la necròpolis, situat al sud-oest del solar. Es tractava d'una fosa comuna molt afectada per construccions d'època medieval i moderna. Amb tot, sabem que contenia un mínim de cinc individus amb un IC molt baix (entre 0,5 i 43%) i cap mena d'aixovar (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 500-501). Tret d'un juvenil, la resta eren adults joves i madurs, tres barons i dos d'indeterminats.

També van ser enterrats amb celeritat però l'absència de patologies infeccioses o traumàtiques fa pensar que la fosa no estava motivada per cap epidèmia o malaltia, sinó a causes violentes o per grups desfavorits, com eren els esclaus o els desemparats que morien en la via pública (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 501).

5.3.2.2.4. Sepulcre de tipus D: inhumació doble

Com en el cas anterior, es tracta d'un *unicum*, situat al nord-oest del jaciment. Consistia en una fosa on s'enterraren dos individus superposats. Ambdós eren barons, d'edat adulta-jove, i estaven deposats en decúbit supí però orientats de forma oposada segons els pols terraquís. S'havien descompost en un ambient reblit i presentaven l'amortallament de les espatlles i els turmells (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 502).

A banda d'algunes patologies presentaven marcadors d'estrès a nivell de la cintura escapular i dels braços, cosa que indica que en vida havien efectuat moltes tasques feixugues (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 502-503).

Si la segona inhumació no contenia cap mena d'ofrena, per contra la primera en tenia un nombre no poc important, certament superior a les de tipus A. Parlem de materials ceràmics, metàl·lics i d'una bivalva. També destaquem dos claus que, per trobar-se en un ambient anaeròbic s'han associat a alguna qüestió ritual (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 503-504).

5.3.2.2.5. Sepulcre de tipus E: tomba feta amb adobs

Una altra raresa, situada al sud-oest, al costat d'un dels sepulcres B (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 504-505). Es tractava d'una fosa rectangular on l'individu reposava sense cap tipus d'aixovar funerari. Aquesta estava coberta per adobs que formaven un sostre a dues aigües. El tret principal, però, és la troballa de restes de dues àmfores itàliques, d'un gobelet del tipus Mayet II i de ceràmica de cuina a l'estrat que cobria la teulada. Tot això podria indicar la celebració d'un banquet fúnebre posterior a l'enterrament o d'una senyalització (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 504).

5.3.2.2.6. Sepulcre de tipus F: *ustrinum* reutilitzat

Un darrer cas particular entre les inhumacions del carrer Quart és el d'un *ustrinum* que es va amortitzar per encabir-hi dos individus: un infantil I i un baró adult jove. Per l'absència d'aixovar i el fet que l'adult estigués en decúbit pro fa pensar en un altre enterrament ràpid tot i que l'absència de patologies greus impedeix cap altre anàlisi (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 505-506).

5.3.2.2.7. Sepulcres de tipus G: els hipogeus de l'elit

Per acabar amb les inhumacions del segle II a.C. destaquem un grup que ha rebut molt d'interès per culpa de la seva singularitat cronològica i de presentar moltes regularitats, a diferència de les altres categories ja presentades.

El grup G està conformat per sis sepulcres i han rebut els NEF 18, 22, 24, 29, 31 i 41. Tret del darrer cas, els altres es reunien en una mateixa àrea de la necròpolis i mantenien una ordenació clara. Cinc s'orientaven d'est a oest, en contraposició amb els sepulcres A, que solien orientar-se d'oest a est (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 506).

Com indica el seu nom, es tractava d'una fosa o cambra en forma de paralel·lepípede de grans dimensions. A un dels seus laterals llargs s'adheria un nínxol, lloc on es depositava el

cadàver. L'acció antròpica posterior va malmetre aquestes estructures, tret del NEF 41 que ens permet inferir les dimensions de les altres (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 506-507).³²

Pel que fa a les ofrenes trobem una recurrència en els materials. Les ceràmica són d'importació itàlica amb produccions ibèriques i locals mentre que els metalls solen ser *strigiles* i claus. En els cas dels tres sepulcres amb fauna sempre hi és present el suïd (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 508).

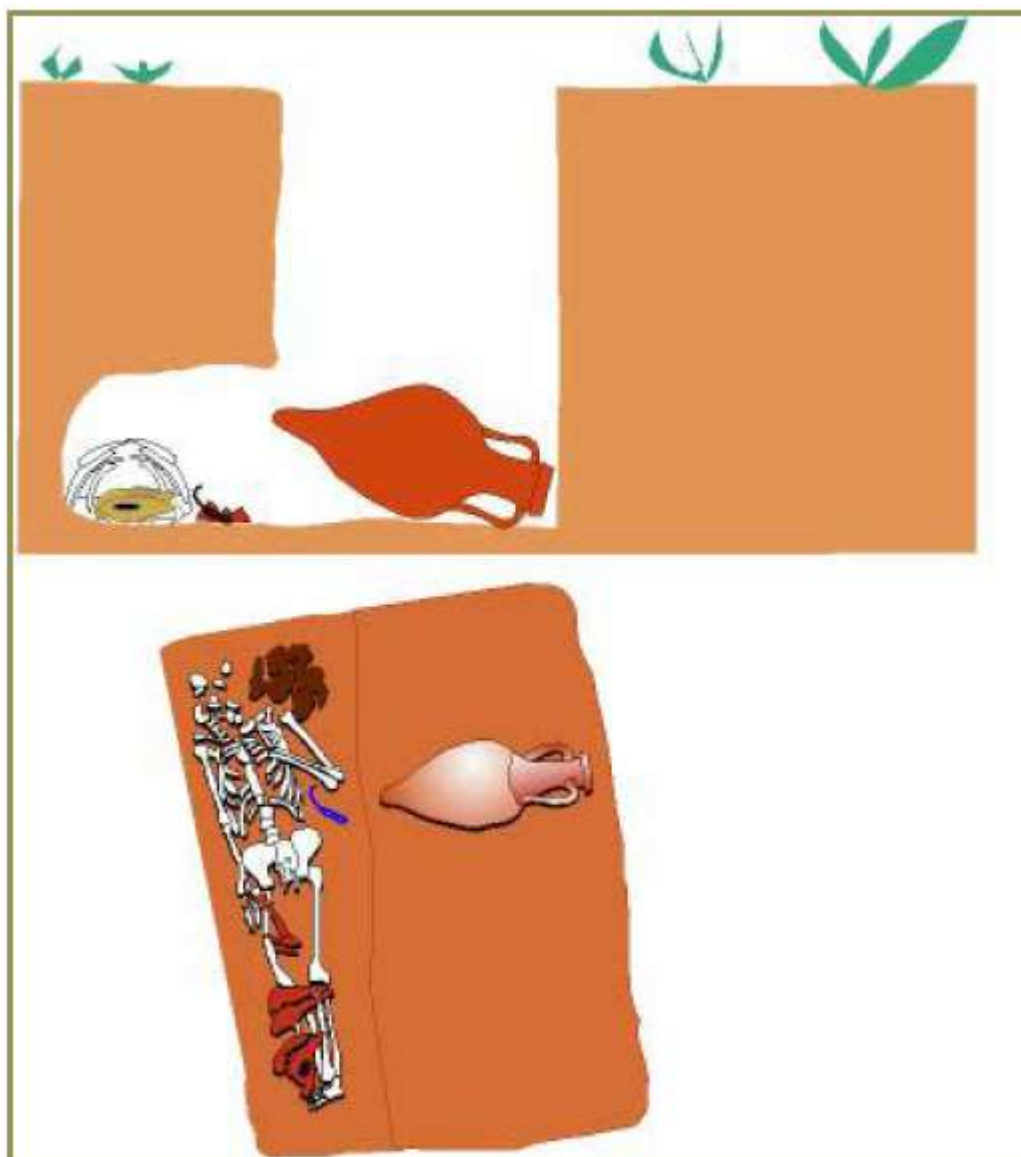

Fig. 19: Planta i secció de la NEF 18, un dels sis hipogeus.

Moltes tipus es dipositaven de forma preferent en el nínxol o en la fosa. Dins del nínxol es col·locaven les olles de cuina de tradició ibèrica, la ceràmica itàlica o els ungüentaris de vernís negre, totes elles intactes, a les que hem de sumar l'estrígil, els claus i les restes de fauna (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 508). En canvi a les fosses gairebé sempre es va dipositar alguna

³² La fosa d'aquest sepulcre té unes dimensions de 2,45m x 1,1m x 1,6m (longitud x amplada x profunditat) i el nínxol mesurava 2,15m x 0,6m x 0,0 m.

àmfora, generalment greco-itàliques de transició. En tot cas també van abundar les olles ibèriques a les que es podien sumar més restes de fauna, alguns gobelets de parets fines, de parets fines i pàteres ibèriques i gerres grises de la costa catalana i, de forma singular, un *kalathos*, un estrígil i una ceràmica campaniana A. Els materials de les cambres posen de manifest rituals vinculats al *silicernium* (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 508-509).

La deposició recurrent de certs objectes fa pensar en un «patrón ritual establecido», cosa que les diferencia amb la resta de sepulcres de la necròpolis (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 509). La distinció també es pot establir dins del grup G. Mentre els sepulcres 18, 24, 29 i 41 presenten l'aixovar a l'interior del nínxol, els sepulcres 22 i 31 el tenien a l'interior de la cambra (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 510).

Igualment s'observa la presència d'un «ajuar tipo» en els sepulcres 18, 24, 31 i 41, conformat per l'olla ibèrica, l'estrígil i restes de fauna, preferentment de suïd (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 510). Els individus d'aquests quatre sepulcres eren barons, com també l'individu del sepulcre 29 que tot i no presentar l'aixovar tipus si que anava acompanyat de materials indicadors de la cultura romana i de la ibèrica: ceràmica itàlica, ungüentaris, *kalathos* ibèric, ganivet en forma de falcata i àmfora vinària. En canvi l'individu femení del sepulcre 22 presentava molts més materials, tots ells dipositats a la fosa i clarament distingits entre els que estaven fragmentats però sencers dels intactes (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 510).

Un objecte habitual és l'àmfora i la seva presència s'ha vinculat a les libacions en honor al déu Dionís (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 510). Prenia les formes Dressel 1A o la greco-itàlica de transició, i van aparèixer tant fragmentada com sencera, cosa que ha suscitat diverses interpretacions rituals. L'àmfora sencera podria indicar que el difunt rebia vi per tal de gaudir-ne en el més enllà. En canvi, l'àmfora trencada indicaria que després del banquet es llançaven a la fosa per complir amb els preceptes de purificació, immortalitat i resurrecció (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 510). La mateixa interpretació es pot aplicar a la vaixel·la, fos itàlica, ibèrica o de cuina, on les peces intactes contindrien menjar pel difunt mentre que les trencades formaven part del *silicernium*, és a dir, les restes del convit fúnebre (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 510).

Degut al simbolisme que té el porc s'ha associat la seva presència amb el ritual romà de la *porca praesentanea*, del que ja hem parlat (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 514; vegeu punt 2.2.2.2.). Un altre detall curiós és que les restes d'ovís es corresponen a una varietat forania, que, segurament, tenia el mateix origen que els pobladors.

L'estrígil s'associa a ambients hel·lenístics. Els paral·lels més propers són de la península itàlica, en concret de la Magna Grècia i d'Etrúria. En aquests llocs l'estrígil s'associa al ba-

rons, fet que no desentona amb les dades antropològiques, i es pot trobar tant en ambients de palestra com en ambients funeraris, en el cas etrusc.

També diferien amb relació a les patologies. Totes aquestes es poden associar a l'edat avançada, al sedentarisme o a l'opulència, fins i tot a l'obesitat o la diabetis (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 520) fet que pot relacionar a aquests individus amb l'elit fundacional.

Nº	CERAMICA	FAUNA	METALES
18	Ánfora ,olla	suido-oveja	<i>strigilis</i>
22	Ollas ibéricas, kalathos y cer. romana		<i>clavos ataúd</i>
24	ánfora, olla	suido	
29	ibérica-romana		arandelas, tubito, cuchillo
31	romana	suido, bóvido, pez	<i>Strigilis clavos ataúd</i>
41	ungüentarios		<i>strigilis-anilla clavos ataúd</i>

Fig. 20: Aixovar dels sis hipogeus, sense especificar si es trobava a la fosa o a la cambra.

5.3.2.3. Els sepulcres de cremació

Durant el segle II a.C. La cremació era menys important però no inexistent. Es detecten, uns quants sepulcres d'incineració primària i, sobretot, secundària.

5.3.2.3.1. Sepulcres de tipus J: Cremació primària o *Busta*

S'han documentat cinc cremacions d'aquest tipus que presenten un estat de conservació dolent, per causa de l'afectació de les fases posteriors. Només dues tombes presenten part del seu aixovar.

La NEF 72 ha proporcionat informació sobre la fusta emparada en la combustió. Segons García-Prósper es tractava de *pinus halepensis*, el qual és de combustió ràpida (2015: 530).

5.3.2.3.2. Sepulcres de tipus K: cremació secundària o *Loculi*

Comptem amb set sepulcres d'aquest tipus. Tots els sepulcres tenien un mínim d'un individu. Degut al seu mal estat de conservació només s'ha pogut determinar l'edat en tres casos. Parlem d'un individu infantil i de dos adults joves, dels quals un era baró (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 529).

Presentaven unes combustions disperses que, segons el cas, foren dèbils (100-250°), mitjanes (400-600°) o intenses (600-650°). En dos casos s'ha pogut identificar quina fusta es va cremar. En el NEF 77 s'emparà *olea europaea* (olivera) mentre que en el NEF 83 l'escollida fou *pistacia lentiscus* (llentiscle). Ambdues fustes són de combustió lenta però, com remarca García-Prósper en el cas del llentiscle, la crema dels seus olis essencials fa que n'emani l'aroma (2015: 530).

5.3.2.4. Estructures funeràries del segle II a.C.

5.3.2.4.1. Rasa votiva

Es tractava d'un tall que recorria d'est a oest el límit meridional de la necròpolis. Feia uns 15 metres de longitud i estava colmatada per materials de la primera fase de la necròpolis.

L'existència de rases de caràcter votiu en contextos fúnebres no es rara, documentada a Grècia des del període geomètric i emparada pels romans fins a l'època imperial. En el cas valencià trobem dues rases imperials a un altre sector de la necròpolis de Quart (carrer Verge de la Misericòrdia) i a la necròpolis de la Boatella (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 552).

5.3.2.4.2. Pira funerària o *ustrinum*

Ja hem parlat d'aquesta pira al referir-nos al sepulcre tipus F (vegeu 5.3.2.2.6.).

5.3.2.4.3. Cenotafis

S'han interpretat com a cenotafis cinc fosses de petites dimensions que no contenien cap resta òssia però sí materials (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 188-191). De ser cenotafis es podrien relacionar amb algun fet bèl·lic on no es va recuperar el cadàver.

5.3.3. La fase tardorepublicana (I a.C.)

5.3.3.1. Característiques dels sepulcres

Durant la darrera fase republicana la necròpolis del carrer Quart va experimentar una nova ordenació amb la construcció d'una calçada. Pel que fa als sepulcres, veiem un canvi quantitatiu i qualitatiu. En efecte, es compta un nombre menor de sepulcres ja que passem de 83 al segle II a.C. a només 41 durant la següent centúria. Però, el detall més rellevant és que aquesta fase representa un notable increment de les cremacions, l'únic moment en la història de la necròpolis on aquestes van sobrepassar les inhumacions (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 478).

En la mateixa línia observem un clar descens de la diversitat de tipologies, que es torna molt més pobre que en la fase anterior però amb el sorgiment d'una subcategoria de cremacions vinculables a un col·lectiu indígena. Res garanteix que moltes de les observacions siguin certes, ja que, recordem, la necròpolis republicana no s'ha excavat en la seva totalitat.

5.3.3.2. Els sepulcres d'inhumació

5.3.3.2.1. Sepulcres de tipus A

Ja hem parlat d'aquest tipus al subapartat 5.3.2.2.1. i volem recordar que es tracta de la inhumació predominant en totes les fases de la necròpolis. Amb tot, només s'han documentat 9 casos durant el segle I a.C. Normalment s'orientaven d'est a oest i es van descompondre en medi anaeròbic.

No presentaven cap mena d'aixovar funerari i l'únic clau conservat en un del sepulcre nº 93 s'ha posat en relació amb el fèretre, vist que en aquest cas el cadàver es va descompondre en medi aeròbic.³³

En aquest grup predominen les patologies de tipus degeneratiu, les quals es presenten en els individus de sexe masculí. Aquest fet i la dada que molts individus es movien entre els 20 i 40 anys podria indicar que eren causades per activitats repetitives, relacionades amb alguna feina intensa.

5.3.3.2.2. Sepulcre de tipus I: en àmfora

Com el seu nom indica el difunt reposava a l'interior d'una àmfora que feia la funció de fèretre (*ad Enchytrismo*). En el carrer Quart sols tenim el cas d'un neonat molt mal conservat per aquest període (NEF 94) a banda d'un altre del segle I d.C., també infantil (GARCIA-PRÓSPER 2015: 197-198, 573). L'ús de l'àmfora coma receptacle funerari i la joventut del difunt són els únics trets que els distingeixen dels sepulcres de tipus A.

5.3.3.3. Els sepulcres de cremació

5.3.3.3.1. Sepulcres de tipus J

Pel segle I a.C. només tenim tres casos de cremacions primàries. Consistien en fosses rectangulars que mostraven signes de rubefacció. A banda de les restes antropològiques només un *bustum* (NEF 117) presentava aixovar funerari, tot i ser molt pobre: un estrígil.

³³Tal fet no és estrany, ja que només 12 dels 58 casos del segle II a.C. tenien algun tipus d'ofrena.

L'estrat que el farcia contenia alguns fragments d'àmfores Dressel 1-A, ceràmica comuna romana, ungüentaris i petites olles de cuina (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 536-538).

5.3.3.3.2. Els sepulcres de tipus K: ibers i romans

Com veurem, aquesta categoria es pot dividir en dos grups gràcies a les regularitats que presenten cadascun. D'una banda els *loculi* on l'individu va ser dipositat dins d'una urna cinerària ibèrica. D'altra banda els *loculi* on les restes del difunt es dipositaven directament al terra.

Tot i que només tenim sis *loculi* d'urna ibèrica són, en paraules de García Prósper: «un conjunto compacto, llamativo y novedoso en la seqüència funeraria» (2015: 539). Vegem-ne el motiu.

En primer terme es concentren en dos llocs concrets del cementiri (el sector est i el sector oest) i sempre propers als tres *ustrina* documentats (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 539-540; vegeu 5.3.3.4.1.).

L'aixovar funerari eren ceràmiques com els ungüentaris, les parets fines, els vernissos negres o les fusaioles. En molts casos el material es trobava intacte.

Pel que fa als *loculi* sense urna eren majoritaris, amb nou casos, i es dispersaven per tota la necròpolis sense un ordre aparent, a diferència dels *loculi* "ibèrics", que es trobaven concentrats en unes àrees petites (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 540). El farcit de les tombes contenia carbons i fragments ceràmics que sovint estaven cremats.

Al fons del a fosa es trobaven les restes òssies, acompanyades per l'aixovar funerari. Es podien trobar diversos recipients ceràmics: els gobelets de parets fines, vernissos negres i ungüentaris però també fusaioles. També s'han trobat un casc Montefortino, un estrígil i restes de fauna (ovicaprins i suïds) i malacofauna (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 541). L'aixovar funerari d'aquestes tombes es trobava trencat de forma intencionada, fos cremat o no.

Amb referència al conjunt d'objectes es poden classificar segons siguin ofrenes (l'aixovar funerari), els materials trencats durant els rituals i els materials cremats a la pira. Com veiem, l'estudi tafonòmic i deposicional dels artefactes revela diverses actituds, assimilables a rituals o costums diferents (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 541).

Aquesta distinció ha portat a parlar de l'existència de cremacions ibèriques i de cremacions romanes. Però les evidències espacials i dels materials no són l'única cosa que distingeix aquestes cremacions. L'estudi antropològic evidencia un tractament dels cossos diferent. En les cremacions en urna ibèrica la combustió oscil·là entre els 300 i els 400° mentre que les romanes la combustió era més intensa, sobrepasant els 550°. En canvi les cremacions ro-

manes eren menys sistemàtiques a l'hora de recollir els ossos mentre que les ibèriques recollien un percentatge molt més elevat d'aquests i eren més selectives, preferint els ossos llargs, els del neurocrani i les vertebres. Tot i això no són cremacions absolutament diferents atès que moltes d'elles tenien alguns fruits secs carbonitzats que, com veurem a continuació, no és poc important.

5.3.3.4. Estructures funeràries del segle I a.C.

5.3.3.4.1. Pires funeràries o *ustrina*

Tres pires han aparegut als mateixos sectors on es troben els sepulcres ibèrics: dues al sector oest i una tercera al sector est. Tenen unes dimensions similars: entre 1,8 i 2,3 m de longitud, entre 1,7 i 2,2 m d'ample i uns 0,3 m de profunditat.

S'hi ha trobat algunes restes d'ofrenes cremades però és l'extraordinària abundor de nous i avellanes carbonitzades en els seus estrats el que certifica el seu ús tant per la comunitat itàlica com per la ibèrica (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 549-550). A més, la successió de nombrosos estrats evidencia que es van utilitzar en moltes ocasions abans de ser amortitzades (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 550).

El fet que les pires es trobin dins de la necròpolis i no en un espai separat s'ha interpretat com una actitud dels itàlics i no dels ibers, els quals feien les pires fora de la necròpolis. Per això es pot entendre que els ibers de *Valentia* es van haver d'acostumar a certes pautes dels seus amfitrions itàlics.

5.3.3.4.2. Calçada o *via sepulcralis* i estructures afines

L'existència d'una calçada evidencia una nova ordenació de la necròpolis durant la fase tar-do-republicana ja que la via cobria les tombes del segle anterior. Consistia en una via estreta alçada a base de sorres i còdols. El seu traçat anava paral·lel al carrer Quart però penetrava vers l'interior del cementiri, amb la clara intenció de connectar aquesta zona amb la via principal, que, recordem, conduïa al *decumanus maximus* de *Valentia* (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 553-554).

Malgrat que degué ser una via de vianants sembla que va canalitzar part del trànsit rodat i que s'utilitzaria fins a inicis del segle I d.C., com revelen les diverses reparacions que va experimentar i una moneda del principat Tiberi que s'hi va trobar. A partir d'aquesta data es va amortitzar amb la construcció d'una nova calçada molt més sòlida (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 554).

També comptava amb una canalització d'aigües netes i un canal de drenatge. Aquestes estructures, juntament amb la pròpia calçada posen de manifest que aquella zona era bastant transitada i que hi hagué una preocupació per ordenar-ne l'espai (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 554).

5.4. Interpretant el carrer Quart

La documentació rigorosa del jaciment ha permès una interpretació molt acurada del registre arqueològic des d'una òptica interdisciplinària. El resultat són una sèrie d'hipòtesis entorn al jaciment.

5.4.1. Els motors de canvi

Un pressupòsit essencial és que la necròpolis del carrer Quart es relacionava directament amb la ciutat de *Valentia*. Tot i que és difícil discutir-ho hem d'entendre que no deixa de ser un pressupòsit.

En aquest sentit l'evolució del cementiri depèn de l'evolució històrica de la ciutat. Així, les primeres tombes són conseqüència de la fundació del 138 a.C. i el final de la fase funerària es correspon a la destrucció de la ciutat, l'any 75 a.C. En aquest sentit el debat sobre si la segona *deductio* fou cap al 60 a.C. o a inicis del segle I d.C. és prou interessant ja que de ser certa la primera opció s'haurien de replantejar algunes de les cronologies de la necròpolis. En qualsevol cas és interessant observar com l'arqueologia es vincula amb la història política romana, fet que podria avalar la "romanitat" de la necròpolis de Quart.

5.4.2. Reconstruint el "*funus Valentiae*"

Un detall prou interessant és l'absència de monedes de Valentia en context fúnebre. En canvi, alguns difunts anaven acompanyats per asos o quadrans de la seca d'Arse / Sagunt. Tot i que no gaudim d'una explicació satisfactòria d'aquest fenomen tampoc hem de descartar que pugui tenir alguna qüestió simbòlica o representativa que vagi més enllà de l'òbol de Caront (García-Prósper 2015: 704).

5.4.3. La filiació dels difunts

Els resultats de la investigació revelen que Valentia fou una ciutat d'un cert eclecticisme. No es viable parlar d'una fundació exclusivament romana pel fet que la diversitat d'origens s'ha

fet palesa en el si de la necròpolis on dos grups de sepulcres han suscitat interpretacions molt interessants sobre l'origen dels pobladors de *Valentia*.

5.4.3.1. Els hipogeus: l'origen etrusc a partir dels isòtops de Sr

Els inhumats dins dels hipogeus del segle II a.C. presentaven un aixovar funerari més o menys similar: l'estrígil, l'olla ibèrica i la fauna, destacant-ne el suid. La presència de l'estrígil en context fúnebre ens condueix a un ambient hel·lenístic amb paral·lels a la península itàlica, en concret a les tombes etrusques però també amb la Magna Grècia on aquest objecte s'associa a ambients de la palestra. Les restes de porc s'han relacionat amb el ritual de la *porca praesentanea*, un ritus romà per purificar el difunt i els familiars. Altres rituals similars que involucren el porc es troben a Itàlia i a la Gàl·lia, com també en els misteris d'Eleusis (GARCÍA-PRÓSPER et al. 2010: 240). Per tot això s'ha plantejat que els individus dels sepulcres G podrien provenir d'Etrúria o de la Magna Grècia (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 629).

L'anàlisi osteològic es complementa amb el de la cultura material. Un marcador molt interessant és que alguns individus del segle II a.C. i I d.C. tenen l'anomenat «incisiu lateral superior etrusc» o «dent etrusca», una curvatura de la cara mesial dels incisius laterals superiors. Aquesta característica és típica de les poblacions de la península itàlica i, en canvi, molt rara a l'exterior (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 624-625).

Aquest motiu ja ha fet sospitar de l'origen etrusc d'alguns habitants de *Valentia* però no és l'únic. La prova més interessant pot venir de l'ús del mètode dels isòtops d'estronci ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$). Les mostres corresponien a individus, terra i fauna de la primera fase de la necròpolis (II a.C.). Els individus analitzats provenien dels sepulcres tipus A i, sobretot, G. Les restes de fauna i l'única mostra de terra foren extretes d'aquests sepulcres. Per establir una comparativa es van prendre mostres de la fase del segle I d.C. relatives a la fauna trobades en sepulcres de tipus A (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 627). El total de vint-i-dues mostres republicanes i imperials es van analitzar al Center of Bioarchaeological Research de l'Arizona State University.

Els resultats mostren uns nivells d'isòtops d'estronci similars en tots els individus però que difereixen del que va oferir l'estrat de terra fundacional. Partint d'aquí s'ha interpretat que és probable que els individus compartissin un mateix lloc d'origen, el qual no era València.

Els nivells d'estronci dels individus estudiats coincideixen amb els que s'han obtingut al sud i a l'oest de la Toscana i, en canvi, difereixen dels nivells de diversos indrets de Roma, de la Campània i de Llombardia. Els resultats indiquen que una part dels primers fundadors de *Valentia* haurien vingut d'Etrúria però, d'entrada, no invalida que la resta d'habitants provingués d'altres regions com el centre d'Itàlia o d'Hispania, com han defensat molts estudiosos.

5.4.3.2. Els *loculi* i la presència d'ibers a *Valentia*

L'altre cas que ha suscitat una interpretació molt interessant és el dels *loculi* del segle I a.C. Com ja hem descrit, durant aquest moment s'observen dos grups clarament diferenciats. D'una banda uns pocs *loculi*, agrupats en dues zones de la necròpolis, contenen les restes del difunt en una urna ibèrica. A més, havien rebut una combustió mitjana (400-600°) i una tria rigorosa i selectiva dels ossos. D'altra banda la majoria de *loculi* no presentaven aquestes característiques i s'assimilen als del segle II a.C. Els cossos havien estat cremats a majors temperatures però la recollida dels seus ossos fou menys exhaustiva. Les restes es depositaven directament a la fosa i els sepulcres no presentaven una ordenació clara.

Partint d'aquests i d'altres detalls els investigadors han plantejat que les cremacions en urna pertanyen a un col·lectiu d'ibers que es va establir a la ciutat després de la seva fundació. Proposen això ja que presenten moltes similituds amb diverses necròpolis ibèriques. La resta de cremacions ens correspondria als habitants itàlics o romans. En tot cas, el col·lectiu iber va mantenir part de la seva tradició funerària però adaptant-se a una nova realitat, com posa de manifest que compartissin amb els romans les pires funeràries i l'espai cementiri.

5.4.4. Les diferències o desigualtats intergrupals

L'estudi de la necròpolis del carrer Quart ha possibilitat parlar de diversos col·lectius socials.

L'elit de la ciutat podria estar conformada pels sis individus dels sepulcres tipus G. Alguns possibles indicadors poden ser la major complexitat i grandària de la tomba així com la major presència d'ofrenes i de rituals. Les patologies associades a vides sedentàries i opulentes són un altre marcador tant o més rellevant per interpretar aquest grup. Vers la seva identitat social s'ha plantejat que podrien pertànyer a un estament militar tot i que, de forma més general, s'ha conclòs que foren de l'elit fundacional de la ciutat. Això no permet dir, però, que els inhumats o cremats en les altres tipologies no poguessin pertànyer al mateix col·lectiu. L'absència d'aixovar funerària no es pot prendre com un indicador d'un estatus inferior.

D'altra banda és cert que molts dels inhumats en els sepulcres de tipus A, el més comú al carrer Quart, presentaven patologies relacionades amb activitats físiques intenses. Aquest indicatiu, lligat a la modèstia dels enterraments si que pot ser interpretat com un indicador d'un estatus inferior respecte a l'elit, segurament el gros de la ciutadania de *Valentia*.

Finalment, la presència d'alguns sepulcres atípics com la fosa comuna, els sepulcres de tipus B i els inhumats en decúbit pro ha portat a parlar de l'existència d'esclaus i d'individus

marginats o portadors de malalties infeccioses i contagioses (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 605-606).

Amb tot, la interpretació d'algunes tombes potser no és l'encertada, vist que l'absència o la pobresa de l'aixovar funerari no sempre són sinònims d'un estatus social inferior o de diferències socioeconòmiques del mateix tipus de tombes, encara que García-Prósper ho hagi insinuat algun cop (García-Prósper 2015: 497 nota 2).

5.5. Síntesi

La necròpolis del carrer Quart es va desenvolupar amb la ciutat de *Valentia*, que va tenir un primera etapa més aviat breu, estroncada per la destrucció de Pompeu. Ens movem, doncs, entre el 138 i el 75 a.C.

Malgrat la curta durada del primer assentament i la desconeixença d'una part important del cementiri s'observa la presència de dues fases clares en la seqüència estratigràfica: la primera aniria del 138 al 100 a.C. mentre que la segona parteix d'aquesta data fins al 75 a.C.

La primera fase es destaca per l'aclaparador predomini de les inhumacions, generalment en fosa simple. Però els sepulcres més representatius són les sis inhumacions en hipogeus, que revelarien l'existència d'una elit. L'anàlisi a partir de l'estronci i dels patrons rituals indicaria que els sis difunts provindrien d'Etrúria, cosa que avala la teoria que Valentia fou una fundació itàlica. Per contra, deposicions poc usuals com la de decúbit pro, vinculades a patologies infeccioses com la tuberculosi ens podrien indicar l'existència d'algun col·lectiu o grup d'individus marginat.

La segona fase es correspon a una remodelació de l'espai funerari, com evidencia la construcció d'una calçada. En aquest moment es computen menys sepulcres però amb un increment notable de les cremacions, sobretot secundàries. Dins d'aquestes, s'identifiquen dos grups: una majoria en que les restes es dipositaren directament a terra i una minoria on es van dipositar dins d'una urna ibèrica. Per aquest i altres motius, com l'aixovar o el tipus de combustió, podrien indicar la presència d'un col·lectiu ibèric, que viu en la comunitat itàlica però aferrant-se, encara, a alguns costums propis.

6. CONCLUSIONS

*Pasado el luto,
¡cuántos mares traen niebla
a cuántos mundos!*

Akutagawa Ryūnosuke (1892-1927)³⁴

6.1. Els nostres límits

La impressió final que ens emportem és la d'una experiència positiva i enriquidora. El treball ens ha servit per formar-nos com a futurs investigadors, cosa que no té preu. Però un defecte que tenim és que no som bons venedors.

Al llarg dels mesos que hem dedicat al treball ens han anat sorgint carències personals que s'han vist reflectides en aquest text. Creiem necessari de comentar alguns dels errors o limitacions que hem comès. No considerem que sigui una mera frivolitat, ans al contrari, és un exercici d'autocrítica més que necessari que hauria de venir a completar el que ens puguin criticar tant el tribunal com el lector que ens consulti.

El primer error fonamental ha estat el desconeixement d'idiomes. Si bé tenim coneixements d'anglès i una mica de francès hem coixejat en altres com l'alemany un idioma en que s'ha escrit molta literatura científica en matèria funerària. En aquest sentit el nostre treball coixeja al no poder afegir què han dit els autors d'Itàlia i d'Alemanya, entre altres països que, sabem, han tractat el tema.

El segon error és el nostre desconeixement profund de les tipologies de materials d'època romana. Al iniciar el treball les nostres nocions sovint no sobrepassaven els termes clàssics (campaniana A/B/C, grisa de la costa catalana, La Tène etc.) i desconeixíem les formes, cronologies, subdivisions i bona part dels tallers. En acabar el treball la situació no ha canviat gaire i notem que és una carència bàsica que haurem d'anar corregint en el temps.

El tercer error ha estat la manca de lectures i de coneixements previs sobre l'arqueologia de la mort i de l'enterrament, que de ben segur, ens hagués dotat d'un discurs més profund de la matèria. Així ens hem basat massa en els arguments d'Ian Morris (1996) que tot i ser un autor molt recomanable no deixa de pertànyer a una de les moltes corrents de pensament arqueològic.

³⁴ Traducció de Fernando Rodríguez-Izquierdo Gavala, publicada a *En la ceniza escribo*, editorial Satori (2015).

Encara que en cert sentit hem gastat molt de temps en la part de la introducció ens ha quedat un producte imperfecte on, repetim, el domini d'altres idiomes hagués estat essencial.

La introducció també falla al no incloure cap capítol sobre les fonts artístiques referents al *funus* i sobre les fonts arqueològiques funeràries de la qual el recent capítol de Sylvia Diebner (2013) pot ser de gran utilitat com a punt de partida a l'hora de considerar les necròpolis republicanes italianes. Encara que no entra en gaires detalls si que ha intentat establir un estat de la qüestió sobre les diferències regionals que pot ser de gran valor. Un altre lloc des d'on recollir molta informació valuosa pot ser el *Deutsches Archäologisches Institut* de Roma. Igualment pot ser d'interès l'assaig sobre bibliografia funerària que Ian Morris va dedicar al final del seu llibre, on apareixen moltes obres en alemany (MORRIS 1996: 205-210).

Potser la part sobre Empúries és la que ens mostrem menys descontents tot i que és evident que ens queden algunes lectures més per fer que podrien ser molt interessants sobre les diverses tipologies de materials. Hagués estat interessant alguna lectura entorn al jaciment de Morgantina i altres indrets susceptibles de ser comparats amb Les Corts.

Finalment ha estat un error no haver dedicat més temps a les lectures sobre la necròpolis valenciana. Ens hem acabat basant molt, potser massa, en la tesis doctoral d'Elisa García Prósper (2015) però no hem pogut prestar atenció a la de Manuel Polo Cerdà que, de ben segur, es complementa perfectament amb l'altra. Tampoc hem consultat les memòries d'excavació ni molts altres articles que es puguin trobar al SIAM i a altres seus científiques de València. Per tot això, tenim la impressió que el capítol sobre el carrer Quart és més que millorable i no creiem que resumeixi amb prou fidelitat tot el que han dit els investigadors.

6.2. Sobre el *funus* romà

El nostre treball és incomplet en molts aspectes però un de molt important és el del *funus* romà, entès com el conjunt de rituals que envoltaven la mort del difunt. A més convé aportar un matís temporal vist que manuals com el de Jocelyn Toynbee no tenen en compte les diferències entre, per exemple, el període republicà i l'imperial.

És evident que manquen i mancaran moltes dades per reconstruir o comprendre com era el *funus* romà però aquesta absència de dades no justifica que els investigadors s'hagin especialitzat en un tipus de fonts, de tal manera que bona part dels articles que hem consultat no solen mantenir un diàleg entre les fonts escrites, artístiques i les arqueològiques. Ens ha sorprès l'absència d'un manual o fins i tot un article especialitzat que integri les tres fonts, cosa que ens portaria a una interpretació global molt menys erràtica. Potser, establir un diàleg entre elles podrà matissar o canviar algunes de les coses que s'han dit al respecte.

A més, cal insistir entre el *funus* romà i, si es vol dir així, els *funera* itàlics. És evident la complexitat material i cultural de la península itàlica en el període estudiat, de tal manera que no podem ignorar que els pobles sotmesos a Roma tenien la seva pròpia manera d'expressar-se pel que fa a la mort i que aquesta va tenir la seva pròpia evolució. Si els manuals sobre els funerals romans ja són escassos creiem que ens falta una aportació encara més sistemàtica sobre la resta de cultures (excloent, potser, l'etrusca i la grega) on les dades, creiem, deuen ser més exigües.

En tot cas, si acceptem que les dues *Hispaniae* es van colonitzar amb gentes d'Itàlia i Magna Grècia convé que tinguem un coneixement integral de les costums funeràries de la península itàlica i no només de les costums romanes. De la mateixa manera cal avançar en els estudis sobre els costums funeraris ibèrics, tant o més importants per tenir un coneixement el més complert possible.

6.3. Ser o no ser romans, qüestió permanent

Quan vam començar el treball esperàvem, amb més innocència que perspicàcia, que les necròpolis que anàvem a estudiar es correspondrien realment a ciutadans romans. Res més lluny de la realitat, hem vist com fins i tot a València, on l'excavació s'ha pogut documentar amb correcció, no tenim suficients indicis com per pensar en romans en el sentit que consideràvem, sinó en pobles itàlics sotmesos a l'imperi de Roma. Igualment esperàvem trobar un grup compacte i homogeni però hem vist que la presència indígena és més gran de la que podríem esperar potser, fins i tot, superior a la d'itàlics en el cas de Les Corts.

Concloem que les dues necròpolis degueren tenir un component humà d'origen itàlic tant o més important que el romà i llatí. A vegades ens oblidem de la complexitat social i política de la península itàlica prèvia a la guerra dels aliats i ens demostra que hem de parar compte amb etiquetes com la de "romanització" que ens poden fer oblidar que, si va existir, sovint no va ser duta a terme per romans.

A la vegada no es pot menystenir el component ibèric com un element passiu que senzillament s'adapta a l'invasor i no aporten res als nouvinguts. És evident que ens falten dades que recolzin el que estem dient però també tenen el mateix problema els que defensen el contrari.

6.4. Reflexions generals sobre Les Corts i el carrer Quart

Poca cosa podem dir d'aquest apartat. De fet caldria preguntar-nos si és necessari o desitjable de comparar Quart amb Les Corts. Què tenen en comú? En què difereixen?

Sembla que els dos jaciments es van lligar a algun col·lectiu vinculat a un cos militar, estigués llicenciat (Quart) o en funcions durant les primeres etapes (Les Corts). Aquests militars podrien provenir de la península itàlica tot i que no es descarta la presència indígena, sobretot a Les Corts. Aquest model de cementiri no hauria de ser estrany per les fases republicanes d'altres jaciments de la Citerior com *Tarraco* o *Carthago Nova*.

Contemplant la topografia ens podem fixar que les dues necròpolis estaven clarament apartades de les seves corresponents ciutats, encara que hi mantenien un contacte visual evident. Aquesta opció difereix dels casos que coneixem d'època imperial, on la necròpolis tendeix a acostar-se a la ciutat.³⁵ També convé assenyalar que ambdues necròpolis es degueren relacionar amb algun camí que anava directament a la ciutat. Aquesta idea està bastant comprovada en el carrer Quart però molt menys en el cas de Les Corts, on la intuïció ens guia a posar-la en relació amb el camí que sortia de la porta sud-oest d'Empúries però del que, malauradament, no tenim cap evidència.³⁶

Potser la situació topogràfica també s'explica per les propietats del terreny. El carrer Quart sabem del cert que les tombes es van retallar sobre estrats d'argiles i sorres infèrtils mentre que a Les Corts tenim la notícia, de la mà de Gandia, que aquelles terres no eren fèrtils i que s'aprofitaven com a zona de pastures. Així, la tria d'un terreny poc profitós per l'agricultura degué ser un factor clau en l'elecció de la necròpolis.

Les dues necròpolis presentaven algun tipus d'ordre si bé que en cap cas es pot parlar d'una ordenació rigorosa. En el cas de Quart observem l'alineament dels hipogeus o la concentració de cremacions ibèriques en àrees molt concretes. La pròpia existència d'una calçada funerària posa de manifest que hi havia una intenció rectora de l'espai. A Les Corts és menys evident però es pot intuir si ens fixem que hi han zones amb una alta concentració de sepulcres o que certes bases presenten un alineament.

Un fet destacat és la similitud dels aixovars funeraris. Si bé que Les Corts degué ser una necròpolis més rica quant a ofrenes és evident que comparteixen certes tipologies de materials, fet que no es rar si considerem la situació geogràfica. En tot cas observem materials romano-itàlics (campanianes, parets fines, part de l'armament...) o alguns objectes com l'estrígil de component hel·lenístic o etrusc. A tot això no podem menystenir les ceràmiques ibèriques (olles, costa catalana...). Malauradament no tenim restes de fauna pel cas de Les Corts, cosa que ens hagués permès més paral·lels.

³⁵ Caldria revisar la nostra observació ja que es pot fonamentar en un pressupòsit fals o parcial.

³⁶ En converses amb Josep Casas ens va explicar que havia intentat localitzar-lo però, de moment, resta desconegut. Potser, qui sap, es podria relacionar la porta sud-oest amb l'actual camí que travessa el turó de les Corts però desconexim quina antigor té aquesta via.

Per últim sabem que ambdues comunitats no eren homogènies. Tant a València com a Empúries s'ha proposat un model de confluència, on van viure i morir romans i/o itàlics juntament amb indígenes de la península ibèrica (preferentment ibers). L'origen geogràfic no és l'única distinció atès que, sabem, existien d'altres diferències, segurament de caire socio-econòmic, familiar o patològic. Alguns marcadors poden ser les bases i les agrupacions de sepulcres en el cas de Les Corts o els sepulcres de tipus G i les deposicions en decúbit pro de *Valentia*.

Però també es fan paleses certes diferències. Les Corts presentava una sèrie de monuments funeraris amb possibles paral·lels ibèrics i alguna làpida. Per contra el carrer Quart no té ni inscripcions ni molt menys cap monument associable. També veiem una divergència quant als rituals. Mentre que a Les Corts sembla que es va optar per la cremació el cas del carrer Quart no és tant clar ja que sembla oscil·lar d'una primera fase preferentment inhumadora a una altra on es decanta per la incineració. Amb tot, no hem d'oblidar que la informació que tenim dels dos casos és parcial.

En qualsevol cas es fa evident que els progressos futurs sobre les ciutats d'Emporion i Valentia podran alterar el que sabem de les seves necròpolis.

6.5. El cas de Les Corts: una revisió necessària?

Creiem que, sense buscar-ho, aquest treball pot aportar un granet de sorra en el reconeixement de Les Corts com un jaciment molt interessant i que hauria de rebre més atenció en el futur.

Cal passar del simple anàlisi dels materials i intentar re-estudiar el jaciment des d'una òptica més atrevida. Considerem que cal elaborar un nou inventari dels objectes que encara es poden estudiar que valori la classificació de Martín Almagro, on s'hi haurien d'aplicar les noves tipologies i cronologies en els casos que sigui possible. Això deurà requerir una tasca molt més complicada que la que va haver d'enfrontar aquell autor (potser impossible a hores d'ara) però pot ser una pràctica estimulante i útil, ja que pot possibilitar un estudi més rigorós del jaciment i, de retruc, de les ruïnes d'Empúries.

Una altra tasca tant o més urgent és l'elaboració d'un mapa que tingui en compte la topografia actual del jaciment i la seva situació exacte en el mapa. Ha d'incloure un nou dibuix i fotografia de les bases que encara es conservin per tal de preservar-ne un record el més fidel possible. Fent tot això es podrà comparar la planimetria amb la d'Almagro (1953: 254) i Puig i Cadaflach (1936: 59), cosa que ens podria aportar una informació més precisa sobre com degué ser el jaciment.

A més, convé que es comprovi si és cert que s'ha excavat en la seva totalitat o encara es poden trobar alguns sepulcres amagats. Per pocs que fossin podrien oferir una interpretació més precisa de l'evolució i característiques del jaciment. No es pot esperar de repetir les grans troballes dels espoliadors o les que feren Gandia i Escrivà. Tampoc d'equiparar-lo amb el carrer Quart pel que fa a les dades que portaria. El que cal esperar és una documentació clara del que en pugui restar per garantir-ne un estudi mínimament sòlid pel futur.

Si en un futur es fes aquest nou registre convindria plantejar una conservació adient dels monuments funeraris i una mínima senyalització del jaciment, perquè els caminants entenguin que són aquells pilots de pedres d'on flora la farigola i altres herbes remeieres. És una llàstima que una de les escassíssimes necròpolis republicanes de la península ibèrica no rebi més atencions per part de les institucions culturals.

A tot això haurem d'afegir l'estudi dels materials on poden intervenir tècniques arqueomètriques com la que ha aplicat Carlos Odriozola vers alguns dels pebeters de la península ibèrica per tal de saber-ne l'origen. Però també qüestions més fonamentals com la d'establir tipologies per alguns dels materials que no han rebut gaire interès. Pensem, especialment, en les fíbules i els ungüentaris. Aquests estudis, combinats amb comparatives i més lectures sobre altres necròpolis contemporànies ens podran donar una imatge u pèl diferent de Les Corts i ens podrà orientar millor sobre quins materials podrien rebre un estudi més profitós. Fent aquests treballs es podrà assolir un coneixement molt més clar del cementiri i que ens permetrà nous estudis futurs, per més exigus que siguin.

De forma cada cop més clara, Les Corts es pot inserir en el debat de la romanització en tant que necròpolis d'una població auspiciada per la República romana i de probable component itàlic. La seva inclusió en la recent tesis doctoral de Jordi Vivo no és innocent, ans el contrari, ens possibilita la seva inclusió en aquest apassionant debat i el seu futur re-estudi.

7. BIBLIOGRAFIA

ADROHER, J.M., PONS, E. i RUIZ DE ARBULO, J. (1993) El yacimiento de Mas Castellar de Pontós y el comercio del cereal ibérico en la zona de Emporion y Rhode (ss. IV-II a.C.). Dins *Archivo Español de Arqueología* (66, 167-168 p. 31-70). Madrid: CSIC: Instituto de Historia. Recuperat de:

https://www.academia.edu/776790/El_yacimiento_de_Mas_Castellar_de_Pont%C3%B3s_y_el_comercio_del_cereal_ib%C3%A9rico_en_la_zona_de_Emporion_y_Rhode

ALAPONT MARTÍN, LL. (2008) Evidencias de la ejecución y tortura pública de los soldados sertorianos en el pórtico del foro de Valentia. Dins TOGORES MUÑOZ, C. R. DE I RODES, F. (eds.) *Actas de las Jornadas de Antropología Física y Forense: Alicante, 29-30 de junio de 2006* (p. 73-80) Alacant: Diputació Provincial d'Alacant, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert. Recuperat de:

https://www.academia.edu/3875516/EVIDENCIAS_DE_LA_EJECUCION_Y_TORTURA_PUBLICA_DE_LOS_SOLDADOS_SERTORIANOS_EN_EL_PORTICO_DEL_FORO_DE VALENTIA

ALFAYÉ, S. (2009) Sit tibi terra gravis: Magical-religious practices against restless dead in the Ancient World. Dins F. MARCO, F. PINA, J. REMESAL (eds.) *Formae mortis: el tránsito de la vida y la muerte en las sociedades antiguas* (p. 181-215) Barcelona: Universitat de Barcelona. Recuperat de:

https://www.academia.edu/1187890/Sit_tibi_terra_gravis_magical-religious_practices_against_restless_dead_in_the_Ancient_World

ALFAYÉ VILA, S. (2010) Nails for the dead: A polysemic account of an ancient funerary practice. Dins M. SIMÓN i GORDON R.L. (eds.) *Magical practice in the Latin West: Papers from the International Conference held at the University of Zaragoza, 30 Sept. – 1st Oct. 2005* (p. 427-456) Leiden: Brill. Recuperat de:

https://www.academia.edu/362361/Nails_for_the_dead_a_polysemic_account_of_an_ancient_funerary_practice

ALIAGA ALMELA, R. (2012) Términos y conceptos para el estudio de las prácticas funerarias en Arqueología. Dins *Revista Historia Autónoma* (1, p. 13-20). Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. Recuperat de:

<http://hdl.handle.net/10486/10571>

- ALLARA, A. (1995) Corpus et Cadaver, la «gestion» d'un nouveau corps. Dins F. HINARD (ed.) *La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV (Paris – Sorbonne 7 - 9 octobre 1993)* (p. 69-80). Paris: De Boccard
- ALMAGRO, M (1952) Inscripciones ibéricas. Dins M. ALMAGRO. *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas. Monografías Ampuritanas II* (p. 61-83). Barcelona: Diputación Provincial de Barcelona i CSIC
- ALMAGRO, M. (1953) La necrópolis de Las Corts. Dins *Las necrópolis de Ampurias: Introducción y necrópolis griegas. Monografías Ampuritanas III* (1, p. 249-390). Barcelona: Diputación Provincial de Barcelona i CSIC
- AMELA VALVERDE, L. (2011) La colonia pompeyana de Valentia. Dins *Polis: revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica* (23, p. 7-33). Valencia: Universidad de Alcalá. Recuperat de:
<http://hdl.handle.net/10017/19638>
- AMELA VALVERDE, L. (2015) Sobre un pasaje de Livio (Liv. 34, 9, 3): La instalación de colonos cesarianos en Emporiae y el papel de Domicio Calvino. Dins *Tiempo y Sociedad*, (19, p. 58-74). Recuperat de:
<https://tiemposociedad.files.wordpress.com/2015/05/tiempo-y-sociedad-19.pdf>
- AQUILUÉ, X. (2011) Topografía y evolución urbana. Dins X. AQUILUÉ (ed.) *Empúries: Municipium Emporiae* (p. 25-38). Roma: «L'ERMA» di Bretschneider
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2002) El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries. Dins *Romula* (1, p. 9-38). Sevilla: Universidad Pablo de Olavide. Recuperat de:
<https://www.upo.es/revistas/index.php/romula/article/view/129>
- AQUILUÉ, X., MAR, R., NOLLA, J.M., RUIZ DE ARBULO, J. i SANMARTÍ, E. (1984) *El fòrum romà d'Empúries*. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona
- ARCE, J. (1988) Introducción. Dins *Funus imperatorum. Los funerales de los emperadores romanos*. (p. 17-34). Madrid: Alianza Forma
- ARCE, J. (1999) Los funerales romanos: problemas y perspectivas. Dins C. BONNET i A. MOTTE (eds.) *Les syncrétismes religieux dans le monde méditerranéen antique: Actes du colloque international de l'honneur de Franz Cumont a l'occasion du*

cinquantième anniversaire de sa mort. Rome, Academia Belgica, 25 – 27 septembre 1997 (p. 323-336). Turnhout: Brepols Publishers

BARBERÀ I FARRÀS, J. (1993) Història de la denominació «ceràmica gris ampuritana». Dins J. PADRÓ, M. PREVOSTI, M. ROCA i J. SANMARTÍ (eds.) *Estudis Universitaris Catalans: Homenatge a Miguel Tarradell* (29, p. 499-507). Barcelona: Curial

BARBERÀ, J., NOLLA, J. i MATA E. (1993) *La ceràmica grisa emporitana*. Barcelona: L'Estaquiro

BODEL, J. (1999) Death on display: looking at Roman funerals. Dins B. BERGAMANN i CH. KONDOLEON (eds.) *The Art of Ancient Spectacle* (p. 259-281). New Haven and London: Yale University Press. Recuperat de:

https://www.academia.edu/4927287/Death_on_Display_Looking_at_Roman_Funerals_-_1999

BODEL, J. (2000) Dealing with the Dead: Undertakers, executioners and Potter's Fields in Ancient Rome. Dins V.M. HOPE i E. MARSHALL (eds.) *Death and Disease in the Ancient City* (p. 128-151). Abingdon i Nova York: Routledge

BODEL, J. (2014) The life and death of ancient Roman cemeteries. Living with the dead in imperial Rome. Dins CH. HAÜBER, F.X. SCHÜTZ i G.M. WINDER (eds) *Reconstruction and the Historic City: Rome and Abroad – an interdisciplinary approach* (p. 177-195) München: Ludwig-Maximilians-Universität München. Recuperat de:

https://www.academia.edu/10497621/The_life_and_death_of_ancient_Roman_cemeteries._Living_with_the_dead_in_imperial_Rome_-_2014

BURILLO MOZOTA, F. (2006) Los oppida del Norte de Hispania con anterioridad al 153 a.C. Dins F. BURILLO MOZOTA (ed.) *Segeda y su contexto histórico. Entre Catón y Nobilior (195 al 153 a.C.): Homenaje a Antonio Beltrán Martínez* (p. 35-70). Saragossa: Diputación Provincial de Zaragoza

CASTANYER, P. (2001) Rython fàl·lic = Ritón fàlico = Phallic rhyton. Dins A. NICOLAU i S. ZIMMERMANN (dirs.) *Aliments sagrats: Pa vi i oli a la Mediterrània antiga = Alimentos sagrados: Pan vino y aceite en el Mediterráneo antiguo = Sacred foods: Bread, wine and oil in the ancient Mediterranean* [Exposició celebrada a Barcelona, Saló de Tinell, del 30/06/2001 al 30/09/2001]. (p. 235-236) Barcelona: Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona

- CASTANYER, P. (2009) L'Empúries romana republicana: segles II-I aC. Dins P. CASTANYER i J. MONTURIOL (eds.) *El món funerari a l'antiga Empúries* [Exposició celebrada a l'Escala, Casa dels Forestals de Sant Martí d'Empúries, juliol-setembre de 2009] (p. 39-42). Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries
- CASTANYER, P. (2011) Las necrópolis. Dins X. AQUILUÉ (ed.) *Empúries: Municipium Emporiae* (p. 85-100). Roma: «L'ERMA» di Bretschneider
- CASTANYER, P., MONTURIOL, J., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J. (2015) Emili Gandia i Empúries. Dins BURCH, J. (coord.) *Emili Gandia i la conservació del patrimoni cultural a la Catalunya de començament del segle XX* (p. 11-30). Girona: Documenta Universitaria
- CLÚA, J.A. (1988) Los thymateria, Deméter y lo misterico. Dins *Faventia* (10, p. 29-36). Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Recuperat de:
<http://www.raco.cat/index.php/Faventia/article/view/50531/55614>
- CUADRADO DÍAZ, E. (1974) Las tumbas tumulares de Las Corts. Dins E. RIPOLL PERELLÓ i M. LLONGUERAS CAMPAÑÁ (dir. i secr.) *Miscelánea arqueológica I: XXV aniversario de los cursos de Ampurias (1947-1971)* (1, p. 251-262). Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona
- CUADRADO DÍAZ, E. (1981) Las necrópolis peninsulares en la baja época de la cultura ibérica. Dins *La baja época de la cultura iberica: Actas de la mesa redonda celebrada en conmemoración del decimo aniversario de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología, Madrid - Marzo 1979* (p. 49-69). Madrid: José Esteban
- CUQ, É. (1896) Funus [Rome]. Dins C. DAREMBERG (ed.) *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines: d'Après les Textes et les Monuments* (vol. II p. 1386-1409). Paris: Librairie Hachette. Recuperat de:
http://dagr.univ-tlse2.fr/consulter/1556/FUNUS/page_444
- DESCHAMPS, L. (1995) Rites funéraires de la Rome républicaine. Dins F. HINARD (ed.) *La Mort au Quotidien dans le Monde Romain. Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV (Paris – Sorbonne 7 - 9 octobre 1993)* (p. 171-180). Paris: De Boccard
- DIAZ ARIÑO, B. (2009) *Epigrafia latina republicana de Hispania*. Barcelona: Universitat de Barcelona
- DIEBNER, S. (2013) Tombs and Funerary Monuments. Dins DE ROSE EVANS, J. (ed.) *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic* (p. 67-79). Oxford: Wiley-Blackwell

- DUCOS, M. (1995) Le tombeau, locus religiosus. Dins F. HINARD (ed.) *La Mort au Quotidien dans le Monde Romain. Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV (Paris – Sorbonne 7 - 9 octobre 1993)* (p. 135-144). Paris: De Boccard
- FLOWER, H.I. (2011) *Roman Republics*. Princeton: Princeton University Press
- GANDIA ORTEGA, E. (1926) Diari d'excavacions: MCMXXVI. Recuperat a partir d'una còpia digital del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries
- GARCIA ALONSO, F. (2012) *Arqueologia i política: La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)*. Barcelona: Universitat de Barcelona
- GARCÍA JIMÉNEZ, G. (2011) *El armamento de influencia La Tène en la Península Ibérica (Siglos V-I a.C.)* (Tesi doctoral). Recuperat de:
<http://www.tesisenred.net/handle/10803/51613>
- GARCÍA JIMÉNEZ, G. (2016) Panoplias hispánicas con armas de tipo La Tène: las opciones de la periferia. Dins R. GRAELLS I FABREGAT I DIRCE MARZOLI (eds.) *Armas de la Hispania prerromana: Actas del Encuentro Armamento y arqueología de la guerra en la península ibérica prerromana (s. VI-I a.C.): problemas, objetivos y estrategias = Waffen im Vorrömischen Hispanien: Akten der Tagung Bewaffnung und Archäologie des Krieges auf der Iberischen Halbinsel in vorrömischer Zeit (6.-1.Jh. v.Chr): Probleme, Ziele und Strategien* (p. 79-108). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums
- GARCÍA-MAURIÑO MÚZQUIZ, J. (1993) Los cascos de tipo Montefortino en la Península Ibérica. Aportación al estudio del armamento de la IIª Edad del Hierro. Dins Complutum (4, p. 95-146) Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Recuperat de:
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=902332>
- GARCIA PETIT, LL. *et al.* (2009) Diccionari d'arqueologia [en línia]. Barcelona: TERMCAT, Centre de Terminologia, cop. (Diccionaris en Línia). Recuperat de:
http://www.termcat.cat/es/Diccionaris_En_Linia/18/
- GARCÍA PRÓSPER, E. (2001) Algunos apuntes sobre las prácticas funerarias de época romana en Valentia. Dins *Saguntum (P.L.A.V.)* (31, p. 75-84). València: Universitat de València. Recuperat de:
<http://roderic.uv.es/handle/10550/24486>
- GARCÍA-PRÓSPER, E. (2015) *Los ritos funerarios de la necrópolis romana de la calle Quart de Valencia (Siglos II a.C - III d.C.)*. València: Universitat de València. Recuperat de:

<http://roderic.uv.es/handle/10550/50746?show=full>

GARCÍA-PRÓSPER, E., POLO CERDÁ, M., ROMERO RAMETA, A. i IBORRA, P. (2010) Rituales alimentarios y economía de subsistencia en las tumbas de cámara de la necrópolis romana de la calle quart de Valentia (ss. II a. C. - III d.). Dins C. MATA, G. PÉREZ i J. VIVES-FERRÁNDIZ (eds.) *De la cuina a la Taula. IV Reunió d'economia en el primer Mil·lenni aC, Saguntum (P.L.A.V.) Extra* (9, p. 233-242). València: Universitat de València. Recuperat de:

<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3339278>

GRAELLS i FABREGAT, R. (2012) Una figura de bronce y otros argumentos para identificar un santuario extraurbano en Empúries. Dins M. Denoyelle, S. Descamps-Lequime, B. Mille i S. Verger (dirs.) «*Bronzes grecs et romains, recherches récentes*» – *Hommage a Claude Rolley*, INHA (Actes de colloques et livres en ligne de l'Institut national d'histoire de l'art), 2012 [online], mis en ligne le 28 juin 2012, consultat el 03/06/2017. Recuperat de:

<http://inha.revues.org/3984>

GRAELLS i FABREGAT, R. (2013) Sobre el culto de Caronte en el noreste de la Península Ibérica: Datos para su discusión. Dins *Gallaecia* (32, p. 21-45). Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela. Recuperat de:

<http://www.usc.es/revistas/index.php/gallaecia/article/view/1324/1918>

HOPE, V.M (2000) Contempt and respect: the treatment of the corpse in ancient Rome, Dins V.M. HOPE i E. MARSHALL (eds.) *Death and disease in the ancient city* (p. 104-127). Abingdon i Nova York: Routledge

JIMÉNEZ SALVADOR, J.L., RIBERA i LACOMBA, A. i MACHANCOSES LÓPEZ, M. (2013-2014) Secuencia evolutiva de los edificios para baños en Valentia romana. Dins *Saldvie: Estudios de prehistoria i arqueología* (13-14, p. 17-33). Saragossa: Universidad de Zaragoza. Recuperat de:

<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5639721>

LINDSAY, H (2000) Death-pollution and funerals in the city of Rome. Dins V.M. HOPE i E. MARSHALL (eds.) *Death and disease in the ancient city* (p. 152-173). Abingdon i Nova York: Routledge

LÓPEZ BORGÑOZ, A. (1998) Distribución espacial y cronológica de las necrópolis emporitanas. Dins M. Mayer, J.M. Nolla i J. Pardo (eds.) *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior: Actes de les*

Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana, Granollers 1987 (p. 275-298)
Barcelona: Itaca

- LÓPEZ MULLOR, A. (1979-80) Cronología de un tipo de cubiletes de paredes finas en Ampurias. Dins *Ampurias: Revista de arqueología, prehistoria y etnografía* (41-42 p. 453-462). Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya
- MARÍN CEBALLOS, M.C. (2014) Introducción. Dins M.C. MARÍN CEBALLOS i A.M. JIMÉNEZ FLORES (coords.) *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: Nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina* (p. 11-18) Sevilla: Universidad de Sevilla
- MAZZONI, M. (2016) Elmi »Montefortino« nel Mediterraneo occidentale. Dins R. GRAELLS i FABREGAT i DIRCE MARZOLI (eds.) *Armas de la Hispania prerromana: Actas del Encuentro Armamento y arqueología de la guerra en la península ibérica prerromana (s. VI-I a.C.): problemas, objetivos y estrategias = Waffen im Vorrömischen Hispanien: Akten der Tagung Bewaffnung und Archäologie des Krieges auf der Iberischen Halbinsel in vorrömischer Zeit (6.-1.Jh. v.Chr): Probleme, Ziele und Strategien* (p. 109-147). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums
- MIRÓ i ALAIX, M.T. (1990) Les màscares del temple d'Ullastret. Dins *Zephyrus* (43, p. 305-309). Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca. Recuperat de:
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3196138>
- MORRIS, I (1996) *Death-ritual and social structure in classical antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press
- OLIVERAS i LLOVERA, C. (2015) Emili Gandia i Ortega (Xàtiva, 1866 – Barcelona, 1939). Dins BURCH, J. (coord.) *Emili Gandia i la conservació del patrimoni cultural a la Catalunya de començament del segle XX* (p. 11-30). Girona: Documenta Universitaria
- PATTERSON J.R. (2000) On the margins of the city of Rome. Dins V.M. HOPE i E. MARSHALL (eds.) *Death and disease in the ancient city* (p. 85-103). Abingdon i Nova York: Routledge
- PENA GIMENO, M.J. (1986-1989) Terracotas votivas de Ampurias y Ullastret. Dins *Empúries: revista del món clàssic i antiguitat tardana* (48-50.2, p. 200-205) Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. Recuperat de:
<http://www.raco.cat/index.php/Empuries/article/view/118435>

- PENA GIMENO, M.J. (1988) Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries. Dins *Fonaments: Prehistòria i món antic als Països Catalans* (7, p. 11-46). Sant Pol de Mar: Curial
- PENA GIMENO, M.J. (1989) Consideraciones sobre el estatuto jurídico de Valentia. Dins *Saguntum (P.L.A.V.)* (22, p. 303-317). València: Universitat de València.
Recuperat de:
<http://roderic.uv.es/handle/10550/34945>
- PÉREZ OROZCO, S. (2009) Topónimos catalanes de origen griego. Dins *Estudios de Lengua y Epigrafía Antiguas – ELEA* (9, p. 431-460). València: Real Acadèmia de Cultura Valenciana. Recuperat de:
http://www.racv.es/files/13_Orozco2.pdf
- PINA POLO, F. (2009a) Eminent corpses: roman aristocracy's passing from life to history. Dins F. MARCO, F. PINA, J. REMESAL (eds.) *Formae mortis: El tránsito de la vida y la muerte en las sociedades antiguas* (p. 89-100) Barcelona: Universitat de Barcelona
- PINA POLO, F. (2009b) Hispania y su conquista en los avatares de la República Tardía. Dins J. Andreu Pintado, J. Cabrero Piquero i I. Rodà de Llanza (coords.) *Hispania: Las provincias hispanas en el mundo romano* (p. 223-236) Tarragona: ICAC.
Recuperat de:
http://www.academia.edu/1258495/Hispania_y_su_conquista_en_los_avatares_de_la_Rep%C3%BAblica_Tard%C3%ADa
- PLANA MALLART, R., PENA GIMENO, M^a.J. (1995-96) Ampurias: cuestiones agrarias y jurídicas de finales de la República. Dins *Studia Historica: Historia Antigua* (13-14, p. 89-104). Salamanca: Universidad de Salamanca. Recuperat de:
<http://revistas.usal.es/index.php/0213-2052/article/view/4176>
- POLO CERDÀ, M. i GARCÍA-PRÓSPER, E. (2002) Ritual, violencia y enfermedad. Los enterramientos en decúbito prono de la necrópolis fundacional de Valentia. Dins *Saguntum (P.L.A.V.)* (34, p. 137-147). València: Universitat de València.
Recuperat de:
<https://ojs.uv.es/index.php/saguntum/article/view/1902>
- POLO CERDÀ, M., GARCÍA PRÓSPER, E., GUÉRIN, P. i VILLALAIN BLANCO, J.D. (2004) La fundación de Valentia y sus primeros pobladores. Primeras evidencias osteoarqueológicas de tuberculosis en Hispania. Dins E. BAQUEDANO i S. RUBIO

JARA (coord.) Miscelánea en homenaje a Emiliano Aguirre. Volumen III. Paleoantropología (3, p. 293-305). Madrid: Museo Arqueológico Regional. Recuperat de:

http://www.academia.edu/8978826/La_fundaci%C3%B3n_de_Valentia_y_sus_primeros_pobladores._Primeras_evidencias_osteoaarqueol%C3%B3gicas_de_tuberculosis_en_Hispania

PONS, E. (1997) Estructures, objectes i fets culturals en el jaciment protohistòric de Mas Castellar (Pontós, Girona). Dins *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (18, p. 71-89). Castelló de la Plana: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Protohistòriques. Recuperat de:

<http://hdl.handle.net/10234/45605>

PUIG I CADAVALCH, J. (1936) Les excavacions d'Empúries. Dins *Anuari MCMXXVII-XXXI* (p. 56-59). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Recuperat de:

http://publicacions.iec.cat/PopulaFitxa.do?moduleName=monografies_en_linia&subModuleName=&idCatalogacio=1903

PUJOL PUIGVEHÍ, A. (1984-1985) El comercio de Emporion. Dins *Studia historica. Historia antigua* (2-3, p. 15-71) Salamanca: Universidad de Salamanca. Recuperat de:

<http://revistas.usal.es/index.php/0213-2052/article/view/3761>

QUESADA, F. (1992) Notas sobre el armamento ibérico de Almedinilla. Dins *Anales de arqueología cordobesa* (3, p. 113-135) Córdoba: Universidad de Córdoba. Recuperat de:

<http://hdl.handle.net/10396/2671>

QUESADA, F. (2005) El guerrero ibérico a través de El Cigarralejo. Dins *Museo de Arte Ibérico de El Cigarralejo. Guía* (p. 111-134). Mula: Dirección General de Cultura

QUESADA, F. (2011) El armamento en un poblado ibérico del siglo IV a.C.: Una oportunidad excepcional. Dins H. BONET ROSADO i J. VIVES-FERRÁNDIZ SÁNCHEZ (coords.) *La Bastida de les Alcusses, 1928-2010*. València: Diputació de València i Museu de Prehistòria de València. Recuperat de:

<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3740716>

QUESADA, F. i TORTAJADA RUBIO, M. (1999) Caballos en arcilla de la segunda Edad del Hierro en la península ibérica. Dins *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología* (25.2, p. 9-53). Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. Recuperat de:

<https://revistas.uam.es/cupauam/article/view/1256>

- RASCÓN GARCÍA, C. i GARCÍA GONZÁLEZ, J.M. (2003) *Ley de las XII Tablas*. Madrid: Tecnos
- REMESAL, J. (2002) Aspectos legales del mundo funerario romano. Dins D. Vaquerizo (ed.) *Espacio y usos funerarios en el occidente romano* (vol. I p. 369-377). Còrdova: Universidad de Córdoba
- RIFE, J.L. (1997) «Crítica del llibre *Death and Burial in the Roman World*, de J.M.C. Toynbee», *Bryn Mawr Classical Review* (8,6, p. 582-594). Recuperat de:
<http://bmcr.brynmawr.edu/1997/97.06.10.html>
- RIBERA I LACOMBA, A. (2000) El influjo ibérico en la ciudad romana de Valentia. Dins *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana* (52, p. 173-181). Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. Recuperat de:
<http://bmcr.brynmawr.edu/2010/2010-02-69.html>
- RIBERA LACOMBA, A. (2014a) La fundación de Valentia: historia, arqueología, ritos, basureros y cabañas. Dins C. FABIÃO, J. PIMENTA (eds.) *Atas Congresso Conquista e Romanização do Vale Do Tejo. Cira Arqueologia* (vol. 3, p. 61-85). Vila Franca de Xira: Câmara Municipal Vila Franca de Xira. Recuperat de:
<https://studylib.es/doc/7521166/la-fundaci%C3%B3n-de-valentia--historia--arqueolog%C3%ADa--ritos--b...>
- RIBERA LACOMBA, A. (2014b) La destrucción de Valentia (75 a.C.) i la cultura material de la época de Sertorio (82-75 a.C.). Dins F. SALA, J. MORTALLA (eds.), *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania* (1 ed., p. 65-77). Alacant: Universitat d'Alacant, Diputació d'Alacant. Recuperat de:
http://www.academia.edu/12588634/La_destrucci%C3%B3n_de_Valentia_75_aC_y_la_cultura_material_de_la_%C3%A9poca_de_Sertorio_82-75_aC
- RUIZ BUENO, M.D. (2013) La ruptura funeraria del pomerium desde su nacimiento hasta su desaparición: Enterramientos in urbe. Dins *Onoba: Revista de arqueología y antigüedad* (nº 1, p. 187-204). Huelva: Universidad de Huelva. Recuperat de:
<http://www.uhu.es/publicaciones/ojs/index.php/onoba/article/view/1907>
- SANMARTÍ GREGO, E. (1978) Las necrópolis. Dins E. SANMARTÍ GREGO. *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode* (1, p. 171-202). Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona

- SANMARTÍ GREGO, E. (1982) Una nova tomba del segle II a.C. de la necròpolis emporitana de Les Corts. Dins E. SANMARTÍ (dir.) *Informació arqueològica* (39, p. 74-81). Museu d'Arqueologia de Catalunya i Societat Catalana de Prehistòria i Arqueologia
- SANTOS, M. (2011) Arquitectura doméstica. Dins X. AQUILUÉ (ed.) *Empúries: Municipium Emporiae* (p. 69-84). Roma: «L'ERMA» di Bretschneider
- SCHEID, J. (1984) *Contraria facere: renversements et déplacements dans les rites funéraires*, *AION - Sezione di Archeologia e Storia Antica* (6, p. 117-139). Nàpols: Università degli studi di Napoli «L'Orientale»
- SCHEID, J. (1991) *La religión en Roma*. 1ª ed. Madrid: Ediciones Clásicas [Original publicat al 1983]
- SEVILLA CONDE, A. (2014) Introducció. Dins *Funus Hispaniense: Espacio, usos y costumbres funerarias en la Hispania Romana* (p. 2-9). Oxford: British Archaeological Reports.
- TOYNBEE, J.M.C. (1996) *Death and burial in the Roman World*. Baltimore: John Hopkins University Press [Original publicat al 1971]
- TREMOLEDA I TRILLA, J. (2008) L'arqueologia romana. Un camí obert. Dins *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* (39, p. 81-100). Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos. Recuperat de:
<http://www.raco.cat/index.php/AnnalsEmpordanesos/article/view/122074>
- VIVO I LLORCA, J. (2015) Una necròpolis singular: Les Corts (Empúries). Dins *Les societats ibèriques de la Hispània Citerior durant els primers anys de la romanització (218-133 AC)* (p. 255-257). Girona: Universitat de Girona. Recuperat de:
<http://hdl.handle.net/10803/385283>
- VOLLMER TORRUBIANO, A. i LÓPEZ BORGÑOZ, A. (1995) Nuevas hipótesis sobre los motivos de la ubicación de la necrópolis de Les Corts y su relación con la ciudad romana de Ampurias (Girona). Dins *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología: Vigo 1993* (2, p. 373-381) Vigo: Xunta de Galicia
- VOLLMER TORRUBIANO, A. i LÓPEZ BORGÑOZ, A. (1997) Nueva aproximación a la necrópolis romana de incineración de Les Corts (Ampurias). Dins *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología: Elche 1995* (2, p. 129-140) Elx: Ajuntament d'Elx

8. ANNEXOS

Tot seguit presentem un conjunt d'imatges, fotografies i mapes destinats a complementar la informació que hem donat al llarg del treball. Per qüestions de pragmatisme no hem reproduït les imatges a una escala real i, en molts casos, ens lamentem de no haver-les pogut dotar d'una escala. En algun cas, per raons de presentació, hem modificat la distribució de les imatges que formen una sola font.

8.1. Annex 1: Imatges els capítols 2 i 3

8.1.1: Dibuix del relleu d'Amiternum, vers el 50 a.C. Pel moment és l'única representació que hem sabut trobar d'un funeral romà d'època republicana. John Bodel n'ofereix una interpretació en el seu article de 1999. Imatge extreta de: <https://rhr.revues.org/docannexe/image/6123/img-3.jpg>

8.1.2: Una fotografia del relleu d'Amiternum. Extreta de: <https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/roman/beginners-guide-rome/a/roman-funeral-rituals-and-social-status-the-amiternum-tomb-and-the-tomb-of-the-haterii>

8.2. Annex 2: Imatges i documents de Les Corts

8.2.1. Fragments del diari d'Emili Gandia sobre Les Corts (1926)

Introducció:

Seguidament presentem els fragments del diari d'excavacions d'Emili Gandia, concretament el de 1926, on ens parla de la necròpolis de Les Corts. En principi aquesta és tota la informació de primera mà que resta sobre aquelles intervencions però potser cal una lectura i una recerca més profunda de la resta de la documentació de Gandia. Hi hem afegit les fotografies i dibuixos fets per l'autor dins de la pàgina que correspongui.

Criteris de transcripció:

- Hem normalitzat els accents, les majúscules i les abreviatures conforme a les normes actuals .
- Hem respectat la puntuació donada per l'autor així com les abreviatures. També hem respectat els paràgrafs, els quals seran separats per una línia.
- Hem suprimit els parèntesis quan no s'utilitzin per fer aclaracions ni tenen cap sentit pel lector actual, ja que al llarg del discurs la seva lectura és més feixuga que no pas útil.
- No fem esment a la majoria d'afegits entre línies ja que, sovint, són paraules que l'autor havia oblidat. Només en els casos que calgui els senyalem amb notes a peu de pàgina.
- Allà on calgui afegirem informació entre claudàtors la qual ha estat extreta d'altres pàgines del mateix Diari que sovint no hem transcrit.
- Per senyalar els canvis de pàgina inclourem el número entre claudàtors i ressaltat. En el cas de paraules que quedin partides entre dues pàgines sempre seran incloses a la darrera.
- Els espais buits dins del text seran assenyalats amb (...) mentre que si nosaltres ometem algun fragment o paràgraf el senyalarem amb [...]. El símbol [*] l'utilitzarem per aclarir paraules errònies o que no hem comprès.
- Ubicarem les imatges i les fotografies a les pàgines que corresponen de forma invariable al final de cada fragment.

Resum:

Entre les pàgines 3 i 14 Emili Gandia narra com, durant el març de 1926, té notícies de la descoberta d'una necròpolis al turó de Les Corts que s'estava excavant de forma il·legal en el context d'unes tasques agrícoles. Després de frenar les activitats aconseguí el vistiplau

del propietari dels terrenys, Salvador Gisbert, per poder efectuar un control sobre aquestes excavacions que seria portat pel vigilant de les ruïnes, Joan Baptista Escrivà. A més, aconseguí foragitar un espoliador, Domingo Gamito, anomenat «el Cornet», que actuava sobre aquesta necròpolis. Entre aquestes pàgines també se'ns descriuen les primeres troballes sota la direcció d'Escrivà durant el mes d'abril.

Els fragments dispersos entre les pàgines 15, 17, 20-23, 138-139, 164-165 fan referència als esforços de Gandia per contactar amb Salvador Gisbert durant l'estiu. Entorn al mes de juny les excavacions a Les Corts s'havien aturat perquè els jornalers estaven ocupats en els seus propis camps de tal manera que Gandia està molt interessat en poder reprendre les excavacions el més aviat possible.

Finalment, els fragments de les pàgines 175-177 i 251-253 Gandia ens parla de com, finalment, es reprenen les excavacions a Les Corts durant el mes de setembre, un cop rebuda la resposta de Gisbert. S'ens fa esment a noves troballes, les darreres d'aquell any.

Transcripció:

3- En la primera indicada fecha [24/03/1926] recibí una carta del vigilante de las ruinas de propiedad de la Junta de Museos D. Juan Escrivá, en la que me manifestaba que en la montaña llamada Les Corts situada en el lado sud del recinto ibero-romano, lado sud de la carretera que pasa desde La Escala a Viladomat, y al este de están situados los restos de un mausoleo llamado por el vulgo Castellet, construido formando bloques de hormigón por fajas en forma cuadrada de cinco metros por (...) de altura, y por este de este hacia el lado este a 220 metros de distancia, y a 146 metros desde el lado sur de la carretera en dirección al lado sur. En este punto, se efectuaban excavaciones, y entre la tierra y arena se destruían enterramientos de esqueletos incinerados conteniendo fragmentos de cerámica y piedras de construcciones destruidas por un excavador de La Escala llamado por el Cornet, conocido por toda la localidad por dedicarse en esta clase de trabajo violando tumbas para vender los objetos.

En virtud de la citada denuncia la comuniqué al Sr. Director de los Museos y Secretario de la Junta de Museos D. Joaquín Folch y Torres, quien me dio la orden para que me personase en el citado terreno como delegado de la Junta de Museos con amplios poderes para poder llevar a cabo el derecho que nos concede la ley de excavaciones.

En la indicada fecha salí para las ruinas, llegando a las ocho de la noche a nuestro chalet en el que me informó del caso el vigilante de las mismas.

El día siguiente nos personamos el vigilante y el que suscribe al lugar donde se efectuaban los citados trabajos, en el que encontramos un hombre que cargaba tierra a un carro, a

quien le pedí explicaciones respecto al objeto del citado trabajo, con el fin de obrar en consecuencia, para evitar en lo posible denunciar el caso a la autoridad gubernativa siempre preferible el arreglo amistoso con el dueño **4-** del citado terreno. Acto seguido hice comparecer en el mismo lugar al colono que se cuidaba de los citados terrenos que habita en una casa masía situada a poca distancia del citado punto, llamado Joaquín Baix. Dicho colono me manifestó que su amo había autorizado el excavar y transportar la tierra ha otros campos de su misma propiedad con el fin de mejorar los campos mezclando la tierra negra arenosa de este punto, por ser de mejor calidad que la que tenían los campos a mas bajo nivel dedicados al cultivo, puesto que el punto que se extraía la tierra no producía por ser montañoso y solo servían para el pastoreo del ganado lanar.

Al preguntarle al referido colono por que permitían la destrucción de las tumbas por el citado Cornet (el que al vernos des de cierta distancia se escapó para que no le viésemos porque nuestro vigilante le había reprendido) contestándome que el indicado sujeto con la excusa de ayudar a los carreteros sin que estos les retribuyeran su trabajo en calidad alguna y solo con la esperanza de encontrar algún objeto que nunca le habían visto encontrarse nada (porque no destruía las tumbas hasta que se ausentaban los carreteros que quedaba solo en el campo escondiendo los objetos para que no se los viesen sus compañeros).

En virtud de las citadas manifestaciones vi la inocencia por parte del colono y los carreteros, y con tal motivo les hice ver de que no podían continuar excavando la tierra sin nuestra intervención por que de no acceder se les obligaría a suspender los trabajos.

A tal orden me contestó el colono que sin la orden de su amo no podía contestarme a mi petición, pero que me prometía que no permitiría excavare más tierras el sujeto llamado el Cornet y que le escribiría a su amo notificándole el caso.

5- Desde el referido lugar me dirigí a La Escala para comunicar el asunto a los Sres. delegados de la Junta de Museos en esta y D. Francisco Puig Seguer, me manifestó que el dueño de los referidos campos era D. Salvador Gisbert que residía en Vilablendeix [Vilablareix] (Provincia de Gerona) y que tenía por procurados en esta al Sr. Cura Párroco D. Carlos Costa (...), y seguidamente me dirigí a visitar al referido párroco, quien me recibió y le expuse el asunto que antecede, quien después de enterado el asunto me contestó que no tenía noticia de las destrucciones ni de que en el referido campo se encontrasen enterramientos, y que no tenía ningún inconveniente en escribir a su amigo Sr. Gisbert para que viniese a La Escala y poder resolver sobre el mismo terreno con el fin de evitar transtornos, ya que el referidos Sr. dado su carácter no se opondría a todo cuanto fuese dable por su parte y evitar los abusos en bien de los estudios persigue la Junta de Museos. Seguidamente escribió la citada carta en la que pedía la necesidad de entrevistarnos al día siguiente en el mismo terreno, y de no comparecer se daría curso a la denuncia a la autoridad competente.

Al día siguiente por la tarde vino con su automóvil el referido Sr. Gisbert y el Sr. Cura Párroco al chalet

de nuestro Museo de las ruinas, y después de los saludos de rúbrica, subimos con el mismo automóvil, dirigiéndonos a los terrenos de la citada montaña de propiedad del Sr. Gisbert en el que comparecieron su colono y el vigilante de nuestras ruinas. Ya sobre el mismo terreno les enseñé las piedras sillares rotos pertenecientes de edificación, quizás de tumbas profanadas y otros restos de tumbas con tierra negra de incineraciones, y una infinidad de trozos de ánforas y fragmentos de cerámica dispersos, y de entre éstos los que había recogido los pertenecientes de un plato de clase campaniense con barniz negro, trozos de un jarro de color plumizo y asas de ánfora con marcas 6- estampilladas de alfarero de época romana, lo cual demuestra la destrucción de una necrópolis de época ibera y romana según indican los fragmentos de cerámica que se encuentran por todo lo excavado sin tener el debido cuidado por el estudio que se requiere esta clase de trabajo, puesto que el que lo ha hecho solo le ha preocupado el violar las tumbas para encontrar objetos para su medro que la ley o prohíbe.

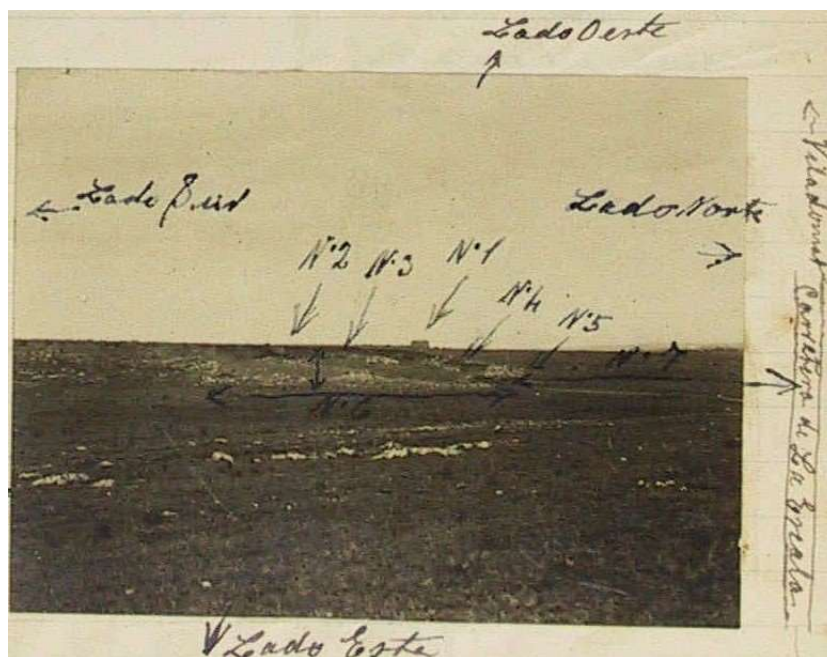
Por todo lo expuesto no era posible que se continúe excavando en estas condiciones ya que la ley ampara para evitar estas destrucciones y el Estado ha delegado a la Muy Ilustre. Junta de Museos de Barcelona para que la pueda cumplimentar cuando se presentan estos casos según acredita la documentación que la citada Junta me ha confiado como representante de la misma, de que la podía informarse para evitarle molestias en el caso de no ponernos de acuerdo (entregándole la copia de la real orden que concede el permiso de excavaciones a la Junta de museos, y un oficio para el comandante de la guardia civil del puesto de Sant Pere Pescador para que hiciera cumplir los preceptos de la real orden.

El citado Sr. Gisbert me manifestó que él como dueño de la citada montaña y de terrenos anexos a esta había autorizado para transportar tierra y arena del citado punto para verterlo en otros campos suyos, ignorando que se destruyesen tumbas ni edificación sorprendiéndole su llamamiento por este asunto a lo que no tenía ningún inconveniente de que interviniese la Junta de Museos para la forma de excavar y si se encontrasen objetos fueran al Museo para su estudio.

En virtud de lo expuesto por el Sr. Gisbert quedamos que continuarían excavando la tierra los mismos carreteros solos sin la 7- intervención de nadie más que el vigilante de nuestras ruinas Juan Escrivá para que indique la forma de practicar los trabajos y que cuando se reanudasen los trabajos de excavación en los terrenos de la Junta de Museos en la próxima campaña se procuraría hacer algún sondeo en el referido terreno para el estudio de estratos.

Al dar por terminada nuestra entrevista le manifesté al Sr. Gisbert que, a mi llegada a Barcelona daría cuenta de todo lo anteriormente citado al Sr. Director de los Museos y Secretario de la Junta de Museos, para que lo ponga en conocimiento de la misma, a fin de que obre en consecuencia. Seguidamente el referido Sr. Gisbert subió en su automóvil para regresar en su residencia en Vilablangeix, y los que nos encontrábamos en el citado campo regresamos nuestros aposentos.

Por la mañana de este día impresioné vista fotográfica del lugar que se detalla anteriormente, con el fin de que sirvan para poder apreciar el lugar y la destrucción de las tumbas, las que se fijan a continuación detallando su contenido.

[En aquesta imatge de la necròpolis Gandia ens detalla l'orientació de la imatge (potser errònia), amb l'oest vers el marge superior. Fora de la imatge, cap al costat nord (dreta) indica la carretera de L'Escalera cap a Viladamat.]

El N°1. Basamento Mausoleo "N° 2. Punto dónde cargaban la tierra al carro "N° 3. Tierra negra de las tumbas incineración "N° 4. Piedras rotas de tumbas "N° 5. Piedras de clase arenisca labradas retiradas, y tenía el excavador (el Cornet) en forma de barraca "N° 6. Extensión del terreno que se excavaba "N° 7. Distancia desde la carretera 140 metros y a 220 metros del lado este del mausoleo

8-

2ª Vista: Nº 1. Tierra negra de tumba incinerada Nº 2. Piedra de clase arenisca labrada quizá de un ángulo de cornisa con molduras y un agujero de 0,80 mt. en el centro esférico de 0,40 de diámetro para el fuste de columna, siendo la dimensión de esta de 0,59 por 0,38 de altura. Nº 3. Sillar de piedra arenisca de [taca, deu ser "0"], 18 por 0,44 y 0,27 de grueso. Nº 4. Nivel de arena pura.

La Nº 3 Nº 1. Piedras de clase arenisca y calcáreas de construcción destruidas retiradas y arregladas en forma de barraca para refugio del excavador (el Cornet) quien fue el autor de estas destrucciones y de otras durante muchos años. Nº 2. Montón de piedras y entre éstas un trozo de fuste de columna quizá pertenecen de un basamento cuadrado conservarse restos en este punto.

Para terminar éstos detalles de éste asunto, di las ordenes al vigilante de las ruinas de la Junta de Museos que vigilase mucho en la forma de extraer las tierra y que cuando se descubriese alguna construcción o tumba no permitiese su destrucción sin tomar las notas de su sitio y bien numerados los enterramientos por si se encontrase algún objeto y fragmentos de cerámica

9- Cada uno por separado, y en cuanto a las construcciones no permitir su destrucción y si fuese necesaria mi presencia que me lo comunicase seguidamente.

En virtud de haber terminado mi misión, el día 27 por la mañana regresé a Barcelona llegando a esta a las ocho de la mañana y desde la estación me dirigí a nuestro Museo de la Ciudadela en el que me entrevisté con el Sr. Director y Secretario de la Junta D. Joaquín Folch y Torres, dándole toda clase de detalles ya citados anteriormente.

El referido Sr. Folch, estuvo conforme con todo lo hecho y que en cuanto tuviese algún aviso respecto a éste asunto que volviese a visitar los citados trabajos.

El día 18 de Abril recibí una carta del vigilante de las ruinas Juan Escrivá, quien me manifestaba que se habían descubierto tumbas y un basamento construido con sillares de piedras areniscas de forma cuadrada, situados más hacia el lado Oeste que los anteriormente citados. En virtud del citado hallazgo, se lo comuniqué al Sr. Director de los Museos y Secretario de la Junta de Museos, quién me manifestó que efectuase una visita a los citados trabajos, lo que efectué al día siguiente, llegando a las ruinas de Empurias a las 8 de la noche del 19, en las que me informó el referido vigilante de cuánto había ocurrido desde el 24 al 27 del mes de marzo.

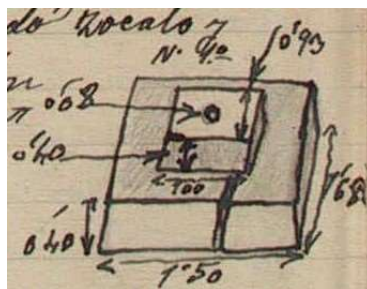
Durante este tiempo me manifestó que se habían descubierto cinco enterramientos y un basamento, y en los enterramientos encontró algunas anforitas de clase ordinaria de barro de tamaños distintos algunas fragmentarias incompletas conteniendo parte de una especie de tajar en forma de hojas pintadas de color vinoso oscuro formando ramaje circular puro muy mal conservado, conteniendo asas verticales arrancando desde el borde de la boca hasta el arranque de la panza con el borde de la boca hacia fuera, **10-** terminando su base en forma cónica con una bolita por final, otras de la misma forma pero de barro encarnado y con una cap a de color de paja, siendo su tipo ibérico. También las hay de tamaño pequeño sin asas, con la base cónica y pie plano, vasitos incompletos de barro ordinario de forma de tinajita de época romana, fragmentos de barro oscuro de clase ordinaria de forma de cazuela; de una tazita de color plumizo; un jarrito con una asa de tamaño pequeño de barro encarnado, trozos de un plato completo con barnis negro con palmeta, de borde hacia fuera de clase campaniense; un objeto de hueso a for [*forma] de un falo; un objeto de cobre a forma de estuchito para colgante; fragmentos de cobre a forma de rascador; y otros trocitos de cobre muy

deteriorados. (De todos estos objetos no se pueden datar como sería mi deseo, por no haberse podido terminar su arreglo, lo que ya se efectuará en su día, indicando el punto en el que fueron encontrados.)

Respecto a la forma de efectuarse la excavación me manifestó que, cuando se encontraba la tierra negra del enterramiento no dejaba tocar por los carreteros encargándose él de registrar esta, pero que había notado en uno de los enterramientos que lo habían registrado mal pensando fuese el sujeto en cuestión excavador llamado el Cornet quién por haber prohibido de excavar en este lugar procuraba efectuarlo en hora después de retirarse el personal.

A primera hora del día siguiente fuimos a la montaña donde se practican los citados descubrimientos el vigilante y el que suscribe, en el cual no se trabajaba por estar ocupados en los trabajos de sus campos. En el citado lugar se descubrieron dos basamentos completos contruidos formando zócalo y un dado encima cuadrado de menor dimensión

conteniendo en el centro una cavidad circular de [0,08] siendo las piedras de clase arenisca labradas sin material para sujetar estas.

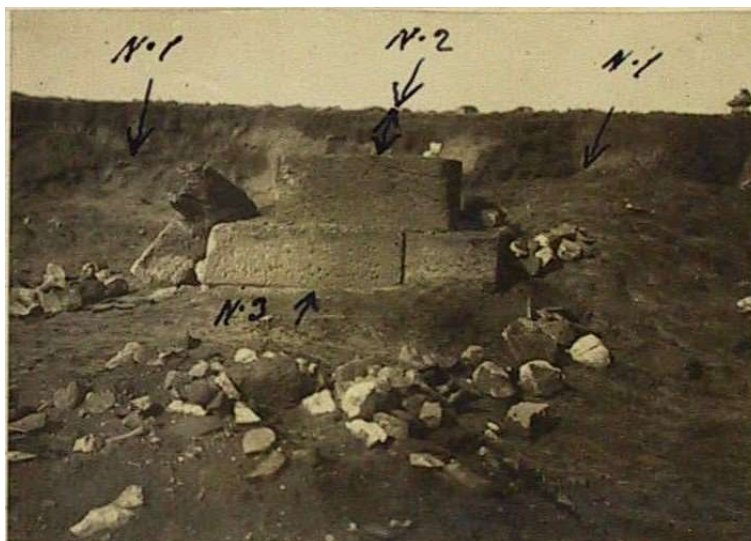
[Base esmentada en el paràgraf anterior.]

11- La 2ª base es construida en la misma forma pero el zócalo tiene 1,60 en cuadrado, encontrándose a 1,30 metros más hacia el lado oeste, a 0,30 metros del nivel superficial de la tierra que la cubría conteniendo restos de un enterramiento.

Observando sobre el resto del terreno excavado mas hacia el lado este, se conservan señales de haberse destruido seis de estas mismas construcciones pero faltan las piedras de clase arenisca que debieron destruirlas o se las llevaron para hacer las servir en otra construcción en el caserío cercano.

El objeto de estos basamentos de momento es algo expuesto el fijarlo, pero por su distribución en el lugar situados, podría ser que sirviesen para perpetuar ciertos enterramientos, conteniendo alguna estela empotrada en el agujero que contiene en el centro del cuadro colocado en la superficie del zócalo, puesto que estos fueron contruidos sin estar en línea ni guardan nivel para que pudiesen servir para algún cobertizo.

Esta opinión sólo es a título de suposición, ya que es necesario practicar algunos sondeos por distintos puntos de entre los basamentos destruidos para ver por debajo de estos se encuentra algún indicio que nos de luz para clasificar su procedencia.

[Troblem l'explicació dels números es troba a la pàgina següent del Diari, al primer paràgraf.]

[També trobem l'explicació del número en el mateix paràgraf de la pàgina 12.]

En las adjuntas fotografías se pueden apreciar **12-** la situación de estos, y la forma de ser contruidos, en el se fija el nivel de los enterramientos con la tierra negra; el N°2 señala el nivel superficial del basamento con el de la tierra que le cubría; el N°3 el nivel donde descansa el zócalo con la tierra arenosa: el N°4 son dos piedras de clase arenisca que se descubrieron entre la tierra tirados pertenecientes de otro basamento destruido en otra época.

Entre la tierra excavada se han descubierto dos enterramientos incinerados, pero para su tumba les construyeron el nicho cóncavo cuadrangular en la tierra colocando las paredes revocadas con tierra arcillosa conteniendo rayas hechas con punzón en forma de losetas, situada de este a oeste.

La incineración probablemente los quemaban con leña dentro del hoyo, por haberse encontrado trozos de carbón entre la tierra completamente negra, en la que se encontraron en el señalado con el N°3 fragmentos de cerámica formando de estos dos vasitos a forma de tinajita de barro fino de clase ordinaria y dos clavos de hierro, de tipo de época romana.

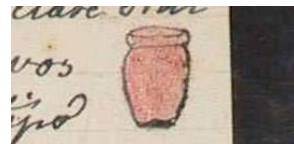
N°3 Tumba con revestimiento de barro [esmentada al paràgraf anterior].

N°4 Tumba con revestimiento de barro

[Les mesures d'aquesta tomba són 1,55 m de llarg per 0,95 m d'ample per 0,28 d'alt. La profunditat sembla entre la superfície i el fons de la tomba era de 0,80 m.]

["Tinajita" esmentada al darrer paràgraf]

13- Los otros enterramientos descubiertos se encontraron en distintos niveles formando un espesor de tierra negra, y en uno de estos a 5,50 metros desde el lado norte de la 1ª base que se señalará en el pequeño croquis de los descubiertos en el citado lugar, a 0,90 desde la superficie se encontraron fragmentos de parte de tres ánforas de tamaño de 0'40 de altura por 0'40 de su panza, conteniendo dos asas verticales arrancando desde el borde de su boca y en su panza contienen fajas circulares con hojas indicadas anteriormente con pintura de color vinoso, las cuales probablemente pertenecen de época ibérica. Siglo III a. de J.C.

No pudiendo detallarlos por hallarse sin restaurar los ejemplares encontrados en el citado lugar, lo que se efectuará cuando regrese a Barcelona al finalizar ésta campaña, puesto que los citados objetos fueron llevados a nuestro museo para su arreglo.

El día 20 de abril, por la mañana y tarde fuimos al campo donde se practican los trabajos de extracción y transporte de la tierra, y ha la villa de La Escala; en el campo no se trabajaba, en el que tomé algunas notas de lo excavado para estas notas.

En La Escala fui junto al Sr. Alcalde delegado del término de San Martín de Ampurias D. José Paradís y el vigilante de las ruinas de la Junta de Museos D. Juan Escrivá, con el objeto informar al Sr. Alcalde de La Escala D. Ramón (*Zasis) (...) referente al referido individuo excavador el Cornet quién nos recibió con la cortesía y amabilidad que su cargo le requiere, y seguidamente le expuse la necesidad de que llamase a su presencia al referido sujeto y le reprendiese por sus azañas en los trabajos ya anotados, prohibiéndole el que excavase en ningún terreno del citado término porque en el caso de reincidir se las contendría con la autoridad gubernativa.

El Sr. Alcalde me prometió que le llamaría a dicho sujeto y le ordenaría se abstuviese en absoluto de excavar en todo el territorio del perímetro de Ampurias, **14-** y autorizó a su delegado Sr. Paradís y ha nuestro representante para que le tuviesen al corriente en caso que reincidiera.³⁷ Desde que fue reprendido el citado sujeto no se le vio más por el citado lugar porque se le amenazó severamente.

³⁷ Terminada mi misión regresé a Barcelona el día 21 por la tarde.

[...] [Retorn a Empúries entre el 9 i l'11 de juny]

15- Por la tarde [10/06/1926] aprovechando el resto de esta fui con el vigilante de las ruinas a visitar la montaña de Las Corts donde se descubre la necrópolis ya detallada anteriormente, para ver y estudiar los distintos enterramientos, pero no se excavaba desde hacia muchos días por estar el personal que se dedica ocupado en los trabajos de sus campos. En este tomé notas para cuando se detallen los enterramientos por medio de un croquis situando todo lo descubierto y encontrado, al anochecer regresamos al chalet de las ruinas.

[Gandia torna a Barcelona el día següent, 11 de juny]

17- También hablamos referente al terreno de propiedad D. Salvador Gisbert, donde se descubre la necrópolis detallada anteriormente, que dando en que le escribiría en nombre de la Junta de Museos para pedirle su autorización permitiéndonos practicar algunos trabajos de excavación para los referidos enterramientos, y en cuando se recibiese su contestación ya me lo comunicaría directamente a las ruinas.

20- En la montaña llamada Les Corts y el Castellet donde se descubre una necrópolis ya citada anteriormente, no se ha trabajado desde mi última visita debido a que el personal que transportaba la tierra está ocupado en sus trabajos en la recolección de trigo.

23- [Referint-se a una carta que va escriure a Joaquim Folch i Torres] También le pedía que cuándo recibiese contestación de su carta dirigida a D. Salvador Gisbert, referente a obtener su permiso para practicar algunos sondeos en su territorio de las Corts, donde se descubren enterramientos de una necrópolis (ya detallada en las Pág. de la 2 a la 15 de este Diario) tuviera la bondad de comunicarme su contestación, para saber a que atenderme en el orden de estos trabajos.

138- Al preguntarle referente a si había contestado D. Salvador Gisbert, al oficio que se le remitió según se cita en la Pág. 17 me contestó que no se **139-** había recibido, y con tal motivo me encargaba de preguntarlo a su amigo el cura de La Escala que lo indagará si lo recibió o no el citado documento para saber a qué atendernos³⁸

³⁸ Se cumplimentó el encargo véase Pág. 165, 175.

164- [14/09/1926] En este día tuve una entrevista con el Sr. Cura párroco de La Escala D. Carlos Costa (...) con el objeto de **165-** [“La petición al Sr. Cura de La Escala respecto al terreno que se descubren enterramientos”] pedirle le escribiese a D. Salvador Gisbert, propietario del terreno donde se descubre una necrópolis ibero-romana según se detalla en la Pág. 2 al 15. Para que le preguntase si había recibido el oficio que le habían remitido firmado por el Sr. Presidente de la Junta de Museos (ya detallado en la Pág. 17 el objeto de este) y que no había contestado hasta la fecha, según se cita en la Pág. 23 y 139 que al saber el estado de este asunto me encargué de practicar esta diligencia.

El citado Sr. Párroco me contestó que cumpliría mi encargo y que cuándo tuviese contestación ya me la comunicaría³⁹

[Al final de la página torna a parlar de Les Corts, potser segueix...]

175- [Fet anterior al 23 de setembre, falta data] En este día me entrevisté con el Sr. cura párroco de La Escala D. Carlos Costa, quién me manifestó que había recibido contestación de la carta que escribió a D. Salvador Gisbert (propietario de la montaña del Castellet donde se descubren enterramientos incinerados pertenecientes al siglo III al II a de J.C. según se detalla de la Pág. 3 a la 5.) en la citada carta le contestaba al Sr. Costa, que recibió el oficio del Sr. Presidente de la Junta de Museos en la citada fecha (Pág. 17, 138, 139, 165) a la que no había contestado porque ya nos había dado su autorización para excavar su campo todo lo que nos conviniese, según se cita en la pág. 6 y 7 que fue cuándo se le llamó al citado Sr. Gisbert para que se presentase sobre el mismo terreno (el 24 del mes de marzo de este mismo año) para comunicarle que no podía excavar la tierra sin nuestra intervención, quién me concedió nuestro derecho, pero quedamos en que yo lo comunicaría a la Junta de Museos, y en una en una de sus sesiones acordó oficial al Sr. Gisbert para darle las gracias por su benevolencia y al mismo tiempo le manifestaban nos renovase su autorización para cuándo se reanudasen éstos trabajos de la presente campaña, y como no se había recibido su contestación, no nos atrevíamos a practicar algún sondeo en el citado terreno hasta obtener su satisfactoria contestación que me había encargado **176-** de efectuar éstas diligencias según se cita en las Pág. 138, 139 y 165, quedando cumplido el citado encargo, y en virtud del resultado, cuando se pueda que me lo permita el trabajo se efectuarán algunos sondeos en el citado terreno. (...)

[24 de setembre de 1926] En virtud de necesitar tierra los que la transportan desde la necrópolis ibero-romana situada al lado este del mausoleo (Castellet de Les Corts) a sus terrenos de propiedad del Sr. Gisbert, con tal motivo se destinaron cinco hombres y el vigilante de las ruinas, para excavar la tierra y la arena del citado lugar, durante el segundo cuarto del jornal,

³⁹ Se recibió contestación en la Pág. 175.

suspendiendo este trabajo al mediodía, por haber excavado mucha tierra para que la transporten cuando la necesiten los citados colonos.

Entre la arena y la tierra excavada se descubrieron tres **177-** enterramientos separados, conteniendo tierra negra de la incineración del cadáver que apenas si quedan algún pequeño resto de huesos, y entre ésta tierra se encontraron una tinajita de cerámica de clase ordinaria, anforitas [*] incompletas, fragmentos de un jarrito de color plumizo, fragmentos de tipo ibérico sin dibujo de forma chistera, un cuello con boca de una ánfora ordinaria de tamaño grande de 0'17 metros del diámetro de la boca de forma helenística del siglo III al II a de C.

[Il·lustracions dels materials enumerats al paràgraf anterior que pertanyien a les tombes 45 i 49 amb algunes mides]

De estos enterramientos ya se darán cuenta cuando correspondiendo éstos a los número 45.49 (...) del pequeño croquis de la situación y punto donde se encontraron los enterramientos y los objetos de cada uno de éstos.

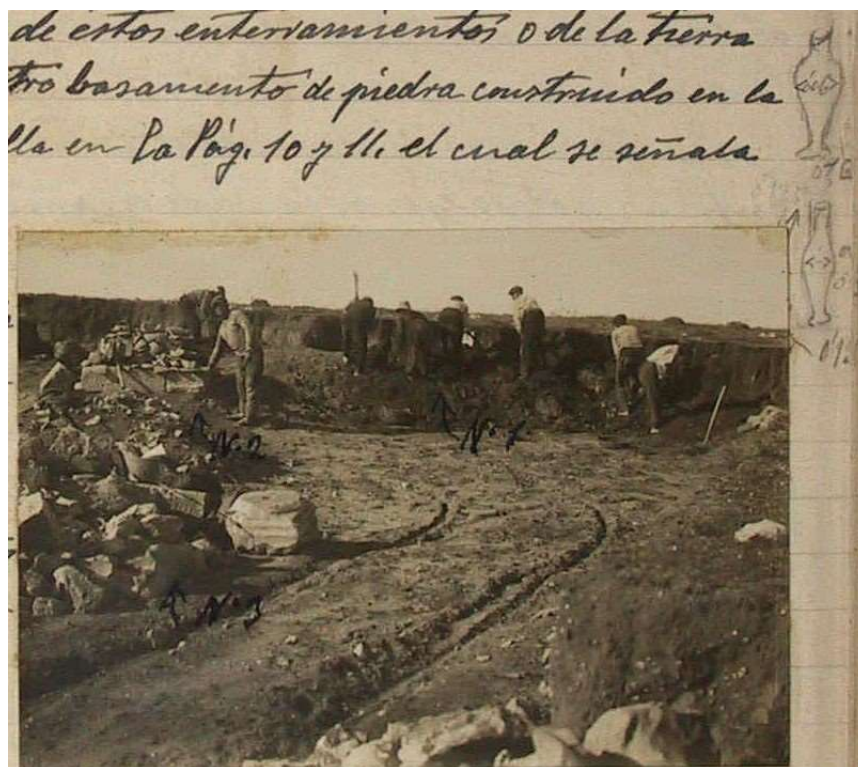
251-Después del descanso para el almuerzo del personal, fui con todo éste **252-** a la necrópolis ibero-romana situada en la montaña o cerro al lado este del Castellet conocido por las Corts, según se viene citando en las Pág. 2 a la 15,17,23,139,164,165,175,176,177.

En este día se excavó un trozo de terreno de este al oeste en forma de zanja de sur a norte en una extensión de 10 metros por 5 metros de ancho, no pudiendo efectuar éste trabajo como se requiere, porque la tierra se tiene que remover del sitio que se excava para depositarla hacia tras del excavador para poder profundizar y avanzar el corte, debido a que no se dedicaban los carros a transportar ésta para sus terrenos.

Entre la tierra excavada se han descubierto dos enterramientos de incineración constituyendo éstos con solo tierra negra depositada a 0,40 metros de profundidad en unos dos metros de extensión, encontrándose trozos de carbón, y pequeños fragmentos de dos o tres ánforitas de cerámica ordinaria de época romana sin más valor que el dato por estar incompletas.

Al lado este de uno de éstos enterramientos o de la tierra negra se descubrió otro basamento de piedra construido en la misma forma que se detalla en la Pág. 10 y 11 el cual se señala con el N°3 por ser el tercero de los descubiertos por nosotros y así figurará en cuando se fije el pequeño croquis que se detallarán la situación de éstos y los puntos de los enterramientos.

El otro de los enterramientos que se citan anteriormente estaba situado a 4 metros de distancia hacia el lado norte de éste basamento que se indica en la adjunta fotografía.

[Fotografía de les excavacions amb uns dibuixos d'uns unguentaris a la part superior esquerra.]

El N° 1. Punto dónde se descubre la 3ª base El N°2. El hombre señala dónde se descubrió la 1ª base. El N°3. Son restos de la base que destruyeron y, el punto dónde se practicó el sondeo

253- En virtud de los señales de haberse destruido algunos basamentos según se ven las piedras en las fotografías fijadas en la Pág. 8 y 10 impresionadas cuando se denunció la destrucción de éstas tumbas, me decidí examinar los restos de una de éstas, en el que se excavó en el centro del cuadrado que formó la cimentación y no se encontraron restos de algún recipiente que nos permitiese datar el objeto de la construcción de los citados basamentos, por ignorar hasta la fecha su empleo por falta de un dato concreto. El basamento descubierto en éste día está construido encima de la arena sin llegar a la roca firme, no siendo só-

lida ésta forma de construcción, ni están contruidos al mismo nivel ni a distancias fijas para edificación. Estos basamentos cuando los construyeron estuvieron por encima del nivel de la arena las dos gradas de piedra, puesto que conservan parte del enlucido de estuco de mortero, y actualmente se encuentran cubiertos hasta con la tierra negra de los muertos, según lo demuestran las dos anforitas que se citan fueron encontradas junto al basamento N°3, a 0,40 del nivel superficial de tierra, y el nivel superficial del basamento se descubrió a 0,80 metros del superficial de la tierra arenosa que le cubría.

Por lo expuesto anteriormente no se puede concretar la utilidad de éstos basamentos hasta que se descubra otro que conserve algún dato que sirva para su esclarecimiento, siendo muy probable tengan relación con las ceremonias de ésta necrópolis de época ibero-romana, que en su día se detallará.

El N°1, indica la base que se ha descubierto en ésta fecha, y se indica por el punto que está destruida y que se señalará con el N°3 en el croquis El N°2 indica el punto que está situada la base que se señalará con el N°2.

[Aquell mateix dia es conclouen les excavacions de 1926.]

8.2.2. Fotografies de Les Corts preses entre 1929 i 1935

8.2.1.1: Joan Baptista Escrivà, i la seva filla Vicenteta treballant en una de les excavacions d'emergència a Les Corts. Fotografia presa el 1929 (Oliveras i Llovera: 23).

8.2.1.2: Una vista de la necròpolis entre 1930 i 1935, posterior a les excavacions. L'home està contemplant la base n° 5 i la més propera a la càmera és la n° 2 (<http://hdl.handle.net/10687/109243>; ALMAGRO 1953: Lámina XV).

8.2.1.3: Una altre imatge de 1930-35. L'home sembla el mateix, davant del qual hi ha una base. A la dreta de la imatge en veiem una altre, que també podria ser la nº2 (<http://hdl.handle.net/10687/109326>).

8.2.1.4: De la mateixa etapa que l'anterior. Veiem dues bases, una de les quals estava molt malmesa. Al fons despunta el monument tardo-romà de El Castellet (<http://hdl.handle.net/10687/109333>).

8.2.3. Fotografies de Les Corts preses entre 1946 i 1950

8.2.2.1: bases nº 54 i 56 (<http://hdl.handle.net/10687/109538>; ALMAGRO 1953: Lámina XV).

8.2.2.2: Fotografia de la mateixa època de dues bases. La de l'esquerra és la nº 8 (<http://hdl.handle.net/10687/109539>; ALMAGRO 1953: Lámina XV).

8.2.2.3: Fotografia de la mateixa època on veiem un mínim de dues bases desconegudes (<http://hdl.handle.net/10687/109540>).

8.2.2.4: Veiem les bases anterior amb una altra que tampoc podem numerar (<http://hdl.handle.net/10687/109537>; ALMAGRO 1953: Lámina XV).

8.2.4. Imatges preses per Emeterio Cuadrado l'any 1966

8.2.3.1: Imatge del monument funerari B-2 tot i que Cuadrado defensa que es tractaria de la B-8 (CUADRADO 1974: 253).

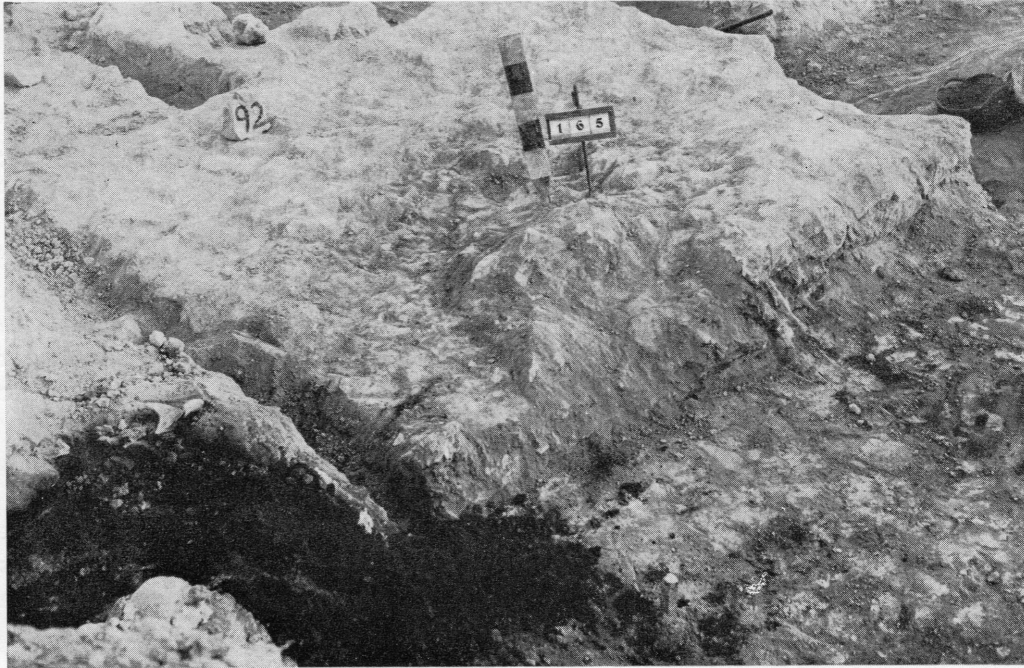
8.2.3.2: Monument funerari B-12 (CUADRADO 1974: 257).

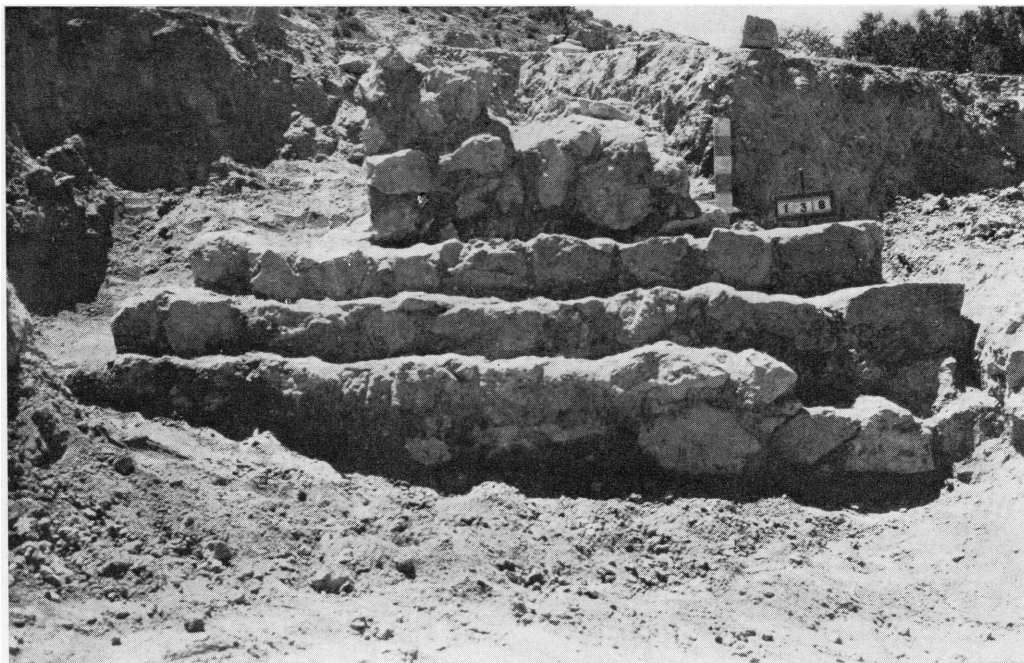
8.2.3.3: Monument no identificat (CUADRADO 1974: 259).

8.2.3.4: Monument sense identificar (CUADRADO 1974: 259).

8.2.3.5: «Tumba de empedrado tumular» trobada a El Cigarralejo. La font no proporciona detalls més precisos (Cuadrado 1974: 261).

8.2.3.6: Una «pirámide esglaonaa» de El Cigarralejo, amb les mateixes manques d'informació que l'anterior (CUADRADO 1974: 261).

8.2.5. Fotografies preses per Elena Menac Ayala (30/04/2017)

8.2.4.1: B-1 d'Almagro, que conserva un primer esglaó partit amb uns talls molt curiosos en els seus carreus (potser relacionats amb encaixos).

8.2.4.2: Per la forma i la situació pensem que es tracta de la B-2, desmuntada per clandestins després del 1971. El gran carreu que feia de primer esglaó es pot veure al fons de la imatge.

8.2.4.3: Un altre basament i dels pocs que és ben visible.

8.2.4.4: Algun excavador o animal ha gratat per la cara oest d'aquesta basament, mostrant-ne l'estructura interna. El turó amb la pineda, a la part superior esquerra de la imatge, és on s'assenta la ciutat romana.

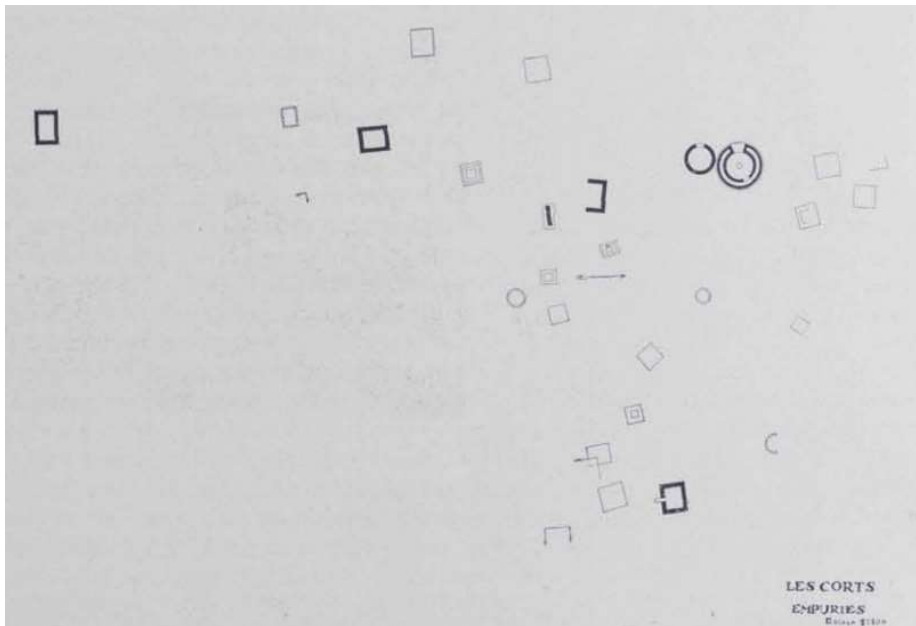

8.2.4.5: Identifiquem un basament circular però no el podem relacionar amb cap dels cercles que apareixen en el sector nord del croquis ni amb els sepulcres 54 i 56 d'Almagro (1953: 254).

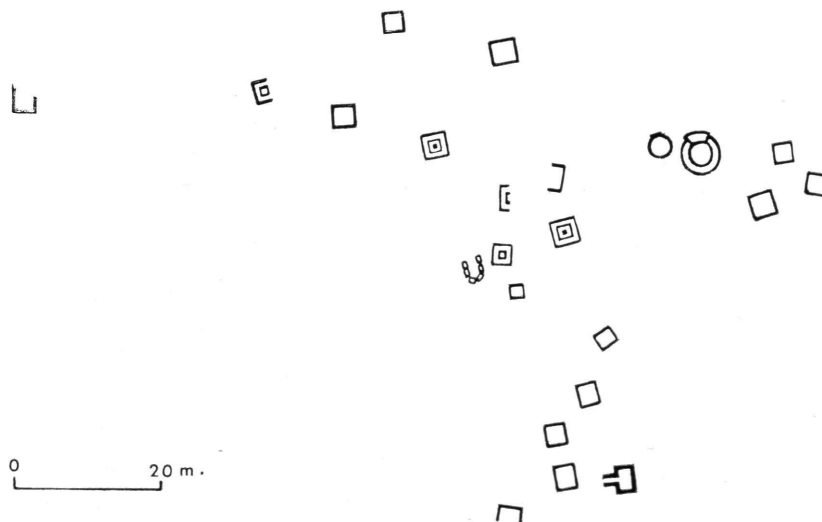

8.2.4.6: Molts dels basaments s'esmunyen entre l'espessa vegetació. A la imatge en podem veure un en primer pla i un altre més al fons.

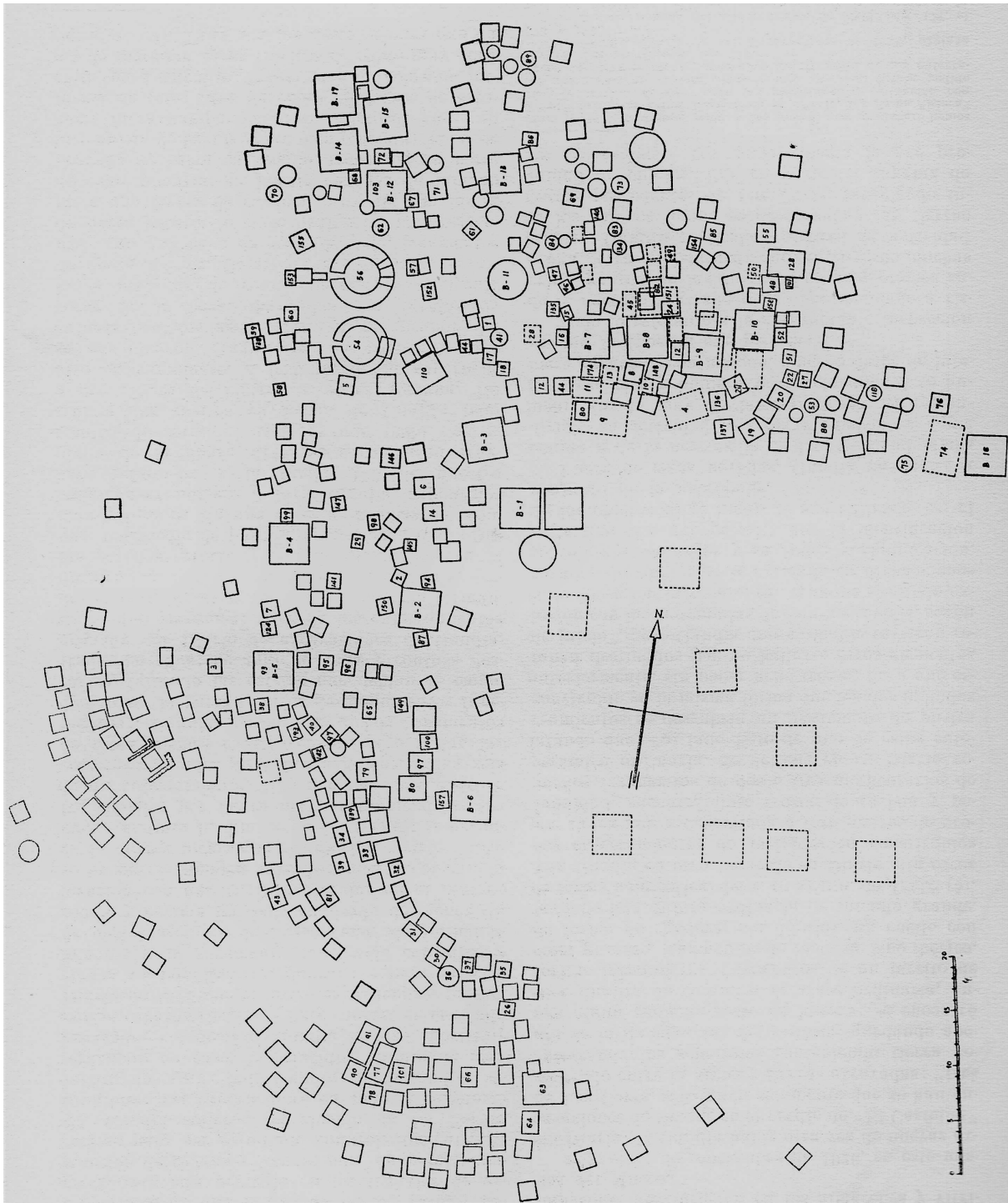
8.2.6. Planimetries o croquis de la necròpolis de Les Corts

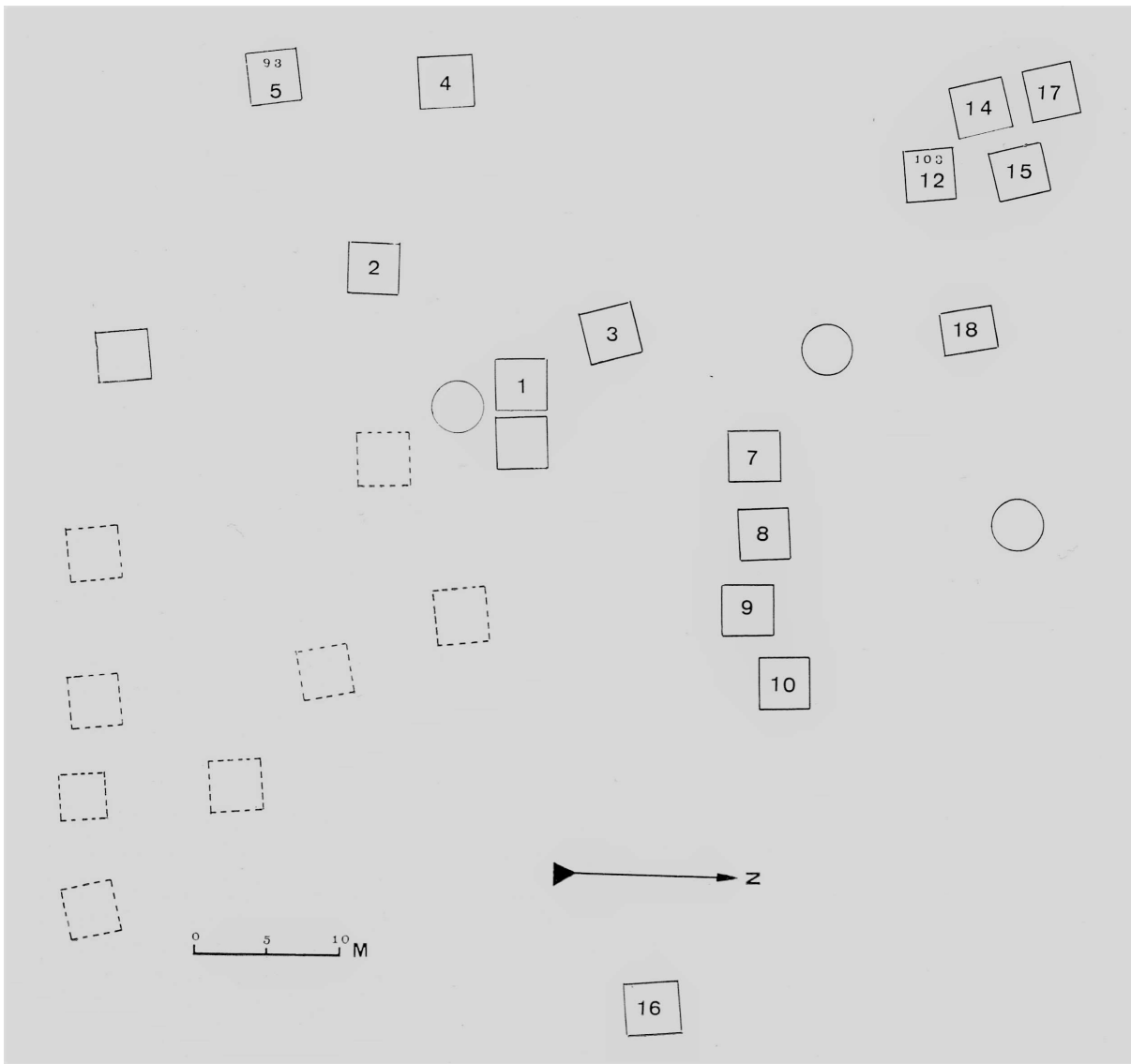
8.2.5.1: Primer plànol de la necròpolis, publicat per Puig i Cadafalch (1936: 59). Si es compara amb els plànols posteriors s'observen molts documents que acabarien desapareixent o modificant-se. No hem pogut restituir l'escala del mapa ja que la versió electrònica no ofereix una qualitat millor.

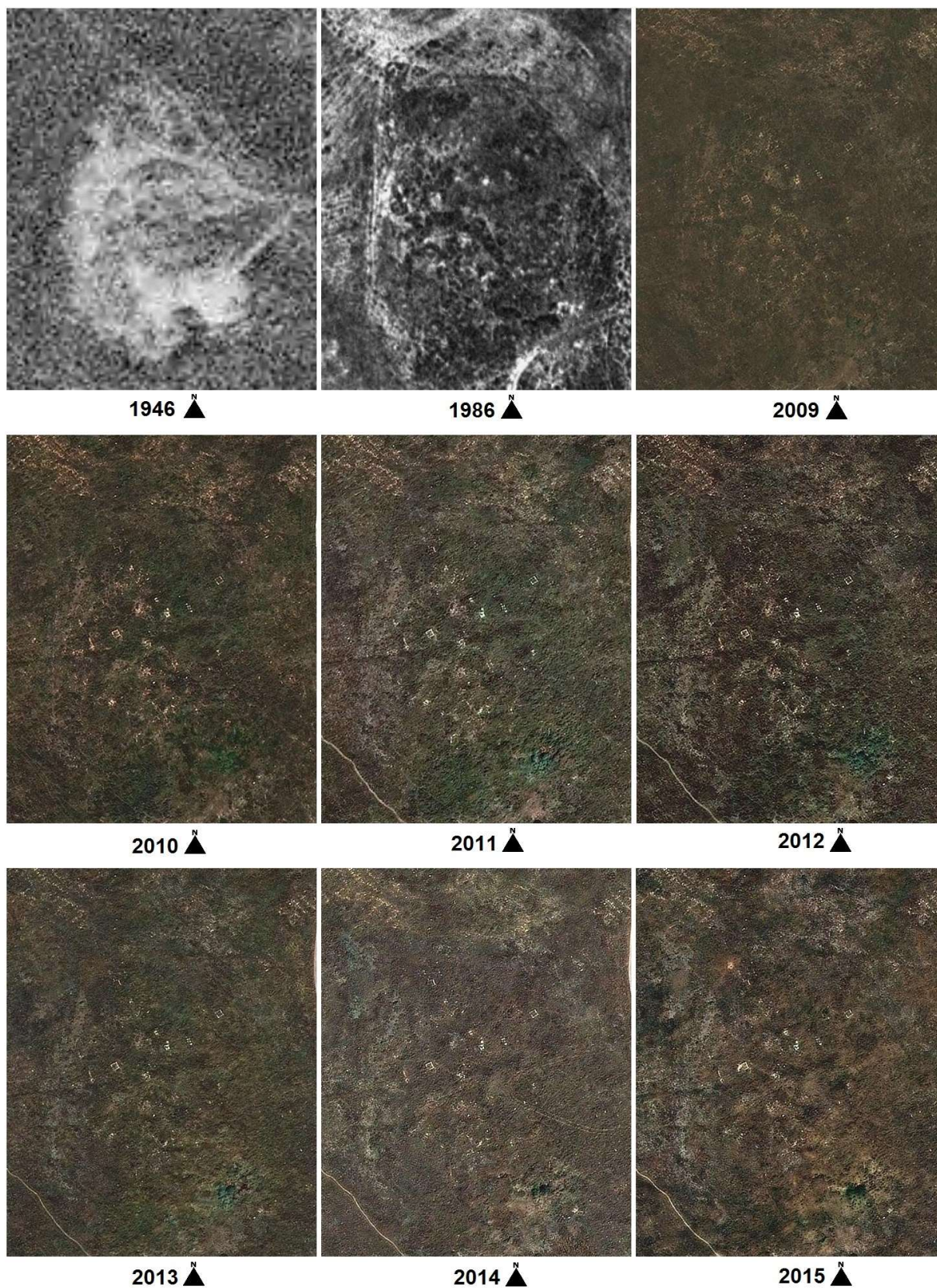
8.2.5.2: Versió oferida del plànol anterior per Cuadrado (1974: 252). Tot i la millor qualitat de la imatge es perden alguns detalls i figures o n'apareixen de noves sense cap mena de justificació aparent.

8.2.5.4: Planimetria de la necròpolis segons Martín Almagro (1953: 254). Com ell mateix ja indicà sembla que es va basar en els treballs i anotacions d'Escrivà. Amb tot, dubtem que sigui un plànol del tot precís ja que les bases numerades no apareixen segons les seves proporcions reals i, creiem, algunes bases avui observables estarien mal ubicades o fins i to no apareixen.

8.2.5.5: Les "bases" de Les Corts segons Cuadrado, a partir del plànol d'Almagro i mantenint-ne la numeració (CUADRADO 1974: 252). Cuadrado les va anomenar «tumbas tumulares».

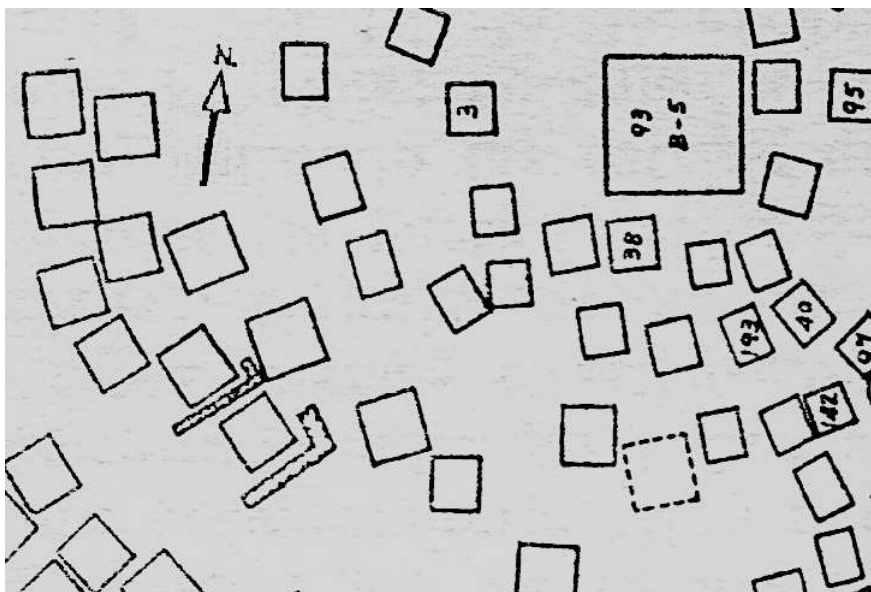

8.2.5.6: Ortofotos de la necròpolis entre 1946 i 2015 extretes de l'ICGC (UTM: 509273,4663855). Els punts blancs són les bases. Vegeu com al 1946 estava transitada per una via circular, potser per l'extracció de terra. Al 1986 i al 2014 veiem dos camins que hi van transitar-hi molt a prop. Al 2015 veiem un punt ataronjat vers el nord-oest que pot indicar una nova excavació furtiva.

8.2.7. Estructures funeràries de Les Corts

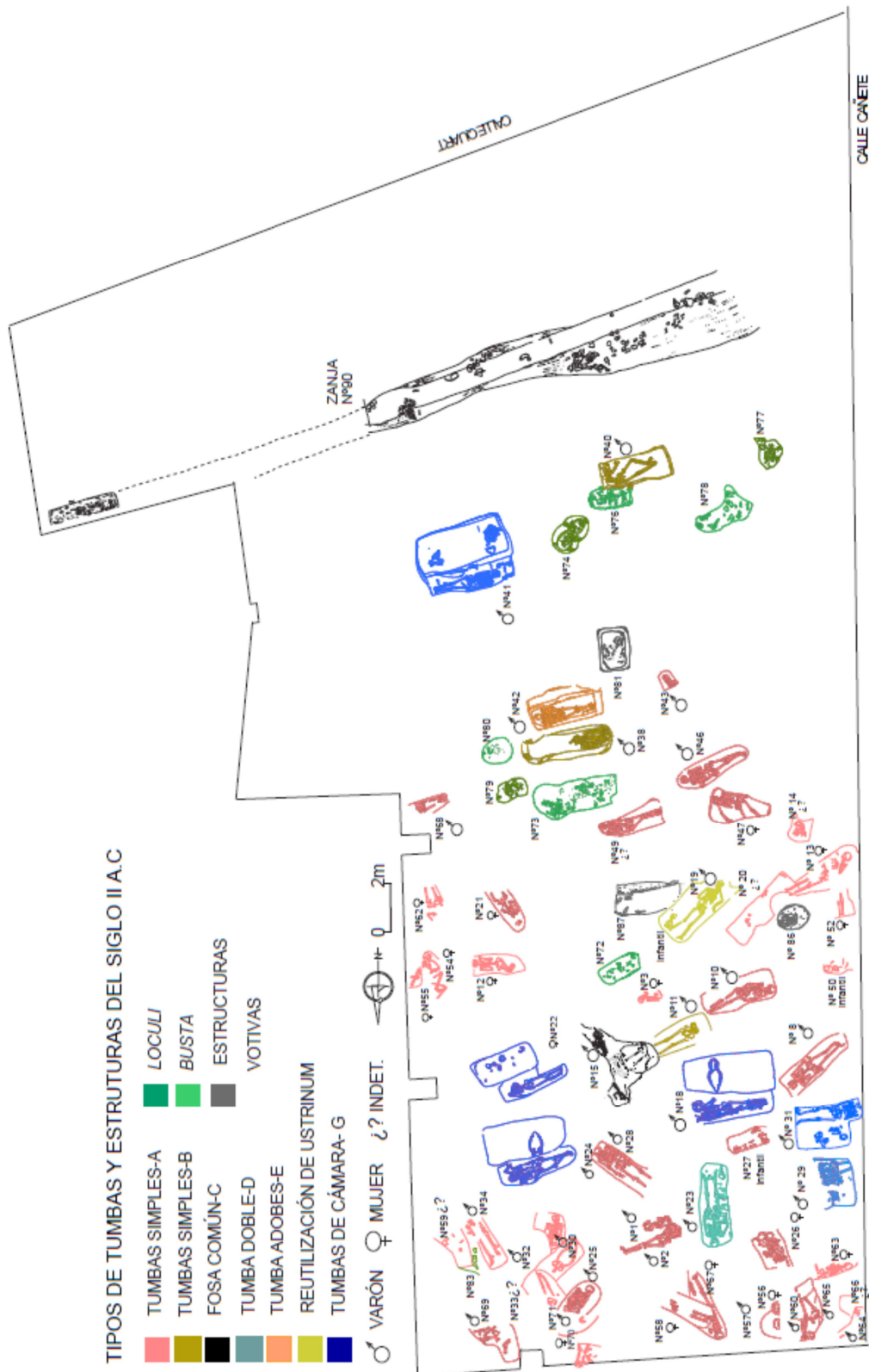
8.2.6.1: Cippus trobat al turó de Les Corts. Es recolza sobre un capitell de columna, encara que sembla més l'obra dels excavadors que una relació real. Com ja hem comentat, no queda clar si es va trobar a El Castellet o a Les Corts però sigui com sigui està desaparegut (PUIG I CADAVALCH 1936: 59).

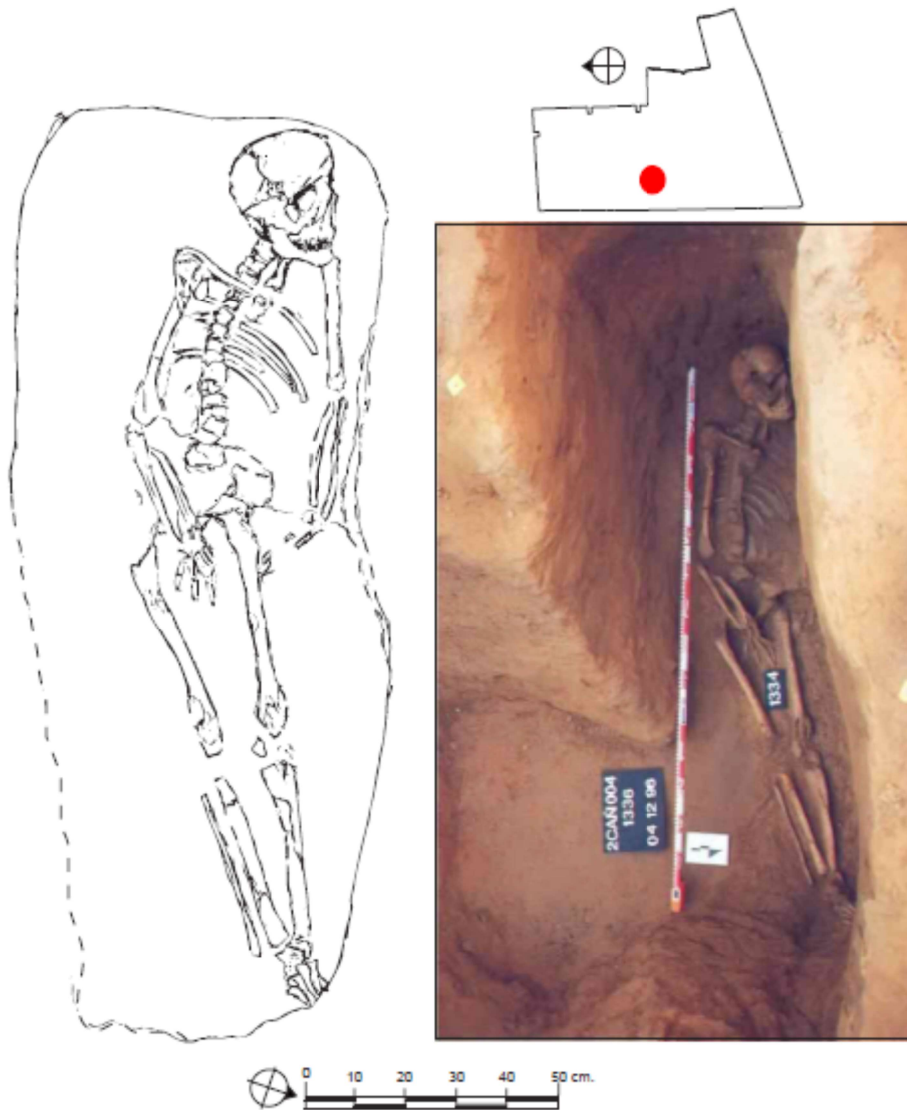
8.2.6.2: Detall del costat oest del plànol d'Almgro, on es veuen les dues estructures en forma de "L" (ALMAGRO 1953: 254).

8.3. Annex 3: Imatges sobre el carrer Quart

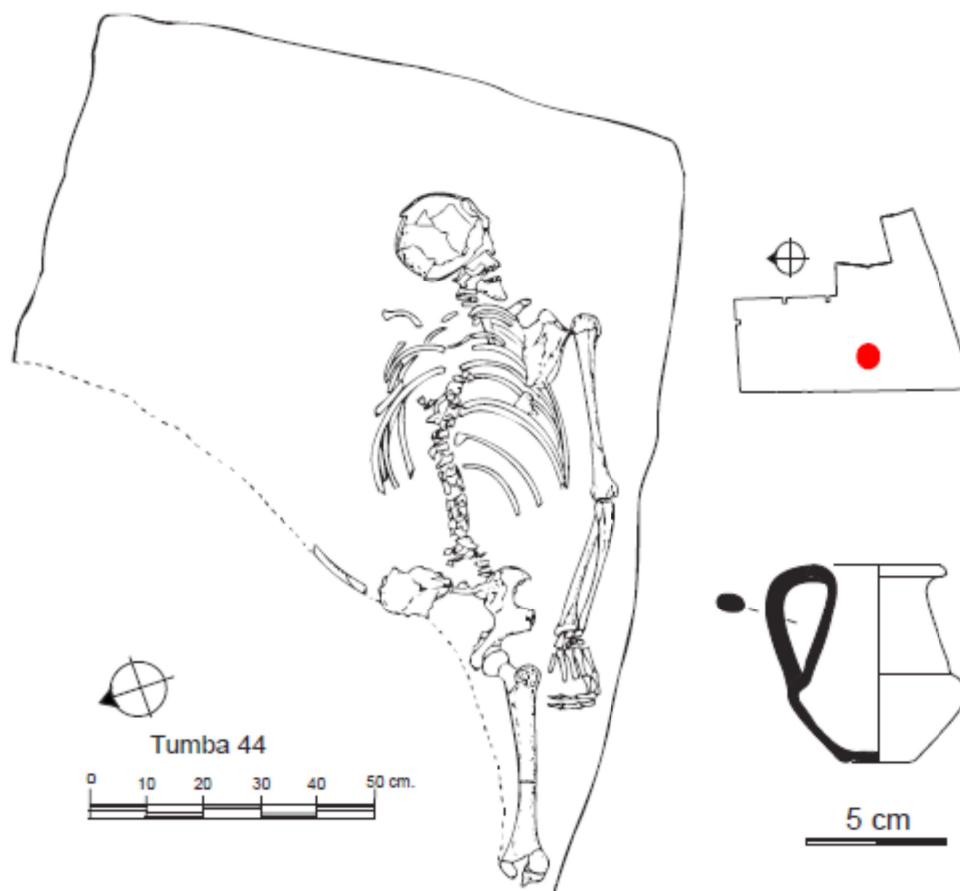
8.3.1. Primera fase republicana (s. II a.C.)

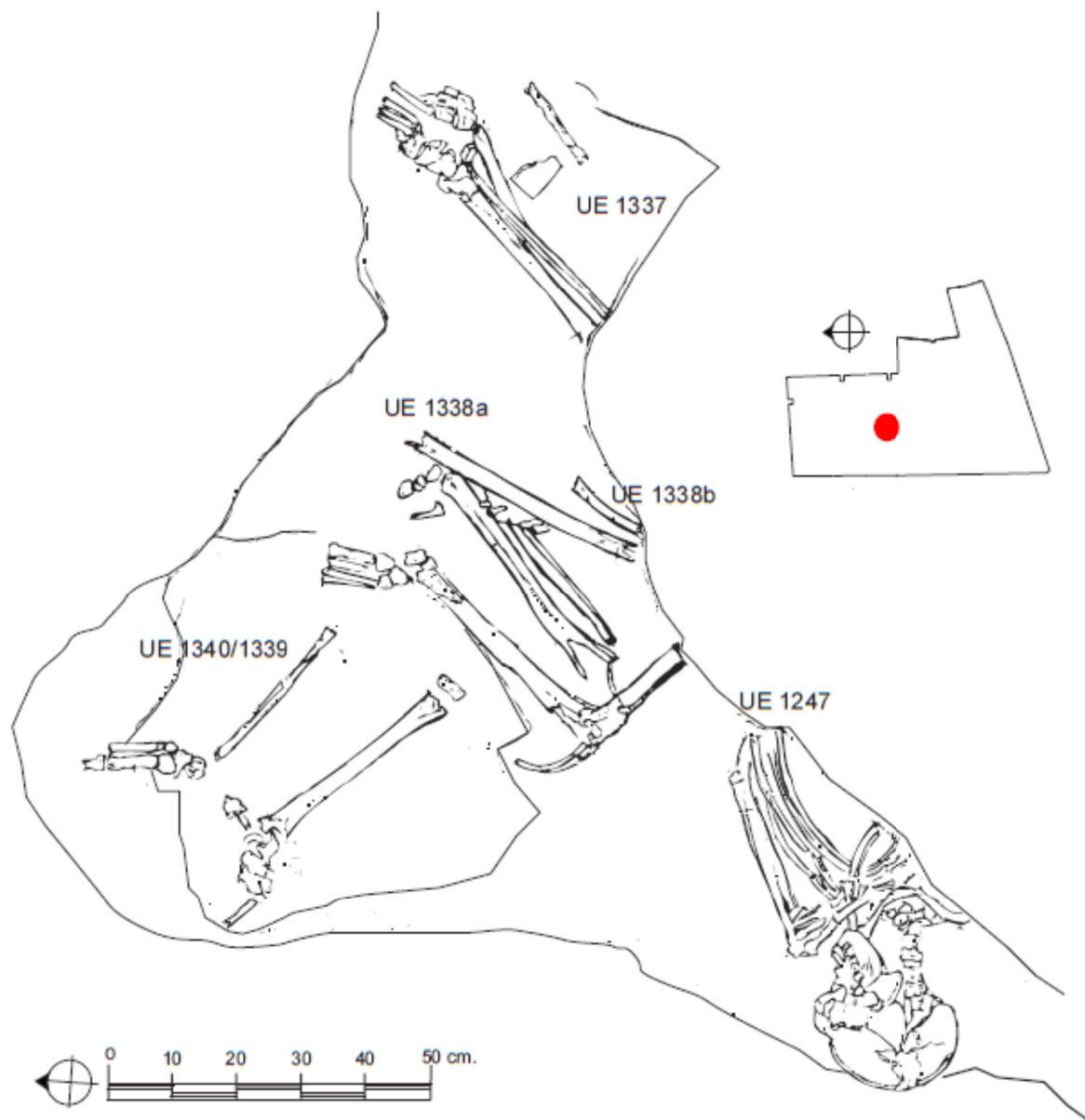
8.3.1.1: Plànol de la necròpolis al segle II a.C. amb els tipus de tombes. Vegis el predomini aclaparador de les inhumacions simples enfront a la resta.

8.3.1.2: La NEF 10 és un cas paradigmàtic dels sepulcres de tipus A (García-Prósper 2015: 237).

8.3.1.3. Un cas d'inhumació en decúbit pro és el de la NEF 38, de tipus B (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 247).

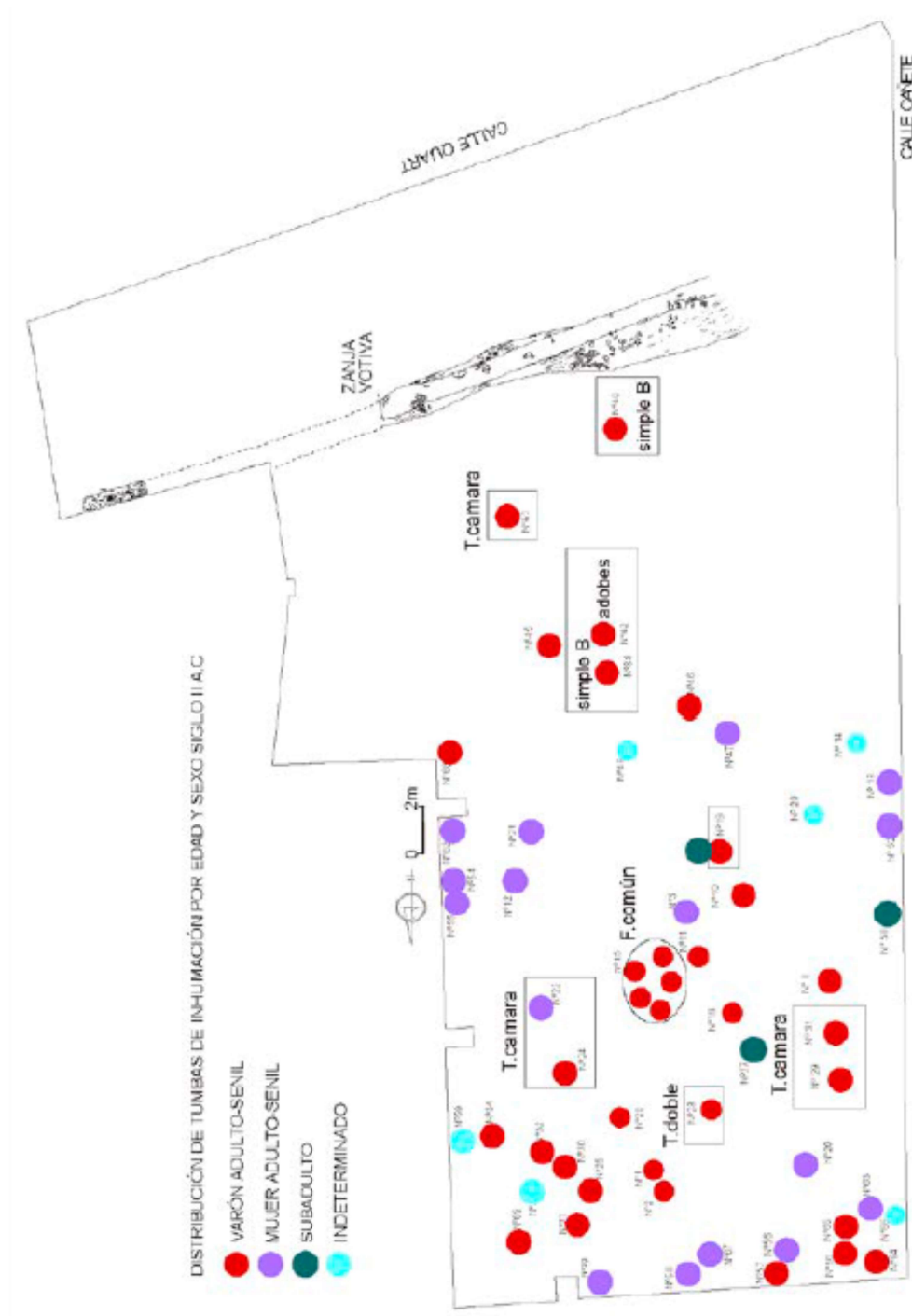
8.3.1.4: L'únic cas d'una fosa comuna o puticulus trobat a la necròpolis (NEF 15). A l'interior de la fosa es van localitzar un mínim de cinc individus (García-Prósper 2015: 249).

8.3.1.5: L'únic cas d'un sepulcre E és la NEF 42 (GARCÍA-PRÓSPER 2015: 505).

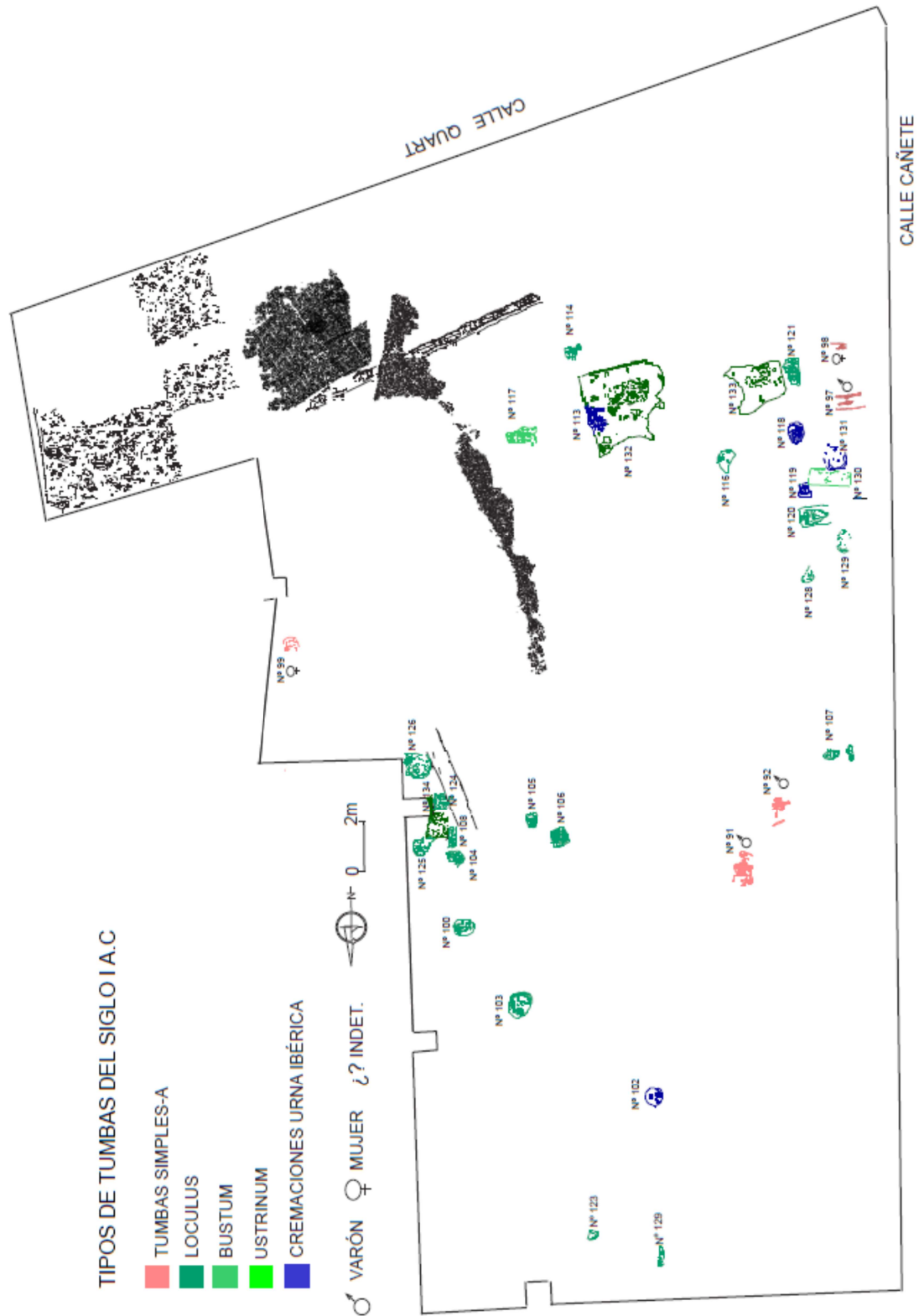

8.3.1.6: Fotografia de la rasa votiva amb un detall on s'observen algunes de les àmfores que s'hi van abocar (García-Prósper 2015: 552).

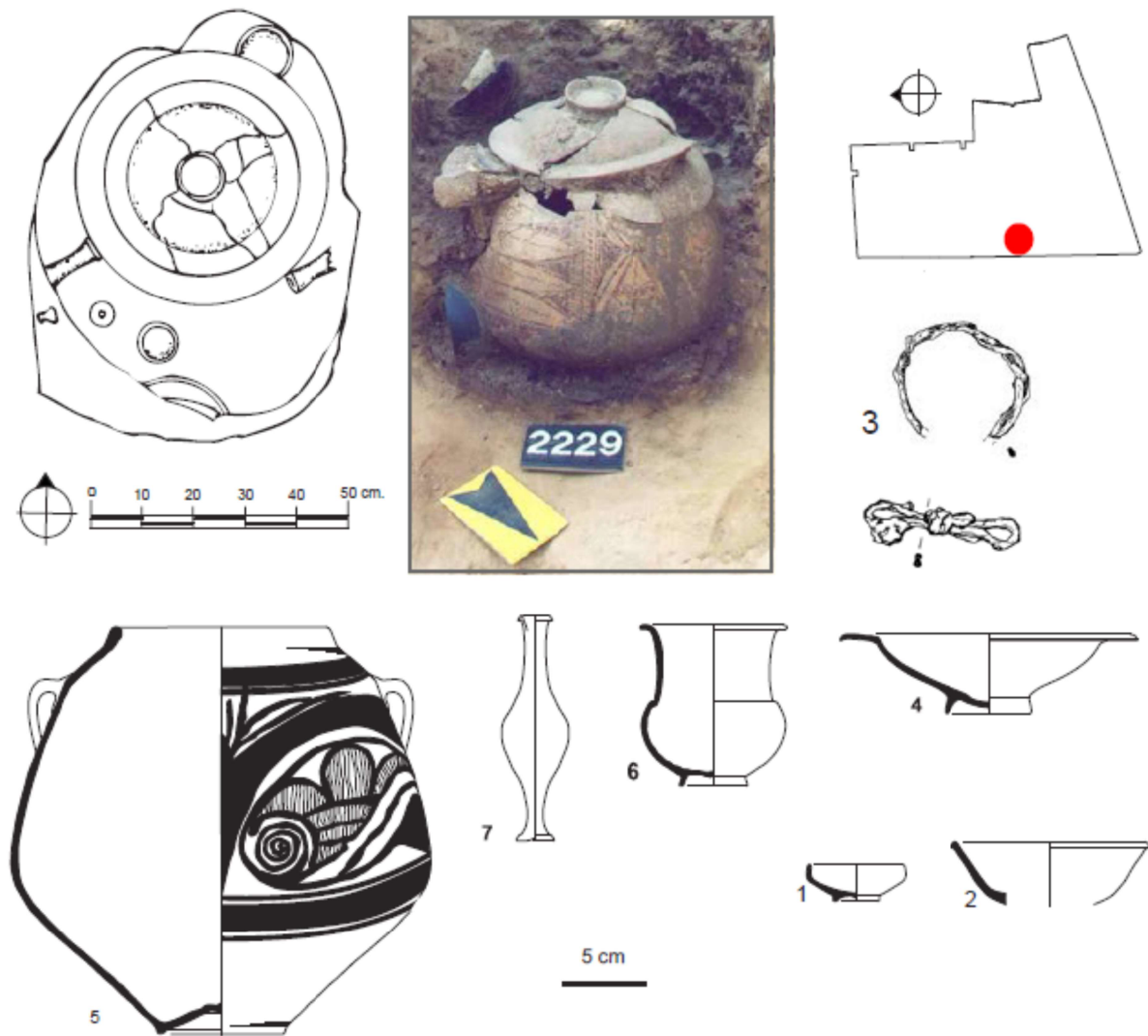

8.3.1.7: Distribució de l'edat i del sexe als sepulcres del segle II a.C. No s'observa cap patró espacial referent a tals variables, si exceptuem el cas dels hipogeus (García-Prósper 2015: 488).

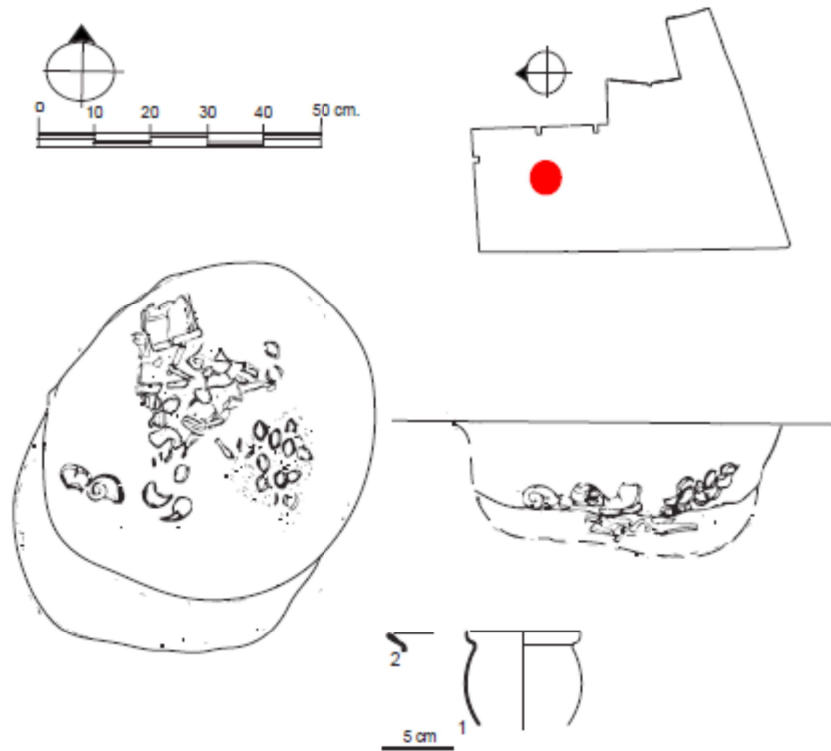
8.3.2. Segona fase republicana (s. I a.C.)

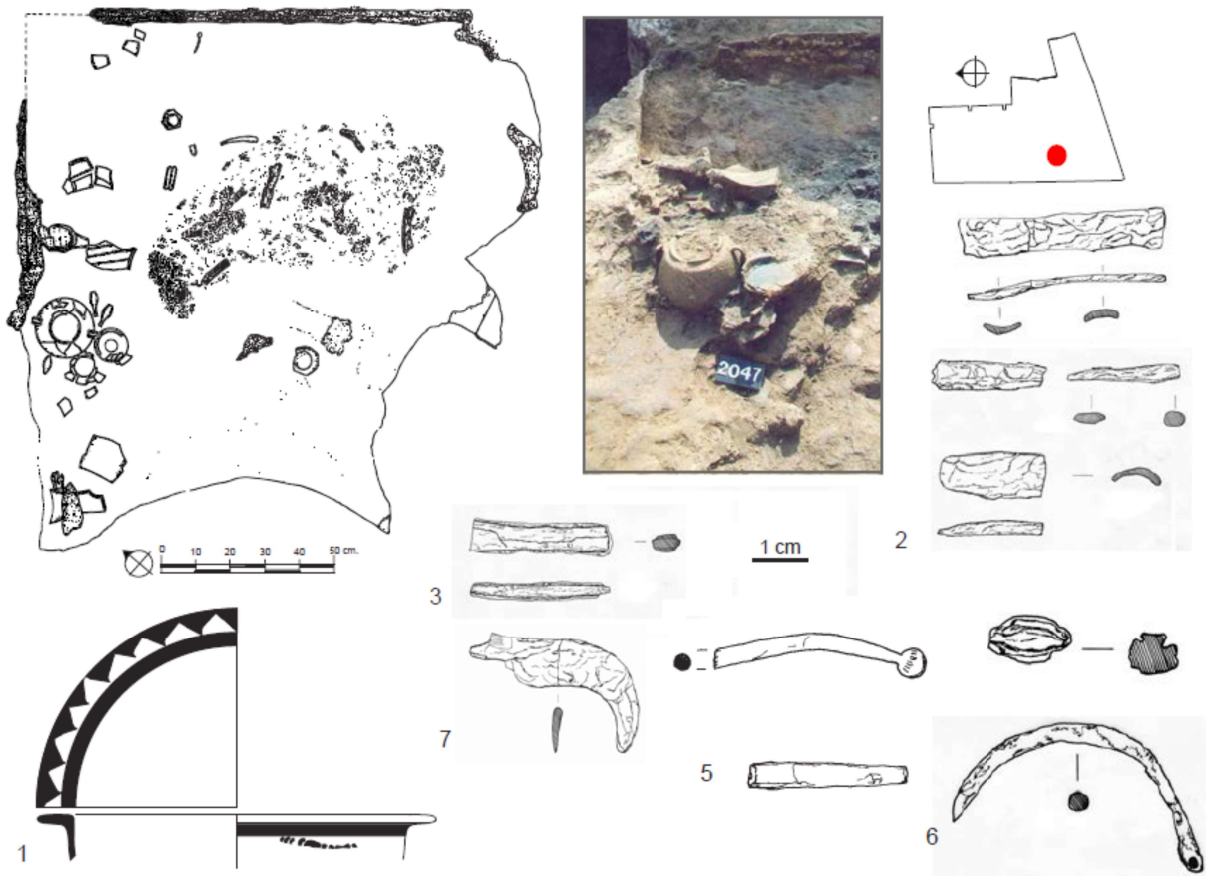
8.3.2.1: La necròpolis al segle I a.C. amb els tipus de sepulcres. En aquesta fase predomina la incineració, que sol ser secundària.

8.3.2.2: NEF 118. En aquest cas es tracta d'una cremació secundària (tipus K) en urna, interpretada com una cremació ibèrica (GARCÍA-PRÓSPEL 2015: 267).

8.3.2.3: NEF 103. Una altra cremació secundària, en aquest cas romana (García-Prósper 2015: 265).

8.3.2.4: NEF 132. Es tracta d'un dels tres ustrina localitzat en aquesta fase. Vegeu materials curiosos com l'estrígil o les nous carbonitzades (García-Prósper 2015: 272).